

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ZAGROS BÖLGESİ PREHİSTORİK DÖNEM YERLEŞİMLERİ

Bahar ÇERİOĞLU

22907018

Danışman

Doç. Dr. Çağatay YÜCEL

Diyarbakır 2024

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**ZAGROS BÖLGESİ PREHİSTORİK DÖNEM
YERLEŞİMLERİ**

Bahar ÇERİOĞLU

22907018

Danışman

Doç. Dr. Çağatay YÜCEL

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**ZAGROS BÖLGESİ PREHİSTORİK DÖNEM YERLEŞİMLERİ**” adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

29/07/2024

Bahar ÇERİOĞLU

ÖN SÖZ

Bereketli Hilal Bölgesi, insanlık tarihinde önemli olaylara ve gelişmelere ev sahipliği yapmış kritik öneme sahip bir bölgedir. Bereketli Hilal'in doğu koridorunu oluşturan Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi Dönemine odaklanan bu inceleme, bölgenin coğrafyası, arkeolojik buluntuları ve kültürel gelişmelerini ele almaktadır. Zagros'un zengin geçmişi ve derin kültürel mirası, binlerce yıl öncesine uzanan insanlık tarihine ışık tutmaktadır.

Bu tez, altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, Zagros Bölgesi'nin coğrafi yapısı ve araştırma tarihçesini ele almaktadır. Ardından, bölgenin Paleolitik Dönemi incelenmiş ve farklı kültürlerle ev sahipliği yapmış olan bu bölgenin önemi vurgulanmıştır. Üçüncü bölümde, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi kültürleri ve yerleşim yerleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölüm, bölgenin zengin arkeolojik geçmişine ışık tutmakta ve çeşitli kültürel evrelerin gelişimini göstermektedir. Dördüncü bölüm, Zagros bölgesinin Neolitik Dönemi ele alınmıştır, beşinci bölümde ise Zagros Neolitik Dönemini, ilk hayvan-bitki evcilleştirme sürecine ev sahipliği yapan yerleşim yerlerini, arkeolojik bulgularını ve yerleşim yerlerinin genel incelenmesi yapılmıştır. Son olarak, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi sanatı ve inanç sistemleri üzerine bir değerlendirme sunulmuştur. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu tezin oluşturulmasında katkısı olan herkese teşekkür ederim. Büyük bir özveri ile tüm öğrencilerine rehber olan, her konuda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA'ya minnettarım. Keza danışmanım Doç. Dr. Çağatay YÜCEL'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Tezin hazırlanma aşamasında aileme sabrından ve fedakarlıklarından dolayı çok teşekkür ederim. Umarım bu çalışma, Zagros Bölgesi'nin zengin Tarih Öncesi geçmişine bir katkı sağlar ve gelecek araştırmacılar için bir kaynak niteliği taşır.

Saygılarımla,
Bahar ÇERİOĞLU
Diyarbakır 2024

ÖZET

Bu tez, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi Dönemine odaklanarak, bölgenin coğrafyası, arkeolojik buluntuları ve kültürel gelişmeleri üzerine bir inceleme sunmaktadır. Araştırmanın amacı, Zagros Bölgesi'nin coğrafi ve Tarih Öncesi özelliklerini derinlemesine anlamak ve bu bölgenin insanlık tarihindeki yerini daha iyi kavramaktır. İklim değişiklikleri, yerleşim yerleri ve kültürel evrim gibi konular, bu tezin odak noktasını oluşturmaktadır.

Tez, altı ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Zagros Bölgesi'nin coğrafi yapısı ve araştırma tarihçesi detaylı olarak ele alınmıştır. Ardından, bölgenin Paleolitik Dönemi incelenmiş ve farklı kültürlere ev sahipliği yapmış olan bu bölgenin önemi vurgulanmıştır. Üçüncü bölümde, Zagros bölgesinin Tarih Öncesi kültürleri ve yerleşim yerleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölüm, bölgenin zengin arkeolojik geçmişine ışık tutmakta ve çeşitli kültürel evrelerin gelişimini göstermektedir. Dördüncü bölüm, Batı Zagros Bölgesi'nin Neolitik Dönemine odaklanarak, arkeolojik bulguların ve yerleşimlerin incelenmesini sağlamaktadır. Beşinci bölümde ise Neolitik Dönem yerleşimlerini detaylı olarak ele alınmıştır. Son olarak, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi sanatı ve inanç sistemleri üzerine bir değerlendirme sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Aurignacian, Bradostian, Mousterian, Zagros, Zarzian,

ABSTRACT

This thesis focuses on the prehistoric period of the Zagros Region, presenting an examination of the region's geography, archaeological findings, and cultural developments. The aim of the research is to deeply understand the geographical and prehistoric features of the Zagros Region and to better comprehend its place in human history. Topics such as climate changes, settlements, and cultural evolution constitute the focal points of this thesis.

The thesis consists of six main sections. The first section discusses the geographical structure and research history of the Zagros Region. Subsequently, the paleolithic period of the region is examined, emphasizing its significance as a host to various cultures. The third section delves into the prehistoric cultures and settlements of the Zagros region, shedding light on the rich archaeological past of the area and showcasing the development of various cultural phases. The fourth section focuses on the Neolithic period of the western (central) Zagros region, examining archaeological findings and settlements. Finally, an evaluation of prehistoric art and belief systems in the Zagros Region is provided.

Keywords: Aurignacian, Bradostian, Mousterian, Zagros, Zarzian,

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
TABLO LİSTESİ.....	VIII
RESİM LİSTESİ.....	IX
HARİTA LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
ZAGROS BÖLGESİ COĞRAFYASI VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ.....	3
1.1. Coğrafyası ve İklimi.....	3
1.2. Araştırma Tarihçesi	9
İKİNCİ BÖLÜM	12
ZAGROS BÖLGESİ PALEOLİTİK DÖNEMİ.....	12
2.1. Zagros Bölgesinin Alt Paleolitiği.....	12
2.2. Zagros Bölgesinin Orta Paleolitiği	14
2.3. Zagros Bölgesinin Üst (Geç) Paleolitiği	16
2.4. Zagros Bölgesinin Epipaleolitiği (Mezolitik)	19

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM24

ZAGROS BÖLGESİ PALEOLİTİK KÜLTÜRLERİ VE YERLEŞİMLERİ.....24

3.1. Zagros Acheulean Kültür Yerleşim Yerleri	24
3.1.1. Shiwatoo	24
3.1.2. Amar Merdeg	24
3.1.3. Barda Balka	24
3.2. Zagros Mousterian Kültür Yerleşim Yerleri	25
3.2.1. Wezmeh Mağarası	25
3.2.2. Bisütun Mağarası	27
3.2.3. Mar Tarik Mağarası	29
3.2.4. Do-Ashkaft Mağarası	30
3.3. Baradostian Kültürü	30
3.3.1. Kaldar Mağarası	31
3.3.2. Yafteh Mağarası	34
3.3.3. Kunji Mağarası	35
3.3.4. Gilvaran Mağarası	36
3.4. Zarzi/Zarzian (Mağarası) Kültürü	38
3.4.1. Warwasi (Gar Warwasi) Mağarası	47
3.4.2. Pa Sangar Kaya Sığınağı	49
3.4.3. Zawi Chemi Shanidar ve Shanidar Mağarası	49
3.4.4. Ishkaft Hajiyah	55
3.4.5. Ishkaft Barak	55
3.4.6. Ishkaft Babkhal	55
3.5. Trialetian (Mazandaranian) Kültürü	56
3.5.1. Ali Tappeh Mağarası	58

3.5.2. Belt Mağarası (Ghar-i-Kamarband)	60
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	62
ZAGROS BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEMİ	62
4.1. Proto Neolitik Dönem I-II	64
4.2. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem I-II.....	66
4.3. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem I-II.....	68
BEŞİNCİ BÖLÜM	70
ZAGROS BÖLGESİ NEOLİTİK KÜLTÜRLERİ VE YERLEŞİMLERİ.....	70
5.1. Jarmo	70
5.2. Karim Shahir	73
5.3. Ganj Dareh	77
5.4. Deh Luran Ovası	86
5.4.1. Bus Mordeh Evresi.....	89
5.4.2. Ali Kosh Evresi	92
5.4.3. Mohammed Jaffar Evresi	94
5.4.4. Chogha Mami Geçiş Evresi (Chogha Sefid Yeri).....	95
5.4.5. Khazineh Evresi	96
5.4.6. Mehmev Evresi	97
5.4.7. Bayat Evresi	98
5.5. Tepe Asiab.....	99
5.6. Chogha Golan.....	103
5.7. Tepe Sialk.....	105
5.8. Godin Tepe	106

ALTINCI BÖLÜM.....	107
ZAGROS BÖLGESİ TARİHÖNCESİ SANAT VE İNANÇ SİSTEMLERİ.....	107
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA	125
TABLolar	135
HARİTALAR	138
RESİMLER.....	147

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Shanidar Mağarası'nın C ve D Katmanlarından radyokarbon bulguları.

Tablo 2. Batı Zagros Bölgesi, Paleolitik Dönem yerleşimleri.

Tablo 3. Chogha Golan'dan radyokarbon tarihleri ve AMS verileri.

RESİM LİSTESİ

- Resim 1.** Alt Paleolitik Dönemle ilişkilendirilen çeşitli yüzey buluntuları.
- Resim 2.** Üst Paleolitik Dönem Warwasi yontmataş buluntuları.
- Resim 3.** Ganj Par ve bifaslar.
- Resim 4.** Shiwatoo'nun genel bir görünümü ve taş yığınının yerini gösteren oklar.
- Resim 5.** Baba Guri Açık Hava Sitesi ve taş buluntuları.
- Resim 6.** Yafteh Mağarası ve taş aletler.
- Resim 7.** Assagailer.
- Resim 8.** Shanidar bebeğine ait bacak kemiği.
- Resim 9.** Shanidar Mağarası.
- Resim 10.** Kaldar Mağarası, Üst Paleolitik Dönem dilgi ve dilgicikler.
- Resim 11.** Kunji Mağarası genel görünümü.
- Resim 12.** Clactonian teknik taş buluntu çizimleri.
- Resim 13.** Jarmo Kazısı ve test çukurları.
- Resim 14.** Jarmo mezarları.
- Resim 15.** Jarmo hayvan figürinleri.
- Resim 16.** Jarmo havan taşları.
- Resim 17.** Karim Shahir buluntuları.
- Resim 18.** Karim Shahir taş buluntuları.
- Resim 19.** Karim Shahir Neolitik Dönem figürin buluntuları.
- Resim 20.** Warwasi 'den Zarzian taş alet örnekleri.
- Resim 21.** Ali Kosh Höyüğü, Bush Mordeh Evresi yapı planı.
- Resim 22.** Ali Kosh Höyüğünde, Ali Kosh Evresine ait yapı kalıntılarının çizimi.
- Resim 23.** Ali Kosh Höyüğünde, Mohammed Jaffar Evresine ait alanın çizimi.
- Resim 24.** Ali Kosh Höyüğü, Bush Mordeh, Ali Kosh ve Mohammad Jaffar evrelerini veren kesit planı.
- Resim 25.** Mohammad Jaffar Evresi, kap formlarının örnekleri ve boyalı motifleri.
- Resim 26.** Bush Mordeh Evresi, Ali Kosh Evresi ve Mohammad Jaffar Evresine ait Ali Kosh Höyüğünde bulunan taş aletler.
- Resim 27.** Khazineh Kırmızı Seramiğinin örnek formları.
- Resim 28.** Khazineh Kırmızı Seramiği, delik ağızlı ve kıvrık tabanlı seramik örneği.
- Resim 29. a.** Sabz Höyük, Mehmev Evresine ait mimari kalıntılar.
b. Ashrafabad Höyüğü, Mehmev Evresine ait ev temelinin planı.
- Resim 30.** Sabz ve Mursiyan Höyüğünde, Mehmev Evresine ait çeşitli seramik örnekleri.
- Resim 31.** Sabz Höyüğünde Mehmev Evresine ait seramiklerdeki keçi motifi betimlemeleri.
- Resim 32.** Bayat Evresine ait ev planının çizimi.
- Resim 33.** Bayat Evresi, köpek iskeleti, yanmış kemik ve seramiklerin olduğu alanın plan çizimi.
- Resim 34.** Bayat Evresine ait seramikler.
- Resim 35.** Deh Luran Ovasına ait figürinler.
- Resim 36.** Ali Kosh Höyüğünde bulunan Demir Çağ mezarlarındaki iskelet çizimleri.
- Resim 37.** Tepe Asiab kazı çalışmaları yapılan alanın fotoğrafı.
- Resim 38.** Howe-Braidwod kazısının dış kesitinde V şeklindeki hayvan yuvaları.

Resim 39. Tepe Asiab'ta yeniden kazılan Howe-Braidwood kazı alanının ve 2016'da kazılan bitişik yeni kazı alanının fotogrametrik 3D modeli.

Resim 40. Tepe Asiab'ta Neolitik Geçiş Dönemine ait yapının yeni ortaya çıkarılan kısmı, yapının zeminindeki bir çukura yerleştirilen yaban keçisi boynuzu çekirdeği kırmızı aşı boyayla boyanmış zemin.

Resim 41. Tepe Asiab'ta kasıtlı olarak yerleştirilmiş yaban domuzu kafatasları.

Resim 42. Tepe Asiab 2016 kazılarından elde edilen yontma taş eserlerden örnekler.

HARİTA LİSTESİ

- Harita 1.** Güneybatı İran ve Mezopotamya Haritası.
- Harita 2.** Kuzey, Orta ve Güney Zagros Dağları.
- Harita 3.** Zagros Yayı.
- Harita 4.** Alt Paleolitik Dönem İran Bölgesine ait yüzey buluntuların bulunduğu yerler.
- Harita 5.** Orta Paleolitik Dönem Zagros Bölgesi mağara yerleşimleri.
- Harita 6.** Üst Paleolitik Dönem Baradostian yerleşimleri.
- Harita 7.** Epi-Paleolitik Dönem Zarzian yerleşimleri.
- Harita 8.** Zagros Bölgesi Zarzian yerleşimleri.
- Harita 9.** Kaldar Mağarası.
- Harita 10.** Jarmo yerleşim yerini gösteren harita.
- Harita 11.** Batı Zagros Neolitik Dönem yerleşim yerlerini gösteren harita.
- Harita 12.** Deh Luran Ovası'nın Diyala Ovası ve Yukarı Khuzistan Ovası'na göre konumu.
- Harita 13.** Deh Luran Ovası yerleşim yerleri.
- Harita 14.** Tepe Asiab'ın konumu ve diğer Neolitik Dönem yerleşim yerleri.
- Harita 15.** Tepe Asiab alanı ve kazı yapılan alanlarının konumu.
- Harita 16.** Rawanduz Ve Chamchamal Bölgesi Paleolitik yerleşimleri gösteren harita.
- Harita 17.** Batı Orta Zagros, Kermanshah ve Luristan Bölgesi Paleolitik yerleşimleri.

GİRİŞ

Coğrafi konumuyla Levant ve Mezopotamya arasında, geniş Asya bozkırlarıyla çevrili olan Batı İran ya da Zagros Bölgesi; insan evrimi, Paleolitik kültürel yeniliklerin gelişimi ve yayılmasında kritik öneme sahip bir bölgedir. Araştırmacıların üzerinde sıklıkla tartıştığı konu Zagros Bölgesi'nin doğu ile batı, kuzey ile güney arasında bir koridor olarak mı görülmesi, yoksa daha çok otokton kültürel gelişimin yaşandığı geniş bir bölge olarak mı görülmesi gerektiği sorunudur.

Bu tezin amacı, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi Dönemine odaklanarak, bölgenin coğrafyası ve tarih öncesi özelliklerini derinlemesine anlamak ve bu bölgenin insanlık tarihindeki yerini, arkeolojik buluntuları ve kültürel gelişmeleri üzerine derinlemesine bir inceleme sunmaktır. Bu inceleme, İklim değişiklikleri, yerleşim yerleri, kültürel evrim gibi konular ve Tarih Öncesi değişimleri belgelemek için yapılmıştır.

Zagros Bölgesi'nin Paleolitik ve Neolitik Dönemleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Zagros Bölgesi büyük bir alanı kapsadığından, Paleolitik ve Neolitik Dönem yerleşim alanlarının sayıca fazla olması bölgedeki yerleşim alanlarını hepsini ele almak bu tez çalışması için mümkün olmamıştır. Bu çalışmaya bir sınırlama getirerek, Paleolitik ve Neolitik Döneme ait belli başlı önemli yerleşim yerleri ele alınmıştır.

Araştırma, çeşitli bilimsel kaynaklardan elde edilen arkeolojik verilerin analizi ve senteziyle gerçekleştirilmiştir. Coğrafi veriler, arkeolojik buluntular, iklim verileri ve antropolojik çalışmalar, bölgenin Tarih Öncesi Dönemine ilişkin kapsamlı bir anlayış geliştirmek için kullanılmıştır.

Yöntem olarak, mevcut arkeolojik literatürün kapsamlı bir incelemesini ve sentezini içermektedir. Araştırmanın temelini, bölgeye ilişkin arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve bilimsel çalışmaların sonuçları oluşturmaktadır. Bu bilgiler, bölgenin Tarih Öncesi kültürel ve coğrafi evrimini anlamak için analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

Ayrıca, saha araştırmalarından elde edilen veriler de bu tezin temelini oluşturmaktadır. Bölgeye yapılan ziyaretler ve yerinde incelemeler, arkeolojik buluntuların ve yerleşimlerin yayınlanmış çalışmaların detaylı bir değerlendirmesine

imkân sağlamıştır. Bu yöntemlerin birleşimi, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi Dönemine ilişkin kapsamlı bir anlayış geliştirmeye ve bilgi birikimine katkıda bulunmaya yönelik bir araştırma ortaya koymaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAGROS BÖLGESİ COĞRAFYASI VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

1.1. Coğrafyası ve İklimi

Bereketli Hilal'in doğu bölümünü kapsayan, yer yer derin vadilerle ve yüksek platolarla kesilmiş farklı bir coğrafi görünüme sahip olan, Türkiye'deki Güneydoğu Torosların uzantısını oluşturan Zagros Dağları, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan kıvrımlı dağlardır. Mezopotamya düzlüğü ile İran'ın yarı kurak iç havzaları arasında uzanan bu dağların genişliği yer yer 350 km'yi ve uzunluğu da 1500 km'yi aşmaktadır. Zagros Dağları kuzeyde İran Azerbaycan dağlarından başlayıp, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda Basra Körfezine doğru inmekte daha sonra doğuya yönelerek Belucistan içlerine doğru ilerleyerek ve burada Mekran Dağlarıyla birleşmektedir. Zagros Dağları, batıda Kermanshah ve güneyde Shiraz Ovası gibi geniş ovalar tarafından birbirinden ayrılmaktadır. Zagros dağları Kuzey, Orta ve Güney olmak üzere üç kısma bölünmektedir. Orta Zagros, arkeoloji açısından özellikle Neolitik Çağa ait yerleşimlerin kümelenmesinden dolayı önem taşımaktadır. Ayrıca karstik yapıma sahip olmasından dolayı Orta Zagros, mağaraların olduğu bir bölgedir. Bununla birlikte Batı İran'da bulunan Paleolitik ve Epi-Paleolitik Döneme ait buluntular bu bölgede yoğunlaşmaktadır (Aghalari, 2017:26-27).

Zagros Dağları'nın sarp doruklarının dik yamaçları, derin vadilerle sonlanmakta ve buralarda çoğu zaman dar boğazlar oluşturmaktadır. Şiddetli aşındırma, düzensiz tümsekler ve kesintileri nedeniyle Zagros Dağlarının orta bölümünün büyük bir kısmında ulaşım imkânsızdır. Buralarda bazen tarıma uygun geniş araziler yer almaktadır. İran Azerbaycan Dağlarının güneyinde yer alan Kuzey Zagros Dağlarının bu kısmı, İran-Türkiye sınırlarını oluşturarak yılın büyük bir kısmı karla kaplı ve iki ülkenin sınırını belirleyen akarsuları bölmektedir. Diğer alanlara göre daha alçak, ancak ulaşım açısından engel teşkil eden birçok dar vadileri ve dağları içermektedir. Orta Zagros Dağları, 3000 m'den fazla yüksekliğe sahiptir ve pek çok dağ silsilesini içermektedir. Bu dağlar meşe ve karaağaç ormanları ile kaplı ve geniş mera alanlarına dönüşmektedir (Aghalari, 2017: 27-28). Zagros Dağlarının batı kısmı, Posht Kuh adıyla İran Eyaletinden Huzistan'a kadar uzanmaktadır. Posht

Kuh'un önemli yüksekliklerinden birisi olarak Kabir Kuh adıyla güney tarafından Huzistan vadisinde sonlanır. En yüksek zirvesi olarak Zarrin Kuh 3062 m yüksekliğe sahiptir. Batı İran meşe ve ceviz ormanlarının bir kısmı bu bölgede yer almaktadır. Kabir Kuh'un doğusu derin ve bol sulu vadileriyle son bulmaktadır. Batı kısmı ise İran-Irak sınırını oluşturmaktadır (Aghalari, 2017: 28).

Zagros Dağlarının doğusunda Hamadan'dan Luristan'a yükselti artmakta ve önemli zirveler oluşmaktadır. Bunlardan en bilindik olanları: Alvand Dağı, Bisutun Dağı ve Oshturan Kuh dağlarıdır. Bu bölgenin en yüksek dağı olan Dalahu yaklaşık 4500 m yüksekliğe sahip olup, zirvesi yılın her dönemi karla kaplıdır (Aghalari, 2017: 28-29). Zagrosların zirvesi olarak anılan Bakhtiyari Dağları, Luristan ve Shiraz vadileri arasında yer almaktadır. Bunlar bir yandan Merkezi plato ile sınırlanırken, diğer yandan Huzistan Vadileri ve Körfez sahilinde son bulmaktadır. Söz konusu yükseltinin zirve noktası Zard Kuh 4547 m yüksekliğe sahiptir. Bahtiyari dağları aynı zamanda İran'ın en önemli iki akarsuyu olan Karun ve Zayende Rud Nehrilerin kaynağıdır (Aghalari, 2017: 29).

Yakın Doğu'nun ön tarihindeki ana çevresel bölgelerden biri, Dicle Nehri'nin doğu kıyısından uzak Zagros Dağları'nın tabanına kadar uzanan alçak yamaçlı ve alüvyal düzlükler kuşağıdır. Bu dairesel, yarı kurak steplerin içinde, deniz seviyesinden 100 ila 500 metre yükseklikte, Tarih Öncesi arkeolojik alanların en yoğun bulunduğu yerlerden bazıları bulunmaktadır (Hole, Flannery ve Neely, 1969: 10). Zagros sıradağları yayı, Anadolu, Irak ve İran yaylaları arasında güneydoğu/kuzeybatı yönlerine doğru yayılarak, her bölgenin farklı iklim ve bitki topluluğu kalıbına sahip yüksek bölgelerden kurulu bir hilal oluşturmaktadır (Braidwood ve Howe, 1962: 134; Maisels, 1999: 82). Kuzeyde Toros sıradağları, tam doğu yönünde ilerleyerek Küçük Asya'da etkili bir kıyı şeridi oluşturur. Daha sonra 1800 m yükseklikte Irak dağları kıyından 500 km güneye yönelip Basra Körfezi'nin kuzeyindeki kıyı boyu dağlarını oluşturmak üzere güneydoğuya doğru ilerlemektedir. Orta Zagros Bölgesi, GÖ 12.000-9.000 tarihleri arasında evcilleştirilen yabani bitki ve hayvanların temel doğal yaşam alanlarından biri olduğu için tarımın kökenleri üzerine yapılan çalışmalarda büyük önem taşımaktadır (Matthews vd., 2013: 26).

Senozoyik Dönemden itibaren kumtaşı, konglomera, alçılı marl ve kireçtaşı kitlelerinden oluşup yay biçimini almış bu dağlar dizisinin tümü yaklaşık olarak 2.500 km dolaylarında bir uzunluğa sahiptir (Hole vd., 1969: 10). "Zagros Yayı" olarak anılan, Akdeniz'den Körfez'e uzanan bölge büyük hilal biçimindedir (Harita 2). Karakteristik yüksekliği yaklaşık olarak 1.000 m dolaylarındadır (Braidwood ve Howe, 1962:132). Bu hilalin orta kavşaklarında bulunup batıya bakan kanatları, yıllık 1.000 mm'den (40 inç'ten) fazla yağış alabilirken, doğuya bakan yamaçları neredeyse hiç yağmur almamaktadır (Maisels, 1999: 83). Piedmont bölgesi, Mezopotamya ile dağlar arasındaki geçiş bölgesidir, ancak sadece bununla sınırlı değildir: İki bölgenin en iyi özelliklerini birleştirir. Piedmont'un güneybatısında, Mezopotamya'da olduğu gibi kurak ovalar yer alır. Kuzeydoğuda ise, ormanlık Kermanshah ve Luristan dağları yükselir, burası Yakın Doğu'daki erken bitki ve hayvan evcilleştirmelerinin vahşi türlerin atası olan doğal yaşam alanıdır. Dağlar gibi, piedmont da kuru tarım için yeterli yağışa sahiptir. Mezopotamya gibi, sulama için kullanılabilecek büyük nehlere sahiptir. Kış ayları için mükemmel bir otlatma alanıdır. Yazları sıcak ve kurak geçer ancak Mezopotamya kadar sıcak ve kurak değildir. Kışları serin ama soğuk değildir. Bu nedenden dolayı kuru tarımdan sulu tarıma geçiş ilk kez bu bölgede gerçekleşmiştir (Hole vd., 1969: 10).

Zagros Piedmont Bölgesi, Son Buzul Döneminde (Würm Buzulu) ormanlık alanlarının tamamını yitirmiştir. Ekolojisinin karakteristik özelliğini palinolojik kayıtlara göre otlatma ve kazayağı türü bitkiler olan *Artemisia Bozkırı* oluşturmaktadır. Holosen'e geçişle birlikte kışları yağışlı yazları kurak olan günümüz Akdeniz iklim tipini oluşturmuştur. Tepelere ve dağlara yağmurların düşüşüyle (meşe, sedir, antepfıstığı) ağaçların doğal durumda yetişebilecekleri ormanlık alanlar oluşmuştur (Maisels, 1999: 96).

Piedmont Bölgesi'nin beşte dördü, Assur Bozkırı olarak bilinen modern Irak'ın siyasi sınırları içerisinde yer almaktadır. Beşte biri Kuzey Khuzistan olarak bilinen İran'da bulunmaktadır. Antik Çağlarda Khuzistan, Elam imparatorluğunun kalbidir. Yakın Doğu'nun ilk büyük uygarlıklarından biriydi. Burada surlarla çevrili Susa şehri, yani Ester'in kraliçe olarak taç giydiği ve Darius ile Kserkses'in kışın başkenti taşıdıkları ve yaşadıkları yerde "Susa Sarayı" bulunuyordu. Kuzey Khuzistan ovasını kaplayan diğer yüzlerce arkeolojik höyük arasında Fransızlar

tarafından restore edilen “Chogha Zanbil Zigguratı” burada yer almaktadır. Aynı zamanda Chicago Üniversitesi'nin kazı çalışmaları kapsamındaki büyük tarih öncesi “Chogha Mish” kasabası da burada yer almaktadır (Maisels, 1999: 96).

Birçok araştırmacı, günümüzden 15.000-13.000 yıl önce Bolling/Allerod Döneminde ya da Erken Holosen Dönemiyle birlikte iklimin yumuşamasının sonucu olarak bitki ve hayvanların elverişli ortamlarda çoğalmaları, akabinde insanların da gittikçe yerleşik toplulukları oluşturdukları konusunda hemfikirdirler (Matthes vd., 2013: 26). Ancak genel olarak Erken Holosen Dönemi'nde hızlı ısınma sonucunda Zagros Bölgesi, günümüzdeki Levant Bölgesi ve Güneybatı Asya'nın diğer bölgelerindeki gibi olmadığı, bu bölgenin daha soğuk, daha kuru ve daha az canlı barındırdığı iddia edilmekteydi. Yapılan çalışmalarla Levant Bölgesi'nin günümüzdeki olduğu durumundan daha nemli olduğu iddia edilmiştir. Bu iddia, yaklaşık GÖ 12.000-10.700 arasındaki Zagros Bölgesi'ndeki sitelerin belirgin bir şekilde azlığına ve Merkezi Zagros'taki Zeribar Gölü'ndeki bitki örtüsü ve iklim verilerine dayandırılmıştır. Bu veriler, Erken Holosen Döneminde az sayıda ağaç olduğunu ve ilkbahar yağmurlarında azalma olduğu görüşüne yol açmış, bu durum yaşam standartlarının düşük olduğu ihtimalini doğurmuştur. Oysaki yarım asır süren çalışmalar neticesinde durumun hiç de böyle olmadığını, Zagros Bölgesi'nin Ön Asya'da elverişli bir iklime sahip olduğu anlaşılmıştır (Stevens, Wright ve Ito, 2001; Matthes vd., 2013: 26).

Orta Zagros Bölgesi, üç büyük iklim bölgesinin sınırında yer aldığından dolayı iklim değişikliklerine duyarlıdır. Zeribar Gölü, Zagros Dağlarının batı kısmında İran Eyaletinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1300 m yükseklikte, 4-5 m derinliğe sahip, 4-5 km uzunlukta ve 2 km genişliktedir. Zeribar Gölü çökelti çekirdeklerinden elde edilen bir dizi çoklu göstergenin analizi, son 40.000 yıldaki iklimsel ve çevresel değişikliklerin incelenmesine olanak sağlamıştır. (Van Zeist ve Bottema, 1977). Zeribar Gölü çökelti çekirdeklerinden elde edilen çoklu göstergelerin analizi, Orta Zagros Bölgesi'ndeki iklimsel ve çevresel değişikliklerin geçmişte nasıl olduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu analiz, bölgenin geçmişteki iklim koşulları hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Çekirdeklerde bulunan polenler, mineral bileşenleri ve diğer jeokimyasal belirteçler, bölgedeki bitki örtüsü, su rejimi ve çevresel şartlar hakkında bilgi vermektedir.

Zeribar Gölü'nde 1960 yılında yapılan palinolojik araştırmalar sonucu GÖ 40.000-33.000 yıllarında dağınık meşe ağaçları, kereste ve melengiç kanıtları elde edilmiştir. Fakat GÖ 33.000-12.000 yıllar arasında ağaç ve orman örtüsü kaybolmuş, yerini tundra ve step bitkileri almıştır. Şimdiki yaz mevsimlerine oranla 6-7 °C düşük sıcaklıktan dolayı kar yüksekliği azalmıştır. (Matthews, 2000: 23-4). Van Zeist ve Bottema; GÖ 42.000-24.000 yıllarında bitki polenlerine ait bilgiler kaybolduğunu ve en son buzul ikliminin soğuk ve kuru olduğunu ileri sürmektedirler. (Van Zeist ve Bottema, 1977; Aghalari, 2017: 34). GÖ 40.000-28.000 yıllarına ilişkin Kermanshah'daki palinolojik bulgularının % 2'lik meşe kalıntılarına oranla, yüksek miktarda Artemisia ve Kazayaklılar bitki grubunu oluşturmaktadır. (Wright, 1968; Aghalari, 2017: 34).

Epipaleolitik Dönemin büyük bir kısmında, Zagroslar sert iklime sahip olarak sıcaklık derecesi günümüze göre 6-8 °C daha soğuk olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür hava şartları ılımlı ve kısa yaz, uzun ve çok fazla soğuk kış mevsimlerini yaratmıştır (Van Zeist ve Bottema, 1977; Aghalari, 2017: 35). Polenler üzerinde yapılan araştırmalar günümüzden 14.800 yıl önce en yaygın bitki örtüsünün Artemisia ve Kazayaklılar olduğunu ve bölgede kuru-soğuk bir iklimin hâkim olduğunu desteklemektedir (Van Zeist ve Wright, 1963: 66; Aghalari, 2017: 35). Hava koşulları bölgedeki bitki yoğunluğunu azaltarak birçok alanı Artemisia step örtüsüne dönüştürmesine rağmen vadilerde gez ve ladin benzeri ağaçlar su kenarlarında büyüdükleri anlaşılmaktadır. (Peasnell, 2002: 205; Aghalari, 2017: 35).

Sürecin sonunda step alanları ve orman örtüsü, özellikle yabani fıstıklar, azalarak Artemisia ve Kazayakların yerini almaya başlamıştır. Zeribar polinolojik araştırmalar sonucunda, yaklaşık olarak 14 metrelik derinlikte, ilk kez buğday tahılları, yabani arpa ve sinirotu bulunmuştur. Bunlar bu bölgedeki fıstık ve meşe ağaçlarıyla aynı dönemi paylaşmaktadırlar (Aghalari, 2017: 35).

Zeribar Gölü'nde GÖ 14.000-11.000 yıllarında, Artemisia oranının azaldığını, kazayağı, meşe ve fıstık miktarının çoğaldığını görülmektedir. Bölgede, iklimin uzun vadeli dalgalandığı düşünülmektedir. (Wright, 1968; Aghalari, 2017: 35). Meşe ve fıstık ağaçlarının artışıdaki süreç Holosen Döneminde daha da kuvvetlenmiştir.

Zarzian Döneminin sonlarında tahıl gibi yabancı otların büyümesine ve çoğalmasına daha uygun şartlar oluşmuştur (Aghalari, 2017: 35).

Kermanshah'da Abik Nehrinde yapılan sedimantolojik çalışmalar ise, 6 m yükseklikte beş katman tespit edilmiş ve MÖ 9500-4000 tarih aralığını vermektedir. Bu bölgedeki bitkilerin büyümesinde daha önceki dönemlere göre çoğalma olduğunu da göstermiştir. GÖ 11.700 yılından hemen sonra, bölgede sıcaklığın artması, ağaç ve bitki örtüsünün çoğalması şeklinde, sabit bir iklim hâkim olmuştur (Aghalari, 2017: 36). Zagros Bölgesi'nin Kermanshah Bölgesi'nde aylık ortalama sıcaklıklar Ocak ayında 2°C ile Temmuz ayında 27°C arasında değişmektedir. Yıllık ortalama yağış miktarı 480 mm olduğu ve yağışlar kış aylarında yoğunlaşmaktadır. Yıllara bağlı olarak yağışlar, Zagros Dağları'na ulaşan Akdeniz siklonik fırtınalarının sayılarına ve yörüngelerine önemli ölçüde değişkenliğe tabidir (Brookes, Levine ve Dennell, 1982). Erken Holosen Dönemi'nde sıcaklık ve yağıştaki artışların birbirlerinin izotop değerleri üzerindeki etkilerini dengelemiş olması muhtemeldir. Paleoiklim kayıtlarının yorumlanması ve karşılaştırmalı modeller sunabilmek için mevcut su dengesi ve izotopik kayıtlar üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, Jones ve Roberts (2008) ile Stevens ve diğerlerinin (2001) önerdiği gibi, düşük negatif oksijen izotop değerlerinin çoğunlukla kış yağışlarından ziyade Zeribar Gölü ile batıdaki kaynak bölgeleri arasında farklı bir fırtına rotası olduğunu öne sürmektedir. Bu bölgeler, Türkiye'nin Orta Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgelerindeki göller gibi, farklı iklim ve coğrafi koşullara sahip olabilir (Jones ve Roberts, 2008: 2887; Stevens vd., 2001: 290).

Son çalışmalara göre Pleistosen Dönemin sonunda, uzun bir süre kuru ve soğuk bir iklimin olduğu belirtilmektedir. Holosen Döneminin başlangıcıyla beraber, sıcaklığın göreceli artışı ve Zagros dağlarındaki bitki örtüsü ve ağaçların çoğalması, iri taneli maddelerin sedimantasyonunda azalma görülmektedir (Aghalari, 2017: 35). Orta Zagros Bölgesi, GÖ 12.000-9.000 tarihleri arasında evcilleştirilen yabancı bitki ve hayvanların temel doğal yaşam alanlarından biri olduğu için tarımın kökenleri üzerine yapılan çalışmalarda büyük önem taşımaktadır (Matthews vd., 2013: 26).

1.2. Araştırma Tarihçesi

İran'ın Paleolitik Dönem arkeolojisiyle ilgili araştırmaların uzun ve kesintili bir tarihi vardır. Bu tarih, ilk olarak arkeolojik faaliyetlerin yapılmadığı bir dönemdir. İkinci olarak yaklaşık İkinci Dünya Savaşı Dönemine denk gelen yüzeysel araştırılmış öncü aşamadır. Üçüncü olarak İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan İran İslam Devrimi'ne kadar süren klasik bir dönemi içermekte ki bu arkeolojik çalışmaların yoğunlaştığı dönemdir. Dördüncü aşamada ise 1979'da başlayan İslam Cumhuriyeti'nin erken yıllarına denk gelen ve arkeolojik çalışmaların durdurulduğu dönemdir. Beşinci ve son aşama yakın dönemde birçok İranlı ve uluslararası ekip neredeyse ülkenin tamamında arazi çalışmalarının yürütüldüğü son aşamadır. (Conard, Ghasidian ve Heydari-Guran, 2013: 29).

Jacques de Morgan 1907 yılında Mazandaran eyaletindeki Pardameh Nehir Terasları boyunca yüzey araştırması yürütmüş ve bu bölgede Paleolitik taş eserleri tespit etmiştir (Morgan, 1912). Ancak son zamanlarda Vahdati Nasab, bu bulguların muhtemelen ekofaktlar olduğuna dair sonuç çıkarmıştır (Nasab, 2011). Kuzey Irak'ta, D. A. E. Garrod, 1920'lerin sonlarında Zarzi Mağarası'nı kazmış ve Geç Üst Paleolitik ve Epipaleolitik tabakaların önemli bir dizisini belgelemiştir (Garrod, 1930). Zarzi Mağarası, Zarzian Kültürü'nün en önemli yerleşimlerinden biridir. Garrod'un önemli kazı çalışmaları sayesinde Zagros Bölgesi'nin Paleolitik malzemelerini ilk kez tabakalı olarak belgelemiştir. Ayrıca Garrod, Zagros Bölgesi'nin Paleolitik Dönem araştırmaları için kendinden sonra bölgeye gelecek bilim insanları için büyük araştırma potansiyelini göstermiştir (Garrod, 1930; Conard vd., 2013: 30). Yine 1930'larda Henry Field, jeologlarla birlikte Zagros Dağları'nda bir Paleolitik araştırmaya öncülük etmiş ve Luristan'daki Khorramabad'ın eteklerindeki Kunji Mağarasında küçük bir test kazısı gerçekleştirmiştir (Field, 1951). İkinci Dünya Savaşı'nın sonu ile İslam Devrimi arasındaki dönem, İran'daki Paleolitik araştırmalar Zagros Bölgesi'nin Klasik Aşaması olarak kabul edilmektedir. 1940'larda ise Carlton Coon, Batı (Orta) Zagros Dağları'ndaki Bisütun Dağı'nın tabanındaki Avcılar Mağarası da dâhil olmak üzere bir dizi önemli sitenin kazılarını yürütmüştür. Kuzey İran'daki Mazandaran bölgesindeki Hotu ve Belt Mağaraları ile Khorasan eyaletindeki kuzeydoğudaki Khunik Mağarası da dâhil olmak üzere çeşitli yerlerde çalışmalar yaptı (Coon 1951; Coon 1952; Conard vd., 2013: 31). Coon'un

1957'de *The Seven Caves*'ı yayınlaması, bu ilk saha çalışmasını arkeoloji literatürüne kazandırmıştır. Ralph S. Solecki ve Rose S. Solecki, 1950'lerin başlarından itibaren Kuzey Irak'ta Shanidar'da yüzey araştırmaları ve bir dizi önemli kazılar yürüttüler. Garrod'un Zagros'taki daha önceki çalışmaları gibi, Soleckilerin Shanidar'daki çalışmaları da İran'daki araştırmalar için büyük ses getirdi. Kendilerinden önce Garrod'da olduğu gibi, Solecki'nin Erken Üst Paleolitik Dönem'in Bradostian Kültür tanımı, İran'ın Zagros Dağları'ndan benzer topluluklar için bilim camiasınca hızla benimsenmesine neden oldu. Bu dönemde Charles McBurney, İran'da, kuzeydoğu Alborz Dağları'ndaki Ali Tappeh ve Keyaram Mağaraları ile Kuh-e Dasht bölgesindeki iki kaya sığınağı olan Houmian ve Bard Spid'de kazılara yol açan saha çalışmalarını yürüttü (McBurney, 1950; McBurney, 1968; McBurney, 1969; Conard vd., 2013: 31).

Neolitik toplumların kökenleri üzerine ise Braidwood'un disiplinlerarası araştırmasının devamı olarak Chicago Üniversitesi'nden Hole, Howe, Flannery ve diğer bilim insanlarından oluşan araştırmacılar büyük ölçekte sistemli araştırmalar ve kazılar yürüttüler. Özellikle Hole ve Flannery'nin çalışması, arkeoloji'nin Paleolitik araştırmanın en iyi yöntemlerinden birini temsil etmektedir (Hole ve Flannery, 1967). Bu araştırmanın büyük bir kısmı, arkeolojik yöntemlerle güvenilir verileri toplamak ve bölgenin büyük medeniyetlerinin yükselişine kadar olan tarih öncesi dönemin uzun vadeli aşamalarını açıklayan modelleri formüle eden örnek bir yöntemdi. Bugün bile bu araştırma hala geçerliliğini sürdürmektedir. Smith (1967), Piperno (1972), Mortensen (1974), Rosenberg (1979) ve Ikeda (1979) gibi bilim insanları İran'daki Paleolitik araştırmalara önemli katkılarda bulundular. İran'ı genel olarak ve özellikle Zagros Dağları'nı Paleolitik araştırmanın anahtar bölgesi haline getirdiler (Conard vd., 2013: 32). Bu olağanüstü verimli araştırma dönemi, 1979'daki İslam Devrimi ve İran'da Batılı bilim insanlarının araştırma yapmasına izin veren önde gelen siyasi figürlerin devrilmesiyle ani bir şekilde sona erdi. Devrimi takip eden sonraki yıllarda 1950'ler, 1960'lar ve 1970'lerde yapılan arazi çalışmalarında elde edilen koleksiyonlar hakkında yayınlar devam etti, ancak İranlı olmayan araştırmacıların yeni saha projeleri 2000'li yılların başlarına kadar ne yazık ki gerçekleşmedi (Conard vd., 2013: 32).

2000'li yıllardan itibaren, İran'daki Paleolitik araştırmalar giderek yoğunlaşmıştır. Son birkaç yılda izinlerle ilgili kısıtlayıcı politikalar ve bölgedeki siyasi gerilimler nedeniyle arazi çalışmalarında bir düşüş görölmüş olmasına rağmen, yirmi birinci yüzyılın ilk on yılı kuşkusuz Paleolitik Dönem arkeolojisi için bir tür yeniden doğuş olarak kabul edilmiştir. Birçok uluslararası işbirlikçi proje ile İran'da kazılar ve arazi çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda İran'da yirmili ve otuzlu yaşlarında birçok İranlı genç arkeolog, yurtdışında eğitim almak için İran'ı terk etmiş ve Paleolitik Dönem konusunda uzman olarak yüksek lisans dereceleri almışlardır (Conard vd., 2013: 33). Bu şekilde Paleolitik Dönem konusunda ilk İranlı uzmanlar haline gelmişlerdir. Son yıllarda biyolojik antropoloji ve insan evrimi alanında da benzer gelişmeler İran'da yaşanmıştır. Son 30 yılda Belçika, Fransa, Almanya, Japonya, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer ölkelerden araştırmacılar, ölkenin birçok yerinde önemli saha çalışmaları yürütmek üzere İranlı meslektaşlarıyla ortak çalışmalara katılmışlardır (Otte vd., 2007). Bu işbirlikleri genellikle kazı çalışmaları, arkeolojik araştırmalar ve antropolojik çalışmaları içermektedir. Bu tür uluslararası işbirlikleri, İran'daki arkeolojik, antropolojik bilgi birikiminin artmasına ve ölkenin kültürel mirasının korunmasına katkı sağlamaktadır (Otte vd., 2007: 84).

İKİNCİ BÖLÜM

ZAGROS BÖLGESİ PALEOLİTİK DÖNEMİ

2.1. Zagros Bölgesinin Alt Paleolitiği

Güneybatı Asya'nın çoğu, özellikle İsrail, Ürdün ve Suriye gibi ülkeler, Alt Paleolitik Dönem'e ait zengin bir araştırma kaydına sahip olup birçok önemli tabakalı yerleşim alanına ev sahipliği yapmaktadır. Ancak bugüne kadar, Zagroslar'da belgelenmiş ve iyi bir şekilde tabakalı olan hiçbir Alt Paleolitik Dönem yerleşim yeri bilinmemektedir. İlginç bir şekilde, tipolojik olarak Alt Paleolitik Dönem bulgular içeren tüm siteler yüzeyde yer alan açık alan sitelerdir. Açık hava sitelerinde tabakalaşmanın olmaması ve ele geçen taş eserler yeterli veriyi sağlayamadığından güvenilir tarihlendirilmeler yapılamamıştır. Bu sitelerin hepsi yeniden incelenmiş ve geçmişte insan davranışının bağlamsal analizi için gereken mekânsal bilgilerin anlaşılmasına ne yazık ki katkı sağlayamamaktadır. Bu nedenle, şimdiye kadar yapılan çalışmaların çoğu, yüzeyde buluntu koleksiyonların Alt Paleolitik Dönem'e atfedilip edilmeyeceği temel sorusuyla ilgilenilmiştir. Zengin bir Alt Paleolitik kaydına sahip bölgelerde bu tür basit bir soru oldukça açıktır. Örneğin açık bir şekilde Acheulean el baltalarının veya arkaik çekirdek topluluklarının Alt Paleolitik'e güvenilir bir şekilde atfedilmesi mümkündür. Ancak, İran'daki Alt Paleolitik Döneme ilişkin bilgilerin çoğu, güvenilir bağlamlardan kaynaklanan karşılaştırmalı malzeme eksikliği nedeniyle varsayımlara dayanmaktadır. Bu varsayımlar, İran'daki Paleolitik kültürel sıralamaları ve jeolojik gözlemler üzerine yapılmaktadır. (Conard vd., 2013: 32).

1986'da Smith, "İran'da Paleolitik Arkeoloji" hakkında bir derleme yayınladığında, Alt Paleolitik Döneme atfedebileceği tek siteler, Ariai ve Thibault'un kuzeydoğu İran'daki Kashafrud Havzası'nda yer alan alüvyon birikintilerinde çakmak taşları buldukları yaklaşık altmış siteydi. (Smith 1986: 15). Güneydoğu İran'da Alt Paleolitik olarak bilinen ve yerel endüstride "Ladizian" olarak geçen iki yüzeyli taş koleksiyonu vardır. Daha sonraki araştırmalar sayesinde, Alt Paleolitik eserlerin bulunduğu birkaç alan daha keşfedilmiştir. Biglari ve Shidrang'ın 2006 yılında rapor ettiği Ganj Par Nehir Teras Alanı, umut vaat eden Alt Paleolitik yerleşim yerlerinden

biridir. Yaklaşık olarak 140 taş eser içeren Ganj Par'dan elde edilenler çekirdek kazıyıcılar, bifaslar, büyük çekirdekler ve çekiç taşları gibi çeşitli taş aletler içermektedir. Volkanik kayaçların hammadde olarak kullanılması, çekirdek-kırııcıların yüksek frekansı, diskoid ve örs kırma gibi diğer yöntemlerin varlığı ile birlikte, Biglari ve Shidrang; Ganj Par'dan elde edilen taş eser topluluklarının (Res. 3). Batı Asya'nın diğer yerlerindeki Erken ve Orta Acheulean topluluklara benzediğini savunmuşlardır (Biglari ve Shidrang 2006: 166). Ganj Par Nehir Teras Alanı ayrıca, bir yonga tabanlı endüstri şeklinde Alt Paleolitik kanıtın bulunduğu tek mağaraya sahiptir (Biglari ve Shidrang 2006: 166). Ganj Par Mağarası'ndaki kazılar, birçok önemli bulgu ortaya çıkarmıştır. Mağarada bulunan taş aletler, insanların avlanma, yiyecek hazırlama ve diğer günlük faaliyetler için kullandıkları araçları göstermektedir. Ayrıca, mağarada bulunan kemik ve diğer organik kalıntılar, o dönemde yaşayan hayvan türleri hakkında bilgi sağlamaktadır. Bu mağarada yapılan araştırmalar, bölgedeki insanların avcı-toplayıcı bir yaşam tarzını benimsediğini ve çevrelerini nasıl kullandıklarını anlamamıza yardımcı olmuştur (Biglari ve Shidrang 2006: 167).

Batı Azerbaycan'da, Mahabad Nehri'nin nehir teraslarında Alt Paleolitik yerleşim izleri keşfedilmiştir. Shiwatoo'daki (Res. 4) Alt Paleolitik eserler arasında Acheulean kıyıcı çekirdeklerin yanı sıra örs üzerinde iki kutuplu pullanma tekniği, büyük pullar ve çakıl taşları bulunmaktadır (Conard vd., 2013: 33).

Güney Zagros Dağları'ndaki tek Alt Paleolitik belirtisi, Baba Guri açık hava sitesidir (Res. 5). Bu site, Tübingen-İran Taş Devri araştırma projesinin Güney Zagros Dağları'ndaki Paleolitik araştırması sırasında keşfedilmiştir. Arkaik teknolojik özelliklere sahip taş buluntu topluluğu, eğimli ve platformlu çekirdekler, dilgiler, yongalar ve çekirdek tabletten oluşmaktadır (Heydari-Guran, 2014: 213). Gakia da dâhil olmak üzere ülkenin farklı yerlerinden bir dizi izole edilmiş Alt Paleolitik buluntu rapor edilmiştir. Bunlar İran'ın kuzeybatı ekolojik bölgesinde bulunan Kuri Gol ve Orta (Batı) Zagros Dağları'ndaki Pal Barik buluntu topluluklarıdır. Pal Barik'te bir el baltası ve otuz bir adet doğrayıcı ve doğrama aleti ele geçirilmiştir (Conard vd., 2013: 34)

Bilim insanları, bölgenin jeomorfolojik ortamını temel alarak topluluğun tarihlemesini yaparken, bunun GÖ 130.000'den daha erken bir dönem olabileceği sonucuna varılmıştır. Ayrıca Pal Barik'teki taş aletler ile Irak'ın kuzeyindeki Zagros'ta yer alan Barda Balka'daki taş aletler arasında tipolojik bir karşılaştırma yapılmıştır ve tipolojik paralelliklere dayanarak bu alanın 100.000 ile 80.000 yıl arasında olduğu ileri sürülmüştür. Bu da Alt Paleolitik eserler için beklenmedik derecede erken bir dönemdir (Conard vd., 2013: 34).

2.2. Zagros Bölgesinin Orta Paleolitiği

İran Platosu'ndaki Orta Paleolitik siteler ilk kez, Batı (Orta) Zagros Bölgesi'nin Kermanshah ve Khorramabad vadilerindeki kaya sığınaklarında keşfedilmiştir. 1951'de Carlton Coon, Kermanshah'ın Bisütun bölgesinde Avcılar Mağarası'nı kazdı ve Zagros Mousterian'ına ait birçok taş eser bulmuştur (Coon 1951). Ayrıca Coon, kuzeybatı İran'daki Urmiye Gölü yakınlarındaki Tamtameh Mağarası'nda Orta Paleolitik Dönemi'ne ait bir kazı daha yapmıştır (Coon 1951). Diğer bir bilim insanı Bruce Howe, 1959'da Kermanshah vadisindeki Kobeh Mağarası'nda bir kazı gerçekleştirdi ve buradan da Orta Paleolitik Dönem'e ait eserler elde etmiştir (Conard vd., 2013: 34). 1960'lı yıllarda, Frank Hole ve Kent Flannery, Kermanshah'ın yaklaşık 200 km güneyindeki Khorramabad vadisinde bir dizi Paleolitik yüzey araştırması gerçekleştirdi (Hole ve Flannery 1967). Hole ve Flannery, Kunji ve Ghamari Mağaraları ile Gar Arjeneh kaya sığınağında test kazıları yaptılar. Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e geçişin stratigrafisini ortaya çıkarmışlardır (Conard vd., 2013: 34).

Batı (Orta) Zagros'taki Hulailan vadisinde, başka bir bilim insanı olan P. Mortensen, İran platosunda yapılan az sayıdaki prehistorik araştırmalardan birini sistemli yüzey araştırması yoluyla gerçekleştirmiştir (Mortensen 1974; Conard vd., 2013: 35). Mortensen, Hulailan vadisindeki Paleolitik Dönem araştırmasıyla Alt Paleolitik Dönem'den Epipaleolitik Döneme kadar olan yirmi dört sitenin keşfini sağlamıştır. Hulailan vadisinin Orta Paleolitiği, Alt Paleolitik'ten daha yoğun bir yerleşimi yansıtmaktadır. Mortensen, Orta Paleolitik Dönem'e ait bulgularla sekiz siteyi envanterine kaydetti. Bunlar arasında beş açık hava sitesi (Cheshmeh Kahreh, Sar Sarab, Site no. 7, Saimarreh E ve Saimarreh F) ve üç kaya sığınağı (Ghar Huchi,

Ghar Villa ve Ghar Sefid) bulunmaktadır. Mortensen, bu sitelerin Orta Paleolitik Dönem endüstrileri ile Batı (Orta) Zagros'taki Bisütun, Kunji ve Warwasi Mağaraları'nı Zagros Mousteriani ile aynı konuma koyan birçok ortak özelliğe sahip olduğunu belirtmiştir (Mortensen, 1975). Hulailan vadisi koleksiyonları, Levallois uçları, yonga parçaları ve çekirdekler ile birlikte diskoidal çekirdekleri içermektedir. Çeşitli yan kazıyıcılar, uç kazıyıcılar ve Mousterian uçları bol miktardadır (Conard vd., 2013: 34). Kunji Mağarası'nda olduğu gibi Hulailan'da da sırtlı bıçaklar, çentikli ve dişli pullar bulunurken, Bisütun Mağarası'nda olduğu gibi dilgi üretimi nadirdir. Hulailan vadisindeki Mousterian eserleri çoğunlukla nehirlerin yakınında veya vadinin batı kesiminde, kaynaklara ve derelere yakın birçok kaya sığınağının bulunduğu bir bölgede keşfedilmiştir (Conard vd., 2013: 34).

1966 yılında P. E. L. Smith, Kermanshah eyaletinin Bisütun bölgesindeki Ghar-e Khar Mağara alanında, Orta Paleolitik'ten İslami Döneme kadar uzanan malzeme ortaya çıkaran bir test kazısı gerçekleştirdi. Kazılan alanın taban seviyesinde asimetrik yan kazıyıcılar ve kalın düzelteli dilgiler gibi tipik Mousterian eserleri ortaya çıkmıştır. Bu mağarada bulunan Orta Paleolitik eserler, komşu Bisütun Mağarası'nda bulunanlara benzemektedir (Young ve Smith, 1966; Smith 1967). Güney Zagros'ta, ilk Orta Paleolitik yerleşim izleri Jahrom yakınlarında W. M. Sumner tarafından keşfedilmiştir. Bu site, Shiraz'a yakın Neyriz Gölü kenarındaki Eshkaft-e Ghad-e Barm-e Shur Mağarası ile birlikte, bir Levallois Orta Paleolitik endüstrisi vermiştir (Piperno, 1972). Rosenberg (1988), Marv Dasht bölgesini inceleyerek otuz bir site arasında belgelenen Levallois, Zagros Mousterian malzemesi ile ilişkilendirilmiş altı adet Orta Paleolitik siteyi belgelemiştir. Güney Zagros'ta birkaç tane daha Paleolitik site bulunmaktadır (Conard vd., 2013: 35).

2000'lerin başlarında ise İranlı arkeologlar Khorramabad vadisinde bir dizi Paleolitik yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. Hole ve Flannery tarafından keşfedilen Paleolitik siteleri yeniden ziyaret ederek bu bölgede birkaç Paleolitik site daha belirlemiştir (Biglari, 2001). Biglari, Bisütun Dağı'nda Orta Paleolitik Dönem'e ait üç adet kaya sığınağını rapor etmiştir ve bunlardan biri olan Mar Tarik Mağarası, İran-Fransız ortak ekibi tarafından kazılmıştır. Mar Tarik Mağarası'ndaki taş endüstrisi, daha önce Batı (Orta) Zagros Bölgesi'ndeki Orta Paleolitik Dönem kazı alanlarında belgelenen endüstrilere çok benzemektedir ve yakın çevreden gelen

hammaddelerin kullanımı, Levallois pullama tekniği ve yüksek oranda sivri uçlu rötüşlanmış aletlerle karakterize edilmektedir (Biglari, 2004).

2009'da Roustaei (2010), Güney Zagros Dağları'nın Bakhtiyari bölgesinde bir yüzey araştırması yapmış ve taş eserlerle ilişkilendirilen 160'tan fazla yer tespit etmiştir. Bu eserlerin çoğu Orta Paleolitik Dönem kökenlidir. Orta Paleolitik Dönem yerleşim yerleri arasında en az beş büyük çekirdek taşıma alanı bulunmakta ve binlerce eserin yüzeyde dağılmış olduğu tespit edilmiştir. Oradaki taş alet koleksiyonları, çeşitli kazıyıcılar ve uçlarla ilişkilendirilen Levallois teknolojisi ile temsil edilmektedir. Aynı zamanda Minab civarında, Hürmüz Boğazı'na yakın yerde de Orta Paleolitik Döneme ait mağaralar (siteler) bildirilmiştir (Conard vd., 2013: 35-38). Bu bölgede yer alan Hasanlangi ve Gourband iki açık hava sitelerinden gelen taş eserler, Levallois teknolojisi ile temsil edilmektedir. Genel olarak, Zagros Mousteriani, şu ana kadar tanımlanan başlıca Orta Paleolitik Dönem kültürel gruplarından biri olarak kalmaya devam etmektedir. Ancak, Zavyeh ve diğer sitelerin gösterdiği gibi, İran'ın Orta Paleolitigi son zamanlara kadar düşünüldüğünden çok daha karmaşıktır (Conard vd., 2013: 35-38).

2.3. Zagros Bölgesinin Üst (Geç) Paleolitigi

İran platosu, Üst ve Epipaleolitik Dönemlerde işgal edilen alanların sayısı ve taş endüstrisinin çeşitliliği açısından önemli birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Soleckiler, Kuzey Zagros Bölgesi'nin Erken Üst Paleolitik topluluğuna "Baradostian Kültürü" ve Epipaleolitik Döneme ait kültüre ise "Zarzian Kültürü" adını vermişlerdir. Ancak şimdiye kadar, Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e ve Üst Paleolitik'ten Epipaleolitik'e geçişi içeren kesintisiz bir Paleolitik diziyi belirleyen herhangi bir yer bulunamamıştır. İran'daki ilk Üst Paleolitik endüstrileri, C. Coon tarafından Hazar Denizi kıyısındaki Hotu ve Belt Mağaralarında keşfedilmiştir (Coon, 1951). Bu mağaralardan çıkarılan taş eserler, tipolojik olarak Geç Epipaleolitik Döneme tarihlenmiştir. 1960 yılındaki Khorramabad seferleri sırasında, Hole ve Flannery tarafından gerçekleştirilen çoklu kazılar ile Üst ve Epipaleolitik Dönemlere ait eserleri ortaya çıkarıldı. Gar Arjeneh, Pa Sangar kaya sığınaklarında ve Yafteh Mağarası'nda Baradostian ve Zarzian kültürlerine ait endüstrileri bulunmuştur (Hole ve Flannery 1967; Conard vd., 2013: 35-38-39).

Kermanshah Bölgesinde Warwasi kaya sığınağında, Olszewski ve Dibble tarafından Baradostian Kültür Endüstrisi tanımlanmıştır (Olszewski ve Dibble, 1994). Daha sonra Olszewski ve Dibble, bu koleksiyonları Baradostian Kültürü yerine Zagros Aurignacianı olarak sınıflandırdılar. Çünkü Olszewski ve Dibble bu eserlerde Aurignacian unsurlarının tipolojik varlığını dikkate alınmıştır (Olszewski ve Dibble 1994). Hulailan vadisinde Mortensen ise on beş siteyi (mağarayı) belgelemiştir ve bu sitelerde Üst Paleolitik (Üst ve Epipaleolitik Dönem karışık) eserlere rastlanılmıştır (Mortensen, 1974). Ancak bu sitelerdeki taş koleksiyonları daha önceki Mousterian, Döneminin Üst Paleolitik dizisiyle uyumlu hale getirmeyi imkânsız kılmıştır. Bu yüzden Mortensen, Hulailan taş koleksiyonları arasında Baradostian Kültürü'ne ait unsurlarının olabileceği ancak bunların karışık bir biçimde Mousterian ve Zarzian unsurlardan ayırt edilmesinin zor olduğunu düşünmektedir (Mortensen, 1974). Bu taş koleksiyonlar düzeltilmiş yongalar ve bıçaklar, çentikler, matkaplar ve oyucuları içermektedir. Çekirdeklerin çoğunluğu bıçak ve bıçakçık çekirdekleridir. Yongalar baskındır ancak bıçaklar ve bıçakçıklar da yaygın olarak bulunmaktadır (Conard vd., 2013: 35-39).

1972 yılında Piperno, Shiraz yakınlarındaki Meherlu Gölü çevresinde Field'ın envantere kaydettiği siteleri yeniden ziyaret etmiştir (Piperno, 1972). Eshkaft-e Ghad-e Barm-e Shur bu gruptaki en büyük mağara sitesidir ancak Piperno, bu mağarada bulunan taş aletlerin tanımının dışında diğer siteler hakkında başka bilgiye yer vermemiştir. Eshkaft-e Ghad-e Barm-e Shur'da, Piperno 287 adet taş eser koleksiyonunu toplamıştır. Koleksiyonun genel özelliği, olasılıkla küçük çay taşlarından çıkarılmış olan taş aletlerin küçük ebadıdır. Eshkaft-e Ghad-e Barm-e Shur'da düzeltme yapılmış bıçaklar ve bıçakçıklar, oyucular, uç kazıyıcılar ve çentikler ve dişliler baskındır (Conard vd., 2013: 35-39).

Daha sonraki Üst Paleolitik Döneme ilişkin verilerin ana kaynağı, W. M. Sumner ve M. Rosenberg'in araştırmaları sayesinde Kur Nehri Havzası'ndan gelmektedir. Rosenberg, Orta, Üst ve Epipaleolitik Döneme ait otuz bir kaya sığınağı alanını belgelemiştir (Rosenberg, 1988; 2003). Rosenberg, Kur Nehri Havzası'ndaki Paleolitik alanların kronostratigrafisini oluşturmak için mağara alanlarından biri olan Üst Paleolitiğe tarihlenen Eshkaft-e Gavi'yi kazmıştır (Rosenberg 1979). Rosenberg Eshkaft-e Gavi'de buluntu taş eserlerini Baradostian Kültürüne ait olarak

sınıflandırmıştır (Conard vd., 2013: 41). Eshkaft-e Gavi'nin üst katmanlarındaki laminer taş elet topluluğun çoğu, Üst Paleolitik Dönem özellikleriyle benzerlikler göstermektedir. Bunlar sırtlı dilgiler, çentikli dilgiler, kalemler, uç kazıyıcılar, keskin uçlu kazıyıcılar ve bazıları parçalı biçimde Baradostian uçlarını içermektedir. Ne yazık ki Rosenberg'in araştırmaları 1979'da İslam Devrimi nedeniyle yarım kalmıştır (Conard vd., 2013: 41).

Kazerun Ovası Zagroslar'da bulunmakta olup, 2005 ve 2006 yıllarında bölgede yapılan çalışmalar neticesinde, yirmi yedi Paeleolitik alan belgelenmiştir. Bunların en somut ve umut vaat eden olanları mağaralardır. Ele geçen taş buluntuların analizi henüz başlangıç aşamasındadır ancak buluntu topluluğu esas olarak dilgi ve dilgicik bazlı kalıntılar ve çekirdekler ile tanımlanmıştır (Conard vd., 2013: 41). Aletler arasında küçük kazıyıcılar, deliciler, uç kazıyıcılar, keskin kazıyıcılar ve burinler bulunmaktadır. Dashtizadeh, bunları Batı (Orta) Zagros'un Geç Bradostian ve Zarzian kültürleriyle karşılaştırmıştır. (Dashtizadeh, 2006; Conard vd., 2013: 41). Yafteh ve Garm Rud'deki Üst Paleolitik yerleşimler, Avrupa ve Yakın Doğu'daki Üst Paleolitik yerleşimlerle benzer tarihlemeleri göstermektedir. Bu yüzden Batı (Orta) Zagros taş endüstrisi tipolojisi Avrupa'nın taş alet teknolojisine benzediği için İran'ın Üst Paleolitliğini bazı bilim insanları bunlar için Baradostian yerine Zagros Aurignacian terimini önermiştir (Olszewski ve Dibble, 2006; Nasab, 2011: 79).

Üst Paleolitik Dönem'de Ghar-e Booftaki taş alet toplulukları, bıçakçıklar ve birçok tek yönlü, tek platformlu bıçakçık çekirdekleriyle belirlenmektedir. Araçlar genellikle çeşitli türlerde rötuşlanmış bıçakçıklardan oluşur ve bu büyük rötuşlu bıçakçıklara Rostamian bıçakçıklar denir (Ghasidian, 2010). Rostamian bıçakçıklar, Ghar-e Boofta en yaygın alet tipidir. Bu aletler biraz değişken olmalarına rağmen belirgin ham şekillendirme morfolojisi, keskin ve yarı keskin rötuşları ile bilinmektedir. Çok sayıda bulunmaları nedeniyle Ghar-e Boof Mağarası'ndaki taş alet topluluğunu tanımlamaya yardımcı olur ve bu buluntular Rostamian bıçakçıklarının sınıflandırılmasına katkı sağlamaktadır. Bu site, 41 adet kişisel süs örneği üreten beş farklı kabuk türüyle ilişkilendirilmiştir (Conard vd., 2013: 44-45). Son dönemde, Olszewski ve Dibble (2006) ile Otte ve Kozłowski (2007) dâhil olmak üzere bazı akademisyenler, Baradostian'ı Avrupa'daki Aurignacian Dönemiyle

eşleştirmiştir. Olszewski'nin, Kermanshah yakınındaki Warwasi'de Howe'un yürüttüğü kazılarda bulunan zengin taş alet toplulukları üzerine yaptığı çalışma, Warwasi'den gelen toplulukların Avrupa'daki Aurignacian Dönemiyle güçlü bağlantılarının olduğunu savunarak, daha önceki taksonomik sistemleri temelde sorgulamıştır. Özellikle Otte, Yafteh'ten gelen Üst Paleolitik toplulukların Aurignacian olarak sınıflandırılması gerektiğini ve Aurignacian'ın İran'da ilk kez ortaya çıktığını savunmuştur (Otte ve Kozłowski, 2007; Otte vd., 2007: 94).

2.4. Zagros Bölgesinin Epipaleolitiği (Mezolitik)

Güneybatı Asya Bölgesi (İran, Türkiye, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail, Suudi Arabistan, Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri), Üst Paleolitik geleneğini takip etmektedir. Bu geleneğin bir değişimi olan Aurignacian taş teknolojisinin adı Zagros Dağları Bölgesi'nde Baradostian olarak bilinmektedir. İran'daki Mezolitik geleneğin yerini İran Neolitik geleneği almıştır. Zagros Bölgesi'nde Mezolitik (Epipaleolitik) Dönem, kronolojik olarak iki aşamaya ayrılır:

1-Mezolitik Ana Aşama, Zagros Bölgesi'nde MÖ 12.500'e kadar süren dönemde kısa vadeli, mevsimsel yerleşimlerle tanımlanır.

2-Terminal Mezolitik ise Zagros Bölgesi'nde MÖ 12.500-11.500 arasında ve Trans-Kafkasya Bölgesi'nde biraz daha geç dönem olarak -yerleşik yaşama doğru ilk eğilim ile tanımlanır (Olszewski, 1993; Henry, 1989).

İran'da Mezolitik (Epipaleolitik) Dönemin ne zaman başladığı, radyokarbon belirlemelerinin azlığı nedeniyle kesin olarak bilinmemektedir. Ancak diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, Mezolitik Dönem'in yaklaşık olarak GÖ 20.000 ile 15.000 yıl arasında başladığı bilinmektedir (Peasnell, 2002: 198). İran platosunu çevreleyen dağlar ve etekler, iç platoda sınırlı bir yerleşime sahiptir. Bu bölge, Doğu ve Kuzey Irak'ın Zagros Dağlarını, Hazar Denizi çevresindeki Güney Azerbaycan ve Güney Türkmenistan'ın bazı bölgelerini, ayrıca Alborz Dağları'nın yaylalarını içerir. Kültürel olarak, İran Mezolitliği ile ilişkilendirilen yerler Türkiye'de Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgelerine yayılmış olabilir. Bu bölgelerdeki taş endüstrisi genellikle küçük bıçaklar ve bıçak temelli aletlerle karakterize edilir. Aletler arasında rötüslü bıçaklar, destekli bıçaklar, uç kazıyıcılar, tırnak kazıyıcılar, dilgiler ve oyuklu ve dişli parçalar bulunmaktadır. Bölgede birkaç burin de üretilmiştir, ancak bunlar

önceki Baradostian Dönemi'nden daha yaygın değildir (Peasnell, 2002: 198). İran Mezolitik Dönemi'nin sonraki aşamalarında, geometrik mikrolitler kullanılmaya başlanılmıştır. Bıçakların daha küçük parçalara bölünmesiyle oluşan mikrobürinler mevcuttur ancak çağdaş Levant Bölgesi'nin Epipaleolitik topluluklarına kıyasla nispeten nadirdir. Diğer öğeler arasında kemikten yapılmış iğneler, deldiriciler ve spatula şeklinde aletler; ayrıca taştan yapılmış havaneller, dövmeler, öğütücüler ve oluklu taşlar da bulunmaktadır. Sürtme taş aletler zamanla daha da çoğalmıştır ve Terminal Mezolitik maddi kültürün ortak bir özelliği haline gelmiştir. Mezolitik Çağ'ın Ana Aşaması boyunca mağaralar ve kaya sığınakları, yerleşim için yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu Mezolitik evre coğrafi olarak en az iki, belki de daha fazla alt bölüme ayrılabilir. Zagros dağlarında ve onu çevreleyen ovalarda, bu kültür genellikle Zarzian olarak adlandırılmaktadır. Trans-Hazar bölgesinde başlangıçta bu isim Mazandaranian olarak bilinmekteydi (Peasnell, 2002: 198).

İran Mezolitik Dönemine ait çok az sayıda yer bilinmektedir, çoğu Zagros Dağları'nda bulunmaktadır. Trans-Hazar bölgesinden daha az bilinen yer varken, iç platoda ise çok daha azı bulunmuştur. Bu dağılım, prehistorik yerleşimin gerçek desenini yansıtmak yerine, araştırma önyargılarının bir sonucudur. Bilinen İran Mezolitik sitelerinin çoğu mağaralar ve kaya sığınağından oluşmaktadır. Ancak Zagros Dağları, Zagros'u çevreleyen alçak araziler ve iç platodan da açık hava sitelerinin birkaçı bilinmektedir. Zagros Dağları ve çevresindeki alçak arazilerden elde edilen mevcut veriler, daha büyük mevsimlik ana kamplar, daha küçük et (kıyım) istasyonları ve geçici istasyonlardan oluşan bir yerleşim birimini göstermektedir. Ana kamplar, çevresel bölgelerin kesişim noktalarına yakın, çevreyi iyi gören büyükçe odalı mağaralardan oluşuyordu. Bu alanlar, bir veya iki geniş aile tarafından oluşturulan küçük gruplar tarafından kullanılmış olabilir. Et (kıyım) istasyonları, av partilerinin ana kamplara gidiş gelişler sırasında sık sık kısa sürelerle işgal edildiği küçük kaya sığınaklarından oluşuyordu. Geçici istasyonlar, genellikle oyun oynamak veya çakmak taşı aletler yapmak gibi kısa süreli faaliyetler için kullanılan, tekrar kullanılmayan yerleşimlerdir. Benzer bir yerleşim deseni, Trans-Hazar bölgesinde de gözlemlenmiş olabilir (Peasnell, 2002: 200).

Terminal Mezolitik (Epipaleolitik) Dönem'de yerleşimlerin daha kalıcı hale geldiği, bunun örneğinin Kuzey Zagros'un Irak kısmındaki Zawi Chemi Shanidar

sitesinde görülmüştür. Bu dönemde, yerleşimler daha kalıcı suyuolları boyunca daha açık vadilere odaklanmıştı. Konutlar belki de açık bir alanda taş döşeli bir meydan etrafında düzenlenmiş, dairesel veya oval yeraltı yapıları şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu yapılar, yaklaşık 2 metre çapında düşük taş temellerden oluşuyordu ve üzerlerine kamış örgüsü ve çamur duvar yapıları yerleştirilmekteydi. Çoğu gündelik faaliyetler, dışarıda taş döşeli açık bir alanda gerçekleşiyordu. Terminal Mezolitik Dönemi ile kültürel olarak ilişkilendirilmiş diğer bilinen site, Güneydoğu Anadolu'daki doğu Toros Dağları'nın güney yamaçları boyunca bulunan ve daha sonraki PPN Dönemi'ne ait olan Hallan Çemi'dir. İran Mezolitik Dönemi boyunca, toplumsal gruplar olasılıkla 20-25 kişiyi aşmayan küçük gruplardan oluşmaktadır. Terminal Mezolitik Dönemi'nde yerleşik topluluklarda nüfusun biraz daha büyük olabileceği düşünülmektedir. Ancak bunlar bile muhtemelen 50 kişiyi geçmemektedir. Küçük toplulukların katılımı göz önüne alındığında, zaman zaman bir araya gelerek işbirliği, avcılık, ritüeller ve endogami (akraba) evlilikler gibi amaçlarla geçici olarak daha büyük gruplar oluşturduğu, en olası senaryodur (Peasnell, 2002: 200).

Trans-Hazar Bölgesi'ndeki Belt ve Hotu Mağaralarında Mezolitik'in Ana Evresine tarihlenen 15 kişiye ait kalıntılar ele geçirilmiştir. Belt ve Hotu'dan üçü ikincil demet mezarlardır, diğer iki kişi ise Hotu mağarasında kaya düşmesi sonucu öldüğü ve bu nedenle kasıtlı olarak gömüldüğü düşünülmektedir. Mezolitik mezarlara ek olarak, Belt Mağarası'nın erken Neolitik seviyelerinin tamamı birincil mezar olmak üzere dört kişinin mezarı ele geçmiştir. Trans-Hazar bölgesindeki insan kalıntılarının sayısı az olmasına rağmen, yaklaşık 40 yaşına kadar yaşayan bireylerden oluşan nispeten sağlıklı bir nüfusu yansıttığı düşünülmektedir (Peasnell, 2002: 200). İran Mezolitik Dönemi ile ilişkilendirilen tek geniş insan iskelet popülasyonu, Terminal Mezolitik Dönem olan Zawi Chemi Shanidar sitesine yakın ve site ile ilişkili olan Shanidar Mağarası'ndan gelmektedir. Hazar bölgesinden gelenlerden farklı olarak, bu kalıntılar ortalama yaşam süresinin 25-30 yaş aralığında olduğunu göstermektedir. Bebek ölümleri yüksektir. İskelet popülasyonu arasında osteolojik ve diş patolojilerinin varlığı, çoğu bireylerin çevresel ve beslenme stresine maruz kaldığını göstermektedir. Shanidar Mağarası'nda gömülen birkaç bireyin sergilediği depresyon kırıkları, Terminal Mezolitik popülasyonları arasında şiddet kanıtlarını işaret etmektedir. Bu yaralanmaların şekli, muhtemelen mızrak veya savaş

aletleri olarak kullanılan delinmiş taş aletlerle uyumludur. Bu patolojiler ve yaralanmalar, yerleşik yaşama geçişle birlikte kaynaklara yönelik artan rekabet ve artan kaynak stresini gösterebilir (Peasnall, 2002: 200).

Paleolitik ve Mezolitik Dönem boyunca geçim ekonomisi sadece avcılık ve toplayıcılığa dayanmaktaydı. Önceki Üst Paleolitik Döneme kıyasla Mezolitik Dönem, geçim amaçlı olarak kullanılan türlerin sayısında bir artışla temsil edilmektedir. Bunlar arasında küçük memeliler, sucul türler, su kuşları ve salyangozlar bulunmaktaydı. Geçim kaynakları genişlemesine rağmen, avlanmada öncelikli olarak bir veya iki temel hayvana odaklanılmıştır. Mezolitik avcılar tarafından sömürülen başlıca avlar, yerel olarak mevcut olan avlara bağlıydı. Palegawra ve Warwasi'de onager; Shanidar Mağarası'nda geyik, koyun ve keçi; Zarzi'de ise ceylan, koyun ve keçi tüketilmiştir. Hazar Denizi kıyısında, avlanmada öncelik Hazar foku ve ceylan arasında değişirken, diyetin önemli bir kısmını ise koyun ve keçi oluşturuyordu" (Braidwood ve Howe, 1960; Solecki, 1971; Zarins, 1981).

Doğrudan bir kanıt olmamasına rağmen dönemin insanları Hazar Denizi'ndeki kaynaklardan yararlanmak için deniz taşıtları kullanılmış olabilir. Kabuklu yemişler, tohumlar ve yumrular şeklindeki bitkisel besinler şüphesiz İran Mezolitik Dönemi boyunca kullanılmıştır. Ancak bu kaynaklara ilişkin çok az doğrudan veri bulunmaktadır. Shanidar Mağarası'ndaki iskelet materyali üzerinde yürütülen kemik karbon izotop analizi, Terminal Mezolitik'te bitkisel gıdaların diyet alımının yaklaşık %90'ını oluşturduğunu göstermektedir (Peasnall, 2002: 201). Endüstri üretimlerinde kullanılan başlıca hammadde çakıl taşıydı. Çoğu taş endüstrisi üretimi çakıl taşı içerir, ancak zaman zaman obsidiyen de kullanılmıştır. Kemik, taş kadar yaygın olmasa da, önemli bir endüstriyel hammaddedir. Deri, ahşap ve kamış gibi dayanıklı olmayan diğer malzemeler de kullanılmıştır. Muhtemelen üretilen ürünlerin çoğu, üreticileri tarafından kullanılmıştır (Peasnall, 2002: 201).

Muhtemelen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelen az miktardaki obsidiyen ve malahit ile Akdeniz veya Basra Körfezi'nden gelen deniz kabukları dışında, ticaret küçük ölçekte yapılmaktaydı. Ticaretin çoğu muhtemelen rastgele ve bireyler arasındadır. Mezolitik Çağ'ın Ana Aşamasında süs eşyaları nispeten nadirdir.

Çoğu, delinip boncuk şeklinde dizilmiş deniz kabukları ile geyik, yaban eşeği, yaban domuzu ve fok dişlerinden yapılmış pandantiflerden oluşuyordu. Toprak boyası ve diğer mineral pigmentler kişisel süsleme için kullanılmış olabilir. Terminal Mezolitik'le birlikte, öğütme taşı ve kemik ile deniz kabuğundan yapılan boncuklar daha yaygın hale gelmiştir. Kemik ve kesme taştan yapılmış geometrik şekilli pandantifler de kullanılmıştır. Zawi Chemi Shanidar'da ritüel amaçlar için tüylerden oluşan tören kostümleri kullanılmıştır (Peasnell, 2002: 202)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZAGROS BÖLGESİ PALEOLİTİK KÜLTÜRLERİ VE YERLEŞİMLERİ

3.1. Zagros Acheulean Kültür Yerleşim Yerleri

3.1.1. Shiwatoo

İran'ın kuzeybatısında, Mahabad Irmağı'nda yer almaktadır. Buradaki buluntular içinde, Acheulean geleneğine ait tek yüzeyli ve kısmi tek yüzeyli buluntular mevcuttur. Diskoid, iri yongalar, yontuk çakıllar ve volkanik bir kayaktan yapılmış tipik bir nacak ele geçmiştir (Jaubert vd. 2006: 18).

3.1.2. Amar Merdeg

Zagros Piedmont Bölgesi'nde yer almaktadır. Burada ham madde olarak, çört, kumtaşı ve az sayıda kuvarsit bulunmaktadır. Ayrıca, denenmiş çekirdekler (tested cobbles), çekirdekler ve korteksli yongalar da bulunmuştur. Görülen az sayıdaki yonga aletler, daha ince grenli hammaddelerden yapılmıştır. Kuvarsit gibi hammadde daha çok satırların yapımında tercih edilmiştir. Çontuklu ve dişlemeli aletler ile kenar kazıyıcılar da mevcuttur. Buradaki buluntuların Alt Paleolitik'e tarihlendiği düşünülmektedir. Burada son yıllarda yapılan araştırmalarla dört adet iki yüzeyli ve birkaç levallois çekirdek ve yonga bulunmuştur (Biglari vd., 2000; Biglari ve Shidrang 2006: 164).

3.1.3. Barda Balka

Barda Balka açık hava sitesi, Chamchamal Bölgesi'nde bulunmaktadır. Chamchamal Bölgesi, Zagros Dağları'nın güneybatı eteklerinde ve Rawanduz Bölgesi'nin güneydoğusunda 100 kilometrekarelik bir alanda bulunmaktadır. Bu bölgede, farklı arkeologlar Barda Balka, Zarzi, Hezar Merd ve Palegawra Mağarası gibi birkaç Paleolitik site rapor edilmiştir (Harita 16). Barda Balka, Howe ve Wright tarafından 1951'de kazılmıştır. Barda Balka'daki kazılar, Acheulean tipine ait çekirdek-bifas aletler de dâhil olmak üzere taş eserler gün yüzüne çıkarılmış ve Alt Paleolitik Döneme atfedilmiştir (Howe, 2014).

3.2.Zagros Mousterian Kültür Yerleşim Yerleri

3.2.1. Wezmeh Mağarası

Wezmeh Mağarası, İran'ın Batı (Orta) Zagros bölgesinde, başkent Tahran'ın yaklaşık 470 km güneybatısında yer alan İslamabad-e-Gharb kasabasının yaklaşık 12 km güneydoğusunda, deniz seviyesinden 1430 m yükseklikte, Qazivend Dağı'nın batı eteklerine sıkışmış küçük bir vadide bulunmaktadır. Mağaranın ağzı kuzeye bakmakta olup, 2 m genişliğinde ve 1,2 m yüksekliğindedir. Mağara yaklaşık 27 m uzunluğunda ve yaklaşık 45 m² taban alanına sahiptir. Alanın yeri, 1999 yılında Kamyar Abdi (Abdi, Biglari ve Heydari, 2002) tarafından yönetilen İslamabad Ovası'ndaki arkeolojik araştırmanın ikinci sezonunda tespit edilmiş ve ön örnek alınmıştır. 1999 yılında keşfedilen mağarada, 2001 yılında Dr. Kamyar Abdi liderliğindeki İranlı arkeologlardan oluşan ekip tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Yerin keşfedilmesinden yaklaşık dört yıl önce, mağaranın arka kısmındaki Üst Pleistosen çökellerinin ana gövdesi yağmacılar tarafından yaklaşık 4 m derinliğe kadar kazılmış ve mağara girişinin önündeki yamaca dökülmüştür. Mağarada yapılan ilk araştırma ve sonraki kazılar Erken ve Orta Kalkolitik Dönemleri içeren arkeolojik kalıntılar vermiştir. Wezmeh Mağarası faunal koleksiyonu, 1999 ve 2001 yıllarında mağaranın talan edilmiş ve dış eğimdeki yeniden işlenmiş depolar üzerinde yapılan yüzey toplaması, özellikle etobur kalıntılar açısından zengin bir Üst Pleistosen faunal koleksiyonu ortaya koymaktadır. Mağara, 2008 yılında Mashkour ve diğerleri tarafından tekrar incelenmiştir (Abdi, Biglari ve Heydari, 2002: 168; Mashkour vd., 2008: 207).

Site, İslamabad Ovası'nda Üst Pleistosen depoların uzun ve zengin bir dizisi olan tek bilinen mağaradır ve U-serisi tarihlemelerine göre yaklaşık 70 bin yıl öncesinden beri çoğunlukla yerel etoburlar tarafından kullanılmıştır. Ayrıca bu koleksiyon arasında, yaklaşık 20-25 bin yıl öncesine tarihlenen Batı Zagros'ta bilinen tek Üst Paleolitik insan kalıntısını olan insan premoları bulunmuştur (Trinkaus ve Biglari, 2006). Bununla birlikte, Wezmeh Mağarası'nın çevresel bağlamı neredeyse tamamen bilinmemektedir (Djimali vd., 2011: 3395).

Wezmeh Mağarası'nda Üst Pleistosen Dönemine ait bulunan hayvan fosilleri arasında; kırmızı tilki, benekli sırtlan, kahverengi ayı, kurt, aslan, leopar, vahşi kedi,

atgiller, gergedan, yaban domuzu, geyik, yaban keçisi gibi türler yer almaktadır. Bu fosillerin en erken ve en son tarihleri sırasıyla günümüzden 70.000 ve 11.000 yıl önce olarak belirlenmiştir. İnsan kalıntıları arasında ise “Wezmeh 1” adı verilen bir diş bulunmaktadır. Wezmeh mağarasında 2 yaşındaki bir çocuğa ait üst çene sağ premolar dişi (P3 veya muhtemelen P4) ele geçmiştir. Bu diş, Üst Paleolitik Döneme ait yaklaşık 25.000 yıl önceye tarihlenmektedir. Dişin endo yapısal özellikleri ve taç dokusu oranları, Neandertallerle yakın bir benzerlik göstermektedir. Fosil günümüz insanların deseninden farklıdır. Bu nedenle, bu diş, İran Zagros bölgesindeki Neandertal varlığının doğrudan kanıtıdır. Wezmeh Mağarası, Üst Pleistosen Döneminde bir etobur yuvası olarak kullanıldığı için, Wezmeh 1’in bu mağarada etoburlar tarafından avlandığı veya kalıntılarının etoburlar tarafından tüketildiği düşünülmektedir. Ayrıca, Holosen Dönemine ait bir insan metatars kemiği parçası da analiz edilmiş ve bu kemik parçasının Y-DNA haplogrubu G2b’ye ait olduğu belirlenmiştir. Bu kemik parçasının DNA’sı, bilim insanları tarafından daha önce bilinmeyen bir genetik gruba ait olduğunu göstermektedir. Bu bireyin göz rengi kahverengi, cildi koyu renkli ve saçları siyahtır. Ancak Neolitik Dönem İranlıları, birkaç genin azaltılmış pigmentasyonla ilişkilendirilen alellerini taşımaktadır (Zanolli vd., 2019: 3).

Mağaranın Üst Pleistosen Döneminde bir etobur sığınağı olduğu göz önüne alındığında, Wezmeh Çocuğunun mağarayı bir sığınak olarak kullanan etoburlar tarafından öldürülmüş olması veya kalıntılarının süpürülmüş olması muhtemeldir. Mağaranın yaklaşık 30 km yarıçapında 13 Orta Paleolitik alan kaydedilmiştir; bunlar arasında en yakın yerleşim yerleri yaklaşık 10 km kuzeybatıda yer almaktadır. Wezmeh Mağarası’na en yakın su kaynağı yaklaşık 200 m doğuda bulunan ve uzun zaman önce kurumuş bir kaynaktır. Bununla birlikte, kaynağın çevresinde birkaç karaağaç ağacının bulunması, yüzeye yakın bir miktar yeraltı suyu olduğunu düşündürmektedir (Djamali vd., 2011: 3396). Günümüzde en yakın su kaynağı mağaranın yaklaşık 4 km güneybatısındaki Ravand Nehri’dir. Wezmeh Mağarası aslında Qazivend Dağı’nın yamaçlarını oluşturan Asmari Kireçtaşı Formasyonu içerisinde bir çözüm özelliğidir. Mağara aktif bir karst bölgesinde değil, nispeten kurak bir bölgede yer almaktadır. Bununla birlikte, özellikle mağaranın arka kısmına doğru, yarı aktif akma taşlarının oluşturduğu bir kalsiyum karbonat tabakası

görülebilmektedir. Mağarada gizli kazı yapılmadan önce arka bölümün 4-5 metre derinlikte yer yer çökeltiyle dolu ve binlerce yıllık çökmeyi temsil eden birikintiler olduğu anlaşılmaktadır. Wezmeh mağarasında bulunan binlerce yıllık çökelti, mağarada doğal bir su birikintisinin olduğu düşünülmektedir (Djamali vd., 2011: 3396).

3.2.2. Bisütun Mağarası

İran'ın kuzeybatısındaki Kermanshah eyaletinde bulunan Zagros Dağları'nda Tarih Öncesi bir arkeolojik yerleşim alanıdır. Bisütun Mağarası, Chamchamal Ovası'ndaki 1.300 m yüksekliğindeki bir uçurum olan Bisütun Kayası'nın tabanında yer alan beş mağaradan biridir. İlk kez 1949'da Carlton Coon tarafından kazılmıştır ve Orta Paleolitik Döneme ait Mousterian taş aletlerinin yanı sıra Pleistosen memelilerinin tanımlanabilir 109 türünün kalıntıları ve hominid kalıntılarının keşfiyle dikkat çekmektedir (Coon, 1951). Harold Dibble, taş aletlerin güçlü Levallois bileşenlerine sahip olduğunu tanımlamıştır (Dibble, 1984). Coon'un 1940'ların sonlarında Orta Zagros bölgesindeki Bisütun Mağarası'nda (Coon, 1951) yaptığı öncü kazılardan bu yana, birçok bilim insanı tarafından İran ve Irak'ta Orta-Üst Paleolitik tekno-kültürel bağlamlarla ilişkili Üst Pleistosen insan kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntılar, bölgede yaşayan popülasyonlar hakkında oksijen izotop aşamaları (OİA) sırasında temel biyoantropolojik bilgi kaynağını temsil etmektedir (Coon, 1951; Dibble, 1984: 28).

Bisütun Mağarası, Orta Paleolitik Döneme tarihlenen kalıntılar içermesiyle bilinmektedir ve insanlık tarihine ışık tutan önemli buluntuları barındırmaktadır. Bisütun Mağarası'nda yapılan araştırmalar, insanların en az 40.000 yıl önce bu bölgede yaşadığını göstermektedir. Mağarada bulunan arkeolojik kalıntılar, Orta Paleolitik Döneme aittir. İnsanların avcılık, toplayıcılık ve muhtemelen ilk tarım faaliyetleriyle uğraştıklarını göstermektedir. Bisütun Mağarası, 1949 yılında İranlı arkeologlar tarafından keşfedilmiştir. Daha sonra, 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında Fransız arkeologlar tarafından detaylı kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar, mağarada zengin arkeolojik buluntuların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bisütun Mağarası'nda yapılan kazılarda, Orta Paleolitik Döneme ait çeşitli taş aletler, kemik araçlar, hayvan kalıntıları ve diğer arkeolojik buluntular keşfedilmiştir.

Mağarada bulunan taş aletler genellikle obsidiyen gibi yerel olmayan malzemelerden yapılma eşyaları içermektedir. Avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinde kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Bisütun Mağarası'ndaki arkeolojik buluntular, Orta Paleolitik Dönemde İran'daki insanların yaşam tarzları, teknolojik becerileri ve çevreleriyle olan etkileşimleri hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Ayrıca, bu buluntular, insanlık tarihinin erken dönemlerindeki insan topluluklarının sosyal yapıları ve kültürel gelişimi hakkında da bilgi sunmaktadır (Hole, 1987).

İran'ın Batı (Orta) Zagros bölgesindeki Kermanshah bölgesinde Paleolitik siteler kompleksi arasında bulunan ikinci fosil insan örneğini veren, Bisütun Mağarası'nın Orta Paleolitik dizisi, bir insan fosil buluntusunu veren ilk yer olduğuna Coon (1951) değinmiştir. Bu fosil, radyal tuberositenin distal diyafoza kadar korunmuş bir sağ radiusdur. Boyutları daha önceki Üst Paleolitik çeşitlilik aralığının üst uçlarıyla örtüşse de, Neandertal ve Orta Paleolitik erken modern insan sağ radiuslarıyla yapılan karşılaştırmalar, genellikle Neandertallerle örtüşmekte, ancak Güneybatı Asya'nın Orta Paleolitik erken modern insanlarından ayırmaktadır (Trinkaus ve Biglari, 2006).

Skinner'ın Yakın Doğu Mousterian'ını sentezlemeye yönelik girişimleri büyük ölçüde temel kanıtlarındaki sorunlar nedeniyle engellenmiştir. Bu sorunlar, Bisütun mağaralarının birçoğunun yıllar önce kazılmış olmasından ve modern standartlara göre değil, eski yöntemlerle kazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, örneğin, sitelerin birikimsel tarihleri ve dolayısıyla stratigrafik konumu hakkında belirli bir belirsizlik olduğu anlamına gelir. Dahası, birçok koleksiyon, sitelerden çıkarılan toplam artefakt sayısının sadece bir kısmını temsil etmektedir, geri kalanı kazı sırasında atılmıştır. Bu genellikle koleksiyonlarda bir tür kazıcı önyargısına yol açmıştır ve temsil ettikleri toplulukların karakterini ciddi şekilde bozmuştur. Skinner'ın eski koleksiyonlarla uğraşırken karşılaştığı başka bir sorun da, buluntuların her zaman aynı yerde saklanmamasıydı (Dibble, 1984: 24).

Çeşitli kazıyıcı tipleri endüstrinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu açıdan, Bisütun malzemesi, Skinner tarafından tanımlanan diğer Zagros endüstrilerine tipiktir. Kazıyıcılar neredeyse tamamı yonga üzerinde (mümkün olduğunda genellikle Levallois tipi) ve genellikle iyi yapılmıştır. Bu kazıyıcılar

sürekli bir azaltma sürecini yansıtır gibi görünmektedir. Yani, tek, çift ve yakınsak formlar en iyi, ayırık işlevleri veya stilleri temsil eden üç farklı "tür" yerine, bir yeniden biçimlenme ve küçültme sürekliliği boyunca aşamalar olarak görülebilir. Morfolojilerinin üç yönü, bu yorumu desteklemektedir. İlk olarak, boyutları açısından, kazıyıcı sınıfları arasında kalınlık veya genişlik açısından hiçbir fark yoktur. Boyutları arasındaki tek istatistiksel olarak anlamlı fark, konvergent kazıyıcıların hafifçe daha kısa olmasıdır, çünkü bunlar distal uçta rötuş (ve dolayısıyla kaldırma) sergileyen tek formdur. Kalınlıktaki benzerlik, tüm kazıyıcı tiplerinin aynı yonga boşlarını yansıttığını ve aynı ortalama maksimum genişlikleri (yan rötuşlara rağmen) kazıyıcıların bazı minimum genişliğe ulaşana kadar yeniden bilenmeye devam ettiğini önermektedir (Dibble, 1984: 25-26).

Bisütun birleşiminde, Coon ve Skinner tarafından bildirilenden daha tipik burinler bulunmaktadır; bunların hepsi kırık parçalar üzerine yerleştirilmiştir ve bunların hepsi diğer türlerde rötuş gösteren parçalardır (genellikle kazıyıcılar). Ayrıca, on iki tipik perçoirler (deliciler) mevcuttur, bunlardan yedisi aynı zamanda kazıyıcı olarak da değiştirilmiş yongalar üzerine yapılmıştır. Arkalı bıçaklar, hem tipik hem de tipik olmayanlar, nadirdir. Üst Paleolitik grubun yüzdesi çok yüksek değildir. Çentiklerden, sekizi Clactonian tekniktir ve yine, birkaç kazıyıcılarda meydana gelir (Res. 12). Danteliler bulunmaktadır, ancak yüksek yüzdelere sahip değildir. İlginç bir parça, çekirdek iç yüzeyinde düz bir rötuş sergilemektedir (Dibble, 1984: 26).

3.2.3. Mar Tarık Mağarası

Mar Tarık Mağarası, İran'ın batısında bulunan Kermanshah Bölgesi'ndeki Bisütun masifinde yer alan ve Orta Paleolitik'e tarihlenen bir mağaradır. Burada yakındaki hammadde kaynakları kullanılmıştır. Zagros Mousterieni olarak tanımlanan gelenekli buluntularda Levallois yöntemi yaygın olarak uygulanmıştır ve düzeltili aletlerin büyük çoğunluğu uçlar, uzun uçlar (elongated points), yöneşen kazıyıcılar, yatık ya da iki kenar kazıyıcılardır. Mar Tarık tabakalanmasının altındaki bir dikit yaklaşık 123 binyıl öncesine tarihlendirilmiştir (Jaubert vd., 2006: 19; 2009)

3.2.4. Do-Ashkaft Mağarası

Do-Ashkaft Mağarası, Kermanshah Bölgesi'nde bulunmaktadır. Burada gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Zagros Mousterieni geleneğine ait buluntular elde edilmiştir. Yaklaşık 15 kilometrelik uzak mesafeden getirilmiş daha yüksek kaliteli hammaddeler, düzeltili alet yapımında taşımalık olarak kullanılırken, yerel olarak bulunabilen radyolaritler daha çok düzeltili yongaların yapılmasında kullanılmıştır. Radyolaritten çekirdekler mevcutken, daha uzaktan getirilen hammaddeden çekirdekler çok az sayıdadır. Yerel hammadde, küçük yumrular halinde bulunurken, uzaktan getirilmiş taşımalıkların boyutları daha büyüktür. (Biglari ve Heydari 2001).

3.3. Baradostian Kültürü

Baradostian Kültürü, Orta ve Üst Paleolitik Dönemde Zagros Bölgesi'nde bulunan bir çakmaktaşı endüstri kültürüdür. Mousterian Kültüründen sonra gelmiş olup, arada bir dilgicik endüstrisi olmadan doğrudan bu kültürün üzerine yerleşmiştir. Baradostian, Kuzey ve Batı (Orta) Zagros Bölgesinde kazılan alanlarda ele geçen koleksiyonlara dayanarak tanımlanmıştır. Bu kültür, Shanidar'daki Baradost Dağları'nda, özellikle Kuzey Irak'ta bulunan yerlerden örneklenmiştir. Bazı araştırmacılar, Batı (Orta) Zagros'taki Warwasi kaya sığınağı ve Yafteh mağarası site alanlarına dayanarak Baradostian'ı bir Aurignacian varyantı olarak düşünmektedir hatta Avrupa Aurignacian'ının kökeni olarak görmektedirler. Baradostian/Zagros Aurignacian taş endüstrisi yüksek sayıda burinler (özellikle karinatlı burinler), uç kazıyıcılar, düzeltilmiş çubuklar, Arjeneh (Font-Yves) uçları ve desteklenmiş bıçaklar/bıçakçıklarla temsil edilmektedir. Batı (Orta) Zagros'un Khorramabad Vadisi ve Kermanshah'daki Warwasi'den toplanan koleksiyonlara dayanarak, Erken ve Geç Aşamada bu kültür tanımlanmıştır. Daha sonraki aşamada, bıçakçıkların üretimi artmış ve kazıyıcılar da dahil olmak üzere yongalardaki aletler önemli ölçüde azalmıştır (Javez vd., 22). Bu kültür, yüksek oranda burinler (taş parçaları) içermesiyle bilinir ve bunlardan bazıları Aurignacian burinlerin belirgin burun profiline benzemektedir. Radyokarbon tarihlemeleri, GÖ 36.000 kadar erken bir dönemde başlayan en eski Orta ve Üst Paleolitik komplekslerden biri olduğunu göstermiştir. Yafteh mağarası buluntuları, bu kültürün Erken evresinin, Gelişmiş

Orta evre kadar karmaşık olmadığını göstermektedir. Bu dönemde, düz platformlu ve tek platformlu prizmatik çekirdeklerden yumuşak çekiç kullanılarak dilgiler ve dilgicikler üretilmekteydi (Jayez vd., 22).

Baradostian kültürünün komşu kültürlerle ilişkisi ve önceki Zagros Mousterian kültür grubundan evrim geçirip geçirmediği, Neanderthallerle ilişkilendirilen bir kültür olup olmadığı veya erken modern insanların Baradostian'a ait teknolojileri Zagros Bölgesine getirip getirmediği konusu hala belirsizliğini korumaktadır. Baradostian taş endüstrisinde bıçak üretimi yaygındır. Önemli aletler arasında ince uçlar, arkalı dilgiler ve dilgicikler, çeşitli şekillerde düzeltilmiş, hafifçe bükülmüş dilgicikler, uç kazıyıcılar, diskoidal kazıyıcılar, yan kazıyıcılar ve kalemler bulunmaktadır (Hole, 1970). Yafteh Mağarası daha sonra Otte tarafından tekrar kazılmış ve Hole ile Flannery tarafından tanımlanan aynı endüstriyi ortaya çıkarmıştır (Otte vd., 2007). Otte ve meslektaşları, Aurignacian Dönemine ait olduğu iddia edilen taş aletleri ve delikli deniz kabuğu boncuklarını vurgulayarak, Yafteh Mağarası endüstrisinin Zagros Aurignacian Dönemine, yaklaşık olarak 40.000 yıl öncesine kadar gittiğini belirlemişlerdir (Conard vd., 2013: 39).

Erken Üst Paleolitik Rostamian tekno-kompleksi, Güney Zagros'taki Dasht-e Rostam'dan çakmak taşı koleksiyonlarına dayanmaktadır. Bu kompleks de Baradostian Kültürüne atfedilmiştir. Tür alanı olarak çakmak taşlarının bulunduğu ana yer Ghar-e Boof Mağara sitesidir (Res. 47). Baradostian/Zagros Aurignacian'a benzerlikler taşısa da, bazı uzmanlar bu grubu Güney Zagros'ta yerel bir grup olarak tanımlayan birçok farklı özelliklerinin bulunduğunu düşünmektedir (Jayez, Mirzai, ve Niknami 2018: 52). Rostamian tekno-kompleksi, tek yönlü tek-platform bıçakçık çekirdekleri ile birçok bıçakçıktan oluşmaktadır. Bunlardan bazıları morfolojide düzeltilmiş veya/ve tüylenmiş olarak adlandırılan "Rostamian bıçakçıkları" olarak geçmektedir. Bu grupta ayrıca uç kazıyıcılar bulunur, ancak Arjeneh (Font-Yves) uçları nadir ve oldukça küçük ebattadır (Jayez vd., 2018: 52).

3.3.1. Kaldar Mağarası

Kaldar Mağarası, Khorramabad Vadisi'nin kuzey kesiminde, 1290 m yükseklikte yer almaktadır. Mağara 16 m uzunluğunda, 17 m genişliğinde ve 7 m yüksekliğindedir. Kaldar Mağarası, İran'da Orta ve Üst Paleolitik Dönemlere geçişin

kanıtlarını sağlayan önemli bir arkeolojik alandır. İranlı arkeolog Behrouz Bazgir, Kaldar Mağarası'nda yürütülen araştırmaların başında bulunmuştur. Bazgir ve ekibi, mağarada Homo Sapiens'e atfedilen bir fosil kafatası parçası ve taş aletler gibi önemli arkeolojik buluntular ortaya çıkarmıştır. Bu buluntular, Homo Sapiens'in göçündeki "kayıp halkanın" bir parçası olarak kabul edilmiştir.

2014-2015 yıllarında bölgede yapılan kazılar, genel olarak anatomik olarak modern insanlarla ilişkilendirilen kültürel kalıntıların keşfedilmesine ve taban katmanlarında olası bir Neanderthal yapımı endüstrinin kanıtlarını ortaya çıkarmıştır. Mağara için bir kronoloji oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunlar, Tabaka 4 için GÖ 23.100 ± 3300 ila 29.400 ± 2300 arasında değişen dört termoluminesans (TL) tarihini ve aynı katmanın alt kısmına ait olan ve GÖ yaklaşık olarak 38.650-36.750 yaşlarını veren kömür örneklerinden üç AMS radyokarbon tarihini içerir (Bazgir vd., 2017: 1). Kaldar Mağarası (Harita 9), Batı Asya'daki erken AMİ'lara (Anatomik Modern İnsan) atfedilen kültürel materyallerin bulunduğu en eski alanlardan biri olan Zagros'ta kazılan ilk iyi tabakalanmış Üst Paleolitik bölgedir. Ayrıca Mousterian ve Üst Paleolitik taş teknolojileri arasındaki teknolojik farklılıkların yanı sıra bölgedeki insan davranışlarını da inceleme fırsatı sunmaktadır. İnsan dağılımının süreciyle ilgili kilit bölgeler İran, Irak ve özellikle de Zagros Dağları'dır. Zagros'un 1930'da D. Garrod tarafından yapılan ilk araştırmasından bu yana, çok sayıda mağara, kaya sığınağı ve açık hava alanında Paleolitik kalıntılar ve yüzey buluntuları rapor edilmiştir, ancak bunlardan çok azı tamamen kazılmıştır. Yerel olarak, en erken AMİ'lerle ilişkili tekno-kompleksin erken evresi Baradostian olarak bilinmektedir. Erken Üst Paleolitik buluntu toplulukları aynı zamanda dilgicik temelli tekno-kompleks olarak tanımlanan daha önce sözünü ettiğimiz Rostamian olarak da bilinmektedir. Her ne kadar Conard ve diğerleri Rostamian'ı Baradostian'dan (Conard vd., 2013) farklı bir endüstri olarak görseler de her iki terim de Zagros bölgesindeki Erken Üst Paleolitik Döneme atıfta bulunmaktadır (Bazgir vd., 2017: 2).

Zagros Piedmont Bölgesi'ndeki malzemeleri inceleyen birçok araştırmacı, bu bölgedeki taş eser toplulukların Orta Avrupa ve Levant'taki topluluklarla bazı özellikleri ile benzer olduğunu kabul etmektedir. Bunlar, Aurignacian geleneğinin tipoteknolojik özellikleri ile birlikte topluluklar arası değişkenlik gibi özellikler içermektedir. Örneğin, Olszewski ve Dibble, Baradostian'ın adını, Aurignacian

malzemesi ile algılanan benzerlikler ışığında Zagros Aurignacian olarak değiştirmeyi önermiştir (Olszewski ve Dibble, 1994; Bazgir vd., 2017: 2). Ancak bölgedeki Üst Paleolitik Dönem'in daha önceki Mousterian endüstrilerinden evrimleşip evrimleşmediği konusunda hala anlaşmazlıklar vardır. Bazı araştırmacılar, Baradostian'ın yerel olarak Mousterian'dan gelişmiş olabileceğini öne sürmüşlerdir. Warwasi ve Yafteh'ten gelen iki tabakalı topluluğa dair yapılan son çalışmalar, Üst Paleolitik'in yerel Mousterian'dan in situ olarak evrimleştiğini desteklemektedir; ancak, bu çalışma sadece bu iki topluluğa odaklanmıştır, bu nedenle elde edilen sonuçların tamamının Zagros bölgesinin geneline uygulanabilirliği belirsizdir.

Kaldar Mağarası'ndaki kazılar, stratigrafik yerleşimlerde Baradostian (Tabaka 4) ve Mousterian topluluklarına (Tabaka 5) dair kanıtları ortaya çıkarmıştır. Bu, Zagros Bölgesi için olağanüstü bir bulgudur. Her iki tabakadaki taş endüstri üzerine yapılan ön teknolojik analiz, taş kırma üretiminden bıçak ve bıçakçık teknolojisine net bir geçiş olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, şu ana kadar taş eser topluluğunun küçük olmasına rağmen, nicel karşılaştırmalı analiz Orta ve Üst Paleolitik tabakalar arasında önemli bir fark olduğunu göstermektedir. Homojenlik açısından, karşılaştırılan tüm unsurlar arasındaki farklar, Mousterian topluluğundaki öğelerin ağırlığının ve boyutlarının Üst Paleolitik topluluğundakilerden daha büyük olması iki endüstriyi yorumlama ve anlamının güvenilir bir temeli olabilir. Kazı, her arkeo-stratigrafik birim içinde 5 cm'lik dilimler kullanılarak gerçekleştirilmiştir ve tüm buluntuların 3 boyutlu kayıtları yapılmıştır. Kazılmış olan açma, yaklaşık 2 m (195 cm) kalınlığında bir tortul birikim kesitini açığa çıkarılmış ve bu hendek beş ana katmandan oluşmaktadır. Katmanlar 1 ile 3 (4 ve 4 II alt katmanları dâhil) kalın ve ince köşeli kireçtaşı klastları içeren koyu yeşil kül sedimentinden oluşmaktadır. Bu katmanlar, Holosen olarak tarihlenen birçok evreyi içerir, yani İslami ve Tarihi Dönem, Demir Çağı, Tunç Çağı, Kalkolitik ve Neolitik Dönem evrelerini de içermektedir. Ancak bu katmanlarda bazı biyoturbasyonlar bulunduğundan, evreler sadece alt katmanlardan alınan bazı test çömlek parçaları, metal eserler ve bazı tanımlayıcı taş eserlerinin ön çalışmasıyla tanınabilmektedir. Katman 4 (5, 5 II, 6 ve 6 II alt katmanları dâhil), Üst ve Erken Üst Paleolitik Dönemin kültürel kalıntılarını içeren silik ancak sıkı koyu kahverengi bir sedimentten oluşmaktadır (Allue vd., 2018: 337).

3.3.2. Yafteh Mağarası

Yafteh, Batı İran'ın Luristan Eyaletine bağlı Batı Zagros'ta Khoramabad'ın kuzeybatısında, Zagros Dağları sırasındaki Yafteh Dağı'nın eteklerinde yer alan Orta Paleolitik Döneme ait bir mağaradır. Batı (Orta) Zagros Bölgesinde bulunmaktadır. İran'daki Yafteh mağarası 2 metreden daha derin bir Aurignacian dizisine sahiptir. İlk olarak 1960'larda Yale Üniversitesi'nden F. Hole ve K. Flannery başkanlığındaki Amerikalı bir ekibin çalışmalarıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu kazıda ele geçen taş eser bulgularında Aurignacian Dönemine ait iç bileşenlerin çeşitliliğini de ortaya koyan laminal, lameller ve işlenmiş taş pullardır (Res. 6). (Hole ve Flannery, 1967; Mashkour vd., 2009:73). 1965 yılında Yafteh'teki kazılar sırasında, İran'ın güneybatısında yer alan tarihöncesi yerleşimlerin genel durumu hakkında kısa bir özet sunulan bir raporda, önemli miktarda eser bulunmuştur. Daha sonraki kazılara M. Otte ve ekibi tarafından başlanmıştır (Otte vd., 2007).

Çakmaktaşının büyük çoğunluğu, bölgeden çok uzakta bulunmayan küçük nehir taşlarının yerinde yontulmasıyla elde edilmiştir. Bununla birlikte henüz bilinmeyen kaynaklardan gelen dış kaynaklı ince taneli çakmak taşları, yarı mamul formlarda Yafteh'e ithal edilmiştir. Bunlar büyük keskin kenarlı kalın bıçaklar şeklindedir (Otte vd., 2007: 87). Uzak mesafe temasının diğer kanıtları arasında, Yafteh'in güneydoğusunda en az 350 km uzaklıkta, muhtemelen Basra Körfezi'nden olan delikli deniz kabuklarının varlığı bilinmektedir. Test çukurundaki taş toplulukları üzerinde yapılan istatistiksel analizler, tekniklerin tabakalaşma ile değişmediğini göstermektedir. Teknikler seri boyunca homojen şekilde görülmektedir ve bıçakçık üretimi ağırlıktadır. Ayrıca, merkezi çekirdek parçalarının hazırlığı (küçük levallois parçaları), belirli türdeki araçlar için çakıl boşları üretmek için gereklidir ve bu nedenle azaltma teknikleri arasına dâhil edilmiştir (Otte vd., 2007: 87).

Yafteh Mağarası, Afrika dışındaki insanların en eski faaliyet dönemlerine ilişkin büyük ve bozulmamış bir yerleşim alanı sunmaktadır. Kafkasya'dan Afganistan'a, Toros ve Zagros Dağları'nı geçerek uzanan bu geniş bölge, Aurignacian kültürünün Levant gibi batı Avrasya'nın bazı bölgelerine yayılmış olabileceği devasa bir demografik rezervuar sunar. Orta Asya Aurignacian'ının, malzeme kayıtlarından

açıkça anlaşıldığı gibi gerçek bir Aurignacian kültürü olduğunun kültürel tanımı, Shanidar ve Warwasi topluluklarının analizleriyle desteklenmiştir. Bu analizler, Asya'nın bu bölgesinde Aurignacian'ın Mousterian'dan yerel bir evrimini göstermektedir (Otte vd., 2007: 94).

Yafteh bölgesinde, Üst Paleolitik Döneme (bazı kısımlarda Aurignacian benzeri endüstriye) özgü arkeolojik malzeme açısından da zengin katmanlar içeren iki metrelik Pleistosen çökeltisi ortaya çıkmıştır. Yeni radyometrik tarihllemeler, kazılan dolguların ana kayaya ulaşması yaklaşık 70 cm olduğunda GÖ 35.000 ile 24.000 arasında bir tarih aralığı belirlemektedir. Yafteh'te, taş uçlar gibi birçok taş alet formun yanı sıra, çiviler, ince dilgiler ve assagailer gibi kemik endüstrisi örneklerine de rastlanmıştır (Res. 7). Ayrıca süs eşyaları da bu mağarada bulunmuştur (Mashkour vd., 2009:73).

3.3.3.Kunji Mağarası

Kunji Mağarası, Güneybatı İran'daki Luristan'ın Zagros Dağları'nda yer alan geniş, düz bir ara dağ vadisi olan Khorramabad Vadisi'nin kuzeydoğu yamaçlarında bulunan Orta Paleolitik veya Mousterian Döneme ait bir yerdir. Mağara, deniz seviyesinden yaklaşık 1300 m yükseklikte, modern Khorramabad kasabasının yaklaşık 6 km güneyinde bulunmaktadır. Bilinen verilere göre, Kunji Mağarası, Üst Paleolitik Dönemden Orta Neolitik Döneme kadar olan bir zaman diliminde yerleşim görmüştür. Mağaranın ağzından, vadinin yaklaşık 60-70 m yukarısında, çevredeki kırsal alanı neredeyse net bir şekilde görmek mümkündür. Bu açık alan, yaklaşık 1.5 km batısında vadi tabanından adalık gibi yükselen küçük, alçak bir tepe olan Gar Arjeneh de görülmektedir (Baumler ve Speth, 1993: 1). Khorramabad Vadisi, kuzeybatıya yaklaşık 3 km uzaklıkta geçen Ab-i Khorramabad adlı devamlı bir kaynak beslemeli akarsu tarafından drenaj edilmektedir. Khorramabad Nehri'nin mevsimsel olarak kuruyan bir kolu, sitenin yaklaşık 2.5 km güneyinde vadiye dökülmektedir. Kunji Mağarası, vadiyi çevreleyen Üst Kretase kalker oluşumlarının içindeki küçük, keskin katlanmış, neredeyse V şeklinde bir senklinalin eksenini boyunca gelişmiş gibi görünen kubbe şeklinde büyük bir odadır (Res. 11).

Kunji Mağarası, ilk olarak Henry Field (1951) tarafından arkeoloji dünyasına tanıtılmıştır. Potansiyel önemini fark eden Hole ve Flannery (1967), 1963'te bu siteyi

tekrar ziyaret etmiştir ve mağaranın merkezi eksenini boyunca, mağaranın ağzının yakınındaki günümüz damlama çizgisinin hemen içinden arka duvara doğru uzanan 1x10 m'lik bir test çukuru kazmıştır. Yaptıkları test çukurunda, iyi korunmuş ve tabakalanmış bir Holosen ve Üst Pleistosen birikim dizisi olduğu görünen bir sonuç ortaya çıkarılmıştır. Bu birikimleri, on iki doğal stratigrafik seviyeye ayrılmıştır ve üç ana birimde gruplandırılmıştır. Bu birimler, üstten alta doğru şöyledir: (1) yaşları büyük ölçüde Uruk Dönemine ait olan seramik dönemi birikimlerinin yaklaşık 1 m'si, muhtemel kulübelerin veya koyun/keçi ağıllarının duvar temellerinin kalıntılarını içermektedir, dizinin tabanına yakın yerlerde Mousterian eserlerle karışmış birkaç adet muhtemel daha erken boyanmış çanak çömlek bulunmaktadır; (2) Orta Paleolitik taş aletlerinin ve hayvan kalıntılarının zengin olduğu ince taneli tortuların 30-40 cm'si ince sırayla beyaz ve siyah kül tabakaları arasında tabakalanmış ve (3) temelde, köşeli kireçtaşı kayaç kırıntıları ve en büyük kireçtaşı parçalarının yoğun konsantrasyonlarını içeren, duvarlardan ve mağaranın tavanından koparılmış daha büyük plakalar ve blokların bulunduğu 70-80 cm civarında büyük taneli Üst Pleistosen tortuları mevcuttur.

3.3.4. Gilvaran Mağarası

Gilvaran Mağarası, Khorramabad vadisinin kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. Gilvaran'daki kazılar, biri mağara damlama hattının yakınında (A8 açması), diğeri ise mağara girişinin yaklaşık 20 m dışında olmak üzere 2x2 m'lik iki açmayı içermektedir. Test çukuru AY1, 4,8 m'lik tortul çökeltiye maruz kalmıştır ve 5 ana katman ile karakterize edilmiştir. 1. katman köşeli taşlardan oluşan küllü siyahımsı yeşil çökellerden oluşmaktadır. Kalınlığı 5 ila 20 cm arasında değişmektedir. Bu en yeni katman olup ve İslami malzemelerin bir arada olduğu katmanı içermektedir. Katman 2, az sayıda köşeli taş içeren ince, açık gri çökellerden oluşmaktadır. Kalınlığı 28 ila 84 cm arasında değişmekte olup, Tarihi ve Tunç Çağı katmanlarını içermektedir. Katman 3, kalınlığı 60 ila 110 cm arasında değişen, Kalkolitik ve Neolitik çanak çömlek parçaları ile taş endüstrilere ait karışık kanıtlar içeren gri, kaba kumlu çökeltiden oluşmaktadır. Katman 4'ün kalınlığı 39 ila 62 cm arasında değişmekte ve çok sayıda farklı boyutlarda kireçtaşı bloklarından oluşan koyu gri çökellerden oluşmaktadır. Üst Paleolitik Çağ topluluğuna sahiptir. Katman 5, birçok büyük kireçtaşı bloğundan oluşan kırmızımsı kahverengi bir dolgudur.

Kuzey kesimden güneye doğru derinliği artmakta, kalınlığı 2,45 ile 2,85 m arasında değişmektedir. Katman 5, renk açısından değişmeyen iki alt seviyeyi içerir. Orta Paleolitik endüstrisine dair kanıtlar, Katman 5'te bulunurken, alt seviye 2'sinde Orta ve erken Üst Paleolitik/Baradostian endüstrilerinin karışık kanıtları bulunmaktadır. (Allue vd., 2018: 337). Kaldar'da olduğu gibi Gilvaran mağarasında da Orta ve Üst Paleolitik Döneme ait yerleşim katmanları bulunmaktadır. Gilvaran mağarasında gergedan, tek tırnaklı (at familyasından) ve dağ keçisi gibi hayvanların kalıntıları da bulunmuştur.

Gilvaran Mağarasında kömür makro kalıntıları Prunus kanıtlarının en büyük veri setini sağlamıştır. Kömür, odunun yakılmasıyla ilişkilendirildiğinden, çoğu kayıt Üst Pleistosen'den Holosen'e kadar olan dönemlere aittir, erken dönem kanıtları ise nadir görülmektedir. Kömür analizi (veya antrokoloji), arkeolojik sitelerden toplanan yanmış odun kalıntılarının taksonomik tanımlarına dayanmaktadır. Antrokoloji, geçmiş bitki örtüsünü tanıma ve zaman içindeki evrimini anlama amacı taşır, ayrıca özellikle yakıt olarak bitkisel kaynakların kullanımıyla ilgili insan davranışını anlamaya yöneliktir. Kömür analizinin paleoekolojik rekonstrüksiyon için bir araç olarak önemi kanıtlanmıştır. Türlerin iklim koşullarına bağlı olarak ekolojik karakterizasyonuna ve diyakronik evrimine dayanmaktadır. Ayrıca ev içi yangınlardan kalan kömür kalıntıları, odunun yakıt olarak, nesne üretimi ve yapı malzemesi olarak kullanımını anlamamıza olanak tanımaktadır (Allue vd., 2018: 336).

İran'da ilk kez Gilvaran mağarasında arkeologlar, üzerinde çalışılan nesnenin el yapımı bir alet mi yoksa sadece bir sanat eserine mi benzediğini anlamak için organik ve inorganik mikroskobik kalıntıların analiz edildiği 'kullanım aşınması' ve kalıntı analizini uygulamışlardır. Sonuçlar Gilvaran Mağarası 4. Katmanda (Üst Paleolitik) Prunuslara ait 30 adet kömür parçası ele geçmiştir. Katman 5 Prunuslar da dahil olmak üzere 17 parça ele geçirilmiştir. Orta Paleolitik 4. Katmanda ise, Prunus ve Prunus amygdalus'un varlığını gösteren 13 parça ele geçirilmiştir (Allue vd., 2018: 339).

3.4. Zarzi/Zarzian (Mağarası) Kültürü

Zarzi mağarası, deniz seviyesinden 760 m yükseklikte, Irak Zagros Dağları'nda bulunmaktadır. Site, güneye doğru açılan bir amfiteyatro benzeri bir vadiye bakmaktadır ve avın gözlemlenebileceği iyi bir nokta sağlamış olmalıdır. Zarzi mağarası 1928'de Dorothy Garrod ve meslektaşları tarafından kazılmıştır ve 1971'de Ghanim Wahida ve meslektaşları tarafından düşmüş bir kayanın altında yeniden kazılmıştır. Zarzi Mağarası, buluntularından dolayı Zarzian Kültürü olarak adlandırılmıştır. Zarzian tanımlaması ilk kez Garrod (1930) tarafından Zarzi Mağarası kazısında tanıtılmıştır. Epipaleolitik Dönemle ilişkilendirilen Zarzian Kültürü ufak boyutlu dilgicik, trapez, düzensiz üçgen aletler ve tek platformlu dilgi/dilgicik çekirdekleriyle tanımlanmaktadır (Hole ve Flannery, 1967; Wahida, 1981; Olszewski, 1993b). Zarzian Kültürünün ortaya çıkışı ve yayılımı ilgili çeşitli tartışmalar vardır. Olszewski'nin (1993b; 1996; 1999) Warwasi ve Pa Sangar yontmataş çalışmaları sonucunda Hole ve Flannery'nin (1967; 153) önerdiği gibi Zarzian kültürünün Üst Paleolitik kültürü (Baradostian) üzerinden geliştiği belirtilmektedir.

Günümüzde Zarzi, cüce meşe ve antepfıstığı tarafından domine edilen bir alanda bulunmaktadır. Ancak, Zarzi'nin sakinleri, bugünden çok daha serin ve kuru bir iklim yaşamışlardır. Mağara yerleşim gördüğü sırada, alan çevresi kurak bozkıra sahip ve Ligulijforae Composiroe, Ephedra, Rubiaceae, Thalictrum ve Chenopoditlceoe gibi bitkileri içermektedir. Kurak koşullara rağmen Küçük Zap nehrinin küçük bir kolu olan Çam Tabin, mağaranın yer aldığı yamacın tabanında yerden 95 m aşağıda yer almaktadır. Bu küçük dere, mağaranın Mezolitik sakinlerine yeterli tatlı su sağlamıştır. Çevrenin bozkır doğası, mağarada yapılan kazı çalışmalarında elde edilen faunal kalıntılar ile paralellik göstermektedir. Avlanan baskın hayvan ceylan olmuştur. Mağaraya yakın yaylalarda koyun ve keçiler mevcuttur. Dere balıkları, kaplumbağalar, tatlı su yumuşakçılırları ve yengeçler için yaşam alanı sağlamaktaydı (Peasnell, 2002: 211). Zarzi, genel olarak mağara olarak adlandırılrsa da aslında daha çok bir kaya sığınağıdır; 2.25 m yüksekliğinde ve yaklaşık 16 m²'lik bir alana sahiptir. Mağaranın içindeki yerleşim seviyeleri ortalama 50 cm derinlikteyken, sığınak ağzındaki terası kaplayanların derinliği 1,5-2,45 m arasında değişmektedir. Üstteki 50 cm'lik kısım (A Tabakası), Zarzian'dan modern

zamanlara kadar uzanan karışık çökellerden oluşmuştur. Barınağın ağzından dış terasa uzanan B katmanı, Zarzian alt geleneğinin başlangıçta tanımlandığı Mezolitik malzemeyi içermektedir. (Peasnall, 2002: 211).

Zarzi Mağarası, İran Mezolitik'inin Zarzian alt geleneğinin yer aldığı türden bir yerdir. Alanın en önemli özelliği, ilk olarak 1928'de Dorothy Garrod ve daha sonra 1971'de Ghanim Wahida tarafından toplanan ve Zarzian'ın temel tanımını sağlayan yontma taş topluluğudur. Zarzian, öncelikle piramidal çekirdeklerden üretilen küçük bıçak bazlı aletlere dayanan bir endüstridir. Bitmiş takımların küçük yapısı endüstrinin önemli bir karakteridir (Peasnall, 2002: 211). Toplulukta ters düzeltili dilgicikler ve çentikli ve/veya dişlemeli parçalar hâkimdir. Düzeltili dilgiciklerin, ön kazıyıcıların ve yuvarlak kazıyıcıların diğer türleri de yaygındır. Diğer alet türleri kadar yaygın olmasa da deliciler ve kalemler de mevcuttur. Ek olarak Garrod, yerleşmenin üst seviyelerindeki geometrik mikrolitlerin görünümüne dayanarak Zarzian alt geleneğinin iki evresini gözlemlemiştir (Garrod 1930: 15). Çeşit çeşit üçgen, Zarzian topluluklarında mevcut olan en yaygın geometrik figür türüdür. 1971'de Wahida tarafından Zarzi Mağarası'nda yapılan daha sonraki kazılarda, Zarzian alt geleneğinin bu iki parçalı bölümü doğrulanamamıştır. Ancak Palegawra ve Warwasi mağaralarındaki buluntularının analizleri, Garrod'un Zarzian endüstrisine ilişkin ilk tanımını büyük ölçüde doğrulamıştır (Peasnall, 2002: 211). Mağaradan çok az hayvan kemiği çıkarılmış, bu da mağaranın yalnızca ara sıra ve yalnızca bir kasaplık istasyonu olarak kullanıldığını göstermektedir (Wahida 1981: 31). Ancak salyangoz kabukları ve balık kemikleri sayısız ele geçmiştir. Zarzi Mağarası, Mezolitik avcılar tarafından öncelikle bir gözlem noktası ve geçici bir kamp alanı olarak hizmet etmiş olabilir. Wahida, bölgenin muhtemelen vadi dibine daha yakın yaşayan avcılar tarafından ilkbaharda aralıklı olarak kullanıldığını öne sürmektedir (Wahida 1981: 31; Peasnall, 2002: 211).

İran'daki Son Paleolitik Dönem (Epipaleolitik veya Mezolitik) genellikle coğrafi olarak farklı iki kültürel grupta kabul edilmiştir: Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Hazar Mezolitliği ve Zagros Dağları'nın Epipaleolitğinde Zarzian. Zarzian, küçük kazıyıcılar, sırtlı bıçaklar ve geometrik formlara sahip mikrolitik bir endüstridir. Zarzian'ın tip bölgesi, yani Kuzey Irak Bölgesindeki Zarzi Mağarası 90 yıl önce kazılmış olsa da, Zagros'ta birkaç Zarzian bölgesi daha kazılmıştır ve her

ikisi de İran'ın siyasi sınırları dışındaki bölgelerden 1960'larda kazılan yalnızca iki mutlak tarihleme mevcuttur (Jayez, Mirzai ve Niknami, 2018: 2). Olszewski, Zarzian üzerine yapılan araştırmaların arka planı hakkında kapsamlı bir inceleme sunmuştur. Ancak çoğu Farsça olarak yayımlanan yeni bulunan site alanlarına ilişkin bilgilere tam erişim sağlanamamıştır veya son on yıl içinde yerel arkeologlar tarafından birçok Paleolitik araştırma yapılmıştır, bu da bunları kapsamlı bir şekilde takip etmeyi zorlaştırmıştır (Olszewski, 2012).

Zarzian yerleşimlerin birçoğu konar-göçer avcılık aktiviteleri ile ilişkilendirilen geçici avcı kamp yerleşimleri olarak görülmektedir. Bunların yanı sıra bölge içerisindeki araştırmacılar, Shanidar (Hole ve Flannery, 1967; 163), Mar Gurgalan Sarab (Mortensen, 1993; 165) ve Palegawra (Olszewski, 2012; 6) yerleşimleri daha uzun süreli üs yerleşimler olduğu vurgulamaktadır. Bu kamp yerleşimlerinin düşük kotta bulunması ve arkeolojik dolgunun diğer üst kottaki kamp yerleşimlerin dolgusundan daha fazla olması bu düşünceleri doğrular niteliktedir. Zagros Dağlarında görülen Orta ve Üst Paleolitik büyük boyutlu memeli tüketimi (yaban koyunu ve keçisi) (Hole ve Flannery, 1967; Dibble, 1984) Epipaleolitik Zarzian kültüründe devam ederken, dönemin sonlarına doğru (tarihlendirme ve geçiş takip edilememektedir) ufak boyutlu hayvan tüketimiyle birlikte düzensiz üçgen aletlerin kullanımının arttığı görülmektedir. Zarzian insanları mikrolitler, çontuklular, dişlemeliler, ön kazıyıcılar, kazıyıcı aletler, taş kalemler, burgu deliciler, sırtlı dilgiler ve omuzlu uçlar gibi yontmataş aletler kullanmışlardır.

Zarzian kültürün içerisinde Shanidar, Palegawra, Warwasi, Mor Gugalan Sarab, Pa sangar Mağaraları ve Karim Shahir (5. Bölümde incelenmiştir) bulunmaktadır. Burada birçok mikrolit eser bulunmuştur (toplam buluntunun yaklaşık %20'ye kadarı mikrolit buluntudur). Formları kısa ve asimetric yamuklar ve oyuklu üçgenlerdir. Zarzian yerleşimleri, genellikle Zagros Dağları'nın vadileri boyunca konumlanmış olup, denizden 750 ile 1300 metre rakımları arasında yükseltiler göstermektedir. Zarzian Mağarası da dâhil olmak üzere diğer yerleşimler arasında Palegawra Mağarası ve Shanidar B2 tabakasını da örnek olarak gösterebiliriz. Zarzian bölgeleri ve materyalleri üzerine yapılan araştırmalar birkaç araştırma dönemine ayrılabilir. Bunlar Zarzi, Warwasi, Pa Sangar, Palegawra, Ghar-i-Khar ve Shanidar Mağarası dâhil olmak üzere birçok önemli alanın tanımlanması

ve kazılmasıyla sonuçlanmıştır (Olszewski, 2012: 2). Taş endüstrisi, küçük dilgiler ve bıçak temelli aletlerle karakterize edilmektedir. Aletler arasında çeşitli tipte düzeltili dilgicikler, arkalı dilgicikler, uç kazıyıcılar, tırnaklı kazıyıcılar, deliciler ve çentikli ve dişlemeli parçalar bulunmaktadır. Çentikli ve dişli parçalar en çok sayıda olan türdür. Burinler, mevcut olsalar da, oldukça azdır. İşlenmiş bıçakçıklar, tersine işlenmiş olanlar tarafından domine edilmektedir. Geometrik mikrolitler, özellikle skalen üçgenlerin formunda, Mezolitik'in Ana Fazının son aşamalarında ortaya çıkmıştır. Bıçakların daha küçük parçalara bölünmesinden kaynaklanan mikroburinler, nispeten nadirdir (Peasnell, 2002: 205).

Koyun veya keçinin metapodiyallerinden, kaval kemiklerinden ve kaburga kemiklerinden üretilen bızlar ve spatula aletleri, Zarzian alt geleneği boyunca yaygındır. Kemik iğneler de kullanılmıştır. Zarzian'ın terminal aşamasında, çalışılmış kemik koleksiyonu, kilitler, boncuklar, yılan heykelleri ve oyulmuş geometrik motifler içeren dekoratif kemik eşyaları da içerecek şekilde genişletilmiştir. Zarzian sitelerinde az miktarda öğütülmüş taş öğütücüler, öğütücüler ve oluklu taşlar bulunmaktadır. Terminal Mezolitik Dönemde, havanlar ve dibekler, taş kaplar, hücreler ve mızrak başları yaygın olarak kullanılmıştır. Mezolitik'in Ana Fazı boyunca, yerleşim alanları mağaralara ve kaya sığınaklarına odaklanmıştır. Terminal Mezolitik Döneminde, daha fazla yerleşimcilik derecesini gösteren küçük, yuvarlak veya oval yarı çukur kulübeler kullanılmaya başlanılmıştır. Bunlar taş bir temel üzerine yerleştirilmiş kamış örgüsü ve çamur duvar yapısından yapılmıştır (Peasnell, 2002: 205).

Zagros Epipaleolitik Dönemi üzerine araştırmalar 20. yüzyılın başlarında başlamış olmasına rağmen, hatta mutlak kronoloji hakkında yeterli bilgi dahi bulunmamakta ve Zarzian kültürel birikimlerine sahip sadece birkaç sit alanı kazılmıştır. Bununla birlikte, terim, Zagros Dağları boyunca Üst Paleolitik Dönemlerdeki topluluklar için de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır, ancak bunların heterojenliği dikkate alınmaktadır. Özellikle Orta Zagros'ta, pek çok yeni araştırmada mağaralar, kaya sığınakları ve açık sit alanları yüzeyde bulunan taş endüstrilerine dayanarak Epipaleolitik ve/veya Zarzian olarak nitelendirilmiştir, ancak Epipaleolitik/Zarzian sit alanlarının sayısının artması, dönemin teknolojik yönleri hakkındaki tartışmalara pek bir katkı sağlamamıştır (örneğin, geometrik/geomorfik

unsurların varlığının/olmamasının bir kronolojik kriter veya işlevsel bir model olarak açıklanması; bkz. Wahida, 1999; Olszewski, 2012), bölgedeki Üst Paleolitik'ten Epipaleolitik'e geçiş gibi daha karmaşık kavramlar veya kültürel grupların ve aralarındaki ilişkilerin tanımlanması gibi daha karmaşık kavramlar zaten pek net değildir (Jayez vd., 2018: 2-3). Zarzian ilk kez Dorothy Garrod tarafından tanıtıldığında, bu dönem "Üst Paleolitik'in son aşamasının bir endüstrisi" olarak tanımlanmıştır (Garrod, 1930: 20). Aslında, Zarzian Endüstrisi'nin ayrıntılı konfigürasyonu, Deborah Olszewski'nin (1993b) Warwasi kaya sığınağından çıkmak taşı koleksiyonlarına dayanarak 1990'larda belirlenmiştir. Taş endüstrisi, en erken aşamalarda geometrik olmayan mikrolitlerin (genellikle Dufour bıçakçıları), küçük kazıyıcıların bulunduğu ve daha sonraki aşamalarda geometrik mikrolitlerin (yani, çeşitli üçgenler ve hilal benzeri) tanıtılması ve artışıyla karakterizedir (Olszewski, 2012: 18). Sınırlı sayıda kazılan sit alanı ve güvenilir bir kronolojik çerçeve eksikliğine rağmen ve taş endüstrisine dayalı olarak sıralı aşamalarındaki belirsizliklere rağmen, terim hatta Güney Zagros sit alanlarında dahi kullanılmıştır (Jayez vd., 2018: 3).

Braidwood ise Zarzian sitelerinin birçoğunu geçici kamplar olarak yorumlamaktadır (Braidwood, 1954: 41), bu kamplar arasında Warwasi, Palegawra ve Pa Sangar da bulunmaktadır. Bu kamplarda, vadilerde veya kaya sığınaklarının daha yakınındaki dik topografyada (vahşi keçi ve vahşi koyun gibi) avlanan ve öldürülen hayvanların (örneğin ceylan ve onager) seçilmiş parçaları avcı toplayıcılar tarafından kesilip tüketildiği öne sürülmektedir. Bu tür alanların, normalde soğuk olan paleoiklim koşullarında yüksek sıcaklıkların yüksek rakım aktivitelerini kolaylaştırdığı kısa süreli yaz yerleşimlerini temsil ettiği düşünülmüştür. Shanidar Mağarası ve Mar Gurgalan Sarab gibi diğer Zarzian bölgeleri uzun vadeli ana kamplar olarak yorumlanmaktadır (Olszewski, 2012: 6). Zarzian Kültürü, Epipaleolitik Dönemde oldukça seyrek nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Zarzian'dan gelen faunal kalıntılar, geçici yapıların avcı-toplayıcı geçim stratejisinin bir göstergesi olduğunu, bu stratejinin özellikle yaban eşeği, kızıl geyik ve keçi gibi hayvanlara odaklandığını göstermektedir. Daha iyi bilinen yerler arasında Palegawra Mağarası, Shanidar B2 ve Zarzi bulunmaktadır. Zarzian kültürü, Hole ve Flannery'nin geniş spektrum devrimi olarak adlandırdığı erken aşamalara katılmış

gibi görünmektedir (Hole ve Flannery, 1967: 153). Zarzian kültürü, evcilleştirilmiş köpek kalıntıları, yay ve okun tanıtılmasıyla ilişkilendirilmiştir. Hissar ve benzeri kültürlerin öncüsü olarak, Gobustan (Kobystan/Qobustan) bölgesine ve Doğu İran'a kadar kuzeye uzandığı görünmektedir.

Zarzi Mağara sakinleri, sadece çentikli çakmak taşı aletlerini bırakan, yiyecek toplayan sakinlerdir (Braidwood, 1954). Pleistosenin son döneminde Baradostian Kültürünün iklimsel kuru soğuk hava döneminde Zagros Bölgesini terk etmesi ve ardından Zarzian Kültürüne dönüşmesi yontmataş alet teknolojisinde görülen tipolojik küçülme ve geometrik olmayan aletlerin ortaya çıkmasıyla yorumlanmaktadır. Bu bağlamda Orta ve Üst Paleolitik Dönemde Zagros Bölgesi'nde görülen büyük boyutlu memeli hayvanların avlanmasının Epipaleolitik Dönemde de devam etmesi ve daha ufak boyutlu hayvanların avlanmasının başlanmasıyla yukarıdaki yorumu destekler niteliktedir. Zarzian taş endüstrisine yorumlayıcı bir yaklaşım sadece Zarzi (Garrod, 1930; Wahida, 1981), Shanidar (Solecki, 1963), Warwasi (Olszewski, 1993a,b) gibi bir avuç sit alanında geliştirilmiştir. Bu sit alanlarının birkaçı radyokarbon tarihlemesi yapılmıştır ve hepsi 50 yıldan fazla bir süre önce kazılmıştır (Zarzi 1928'de; Shanidar 1950'lerde; Warwasi 1960'ta; Ghar-e Khar 1965'te). Ancak bugün uygulanan yöntemlerle karşılaştırıldığında sadece doğru olmayan, aynı zamanda sit alanından sit alanına değişen yöntemlerle yapılmıştır. Khorramabad Vadisi'ndeki Pa Sangar (Hole ve Flannery, 1976) gibi koleksiyonlara dair yayınlarda istatistiksel bilgi bulunmamaktadır ve hatta Shanidar'da (kazılar sit alanında genişletilmiş olmasına rağmen (Solecki, 1964)), 1951'deki ilk kazı sezonuna ait raporda 1247 yonga ve pul ile 407 alet dışında bir istatistiksel analiz bulunmamaktadır (Solecki, 1952).

Sonuç olarak, Warwasi koleksiyonu 1990'larda detaylı bir şekilde tanıtıldığında (Olszewski,1993a-b), neredeyse hemen bölgedeki Zarzian araştırmalarının tek güvenilir kaynağı haline gelmiştir. Sitenin işlevinin "av izleme/et kesme istasyonu" olarak tanıtıldığı gerçeği göz önüne alındığında (Olszewski, 1993b, 214-215) ve böyle bir tanınma kabul edilse bile, özellikleri avcı-toplayıcıların diğer türlerine özel genelleştirilemez. Ayrıca, Zarzian koleksiyonlarının çoğunun taş araçlarının tipoloji ve bileşimine odaklandığını ve teknolojik yönlerin azının dikkate

alındığını belirtmek gerekir (örneğin, çekirdek morfolojisi ve teknolojisi, Pa Sangar ve Warwasi'deki Zarzian koleksiyonlarında tanıtılmıştır) (Javez vd., 2018: 3).

Diğer yandan, iki Üst Paleolitik grubu, yani Kuzey ve Orta Zagros'taki Baradostian/Zagros Aurignacian ve Güney Zagros'taki Rostamian taş teknolojisi, Zagros Dağları boyunca birbirinden en az 300 km uzaklıkta bulunan bölgelerdeki sit alanlarından elde edilen koleksiyonlara dayanarak tanımlanmıştır. Bazı araştırmacılar, Baradostian'ın Güney Zagros Dağları'na ulaşmadığını düşünmektedir (Javez vd., 2018: 3). Bu farklılıkların nedeni, farklı bölgelerden köken alan farklı hominin gruplarının Erken Üst Paleolitik Dönem'de Zagros Dağları'nın farklı bölgelerine yayıldığını yansıttığı düşünülmektedir. Diğer uzmanlar ise aynı koleksiyonun geç Baradostian'a atfedilebileceğine inananlar tarafından eleştirilmiştir. Eğer ilk görüş doğruysa, aynı şekilde sonraki Epipaleolitik Dönem'de farklı teknolojik komplekslerin olması gerekir. Ancak Üst Paleolitik'ten Epipaleolitik'e geçişin aşaması hala bölgede bilinmemektedir (Javez vd., 2018: 3). Başka bir sorun, bölgedeki Üst Paleolitik Dönem avcı-toplayıcıların ilişkilerinin doğası ve bölgeleridir. İki varsayılan Üst Paleolitik grubu arasındaki ara bölge, Paleolitik araştırmada coğrafi bir boşluk olmuştur. Bu iki grup arasındaki alanlar, bir yanda Zagros Dağları'nın iç yüksek kesimlerinden oluşan ve Chahar Mahal Va Bakhtiari İli'nde 2000 m'den fazla rakıma sahip olan alanlar; diğer yanda ise Khuzistan ilinin kuzeydoğusundaki 1700 ila 800 m rakım arasında değişen Zagros'un kıvrımlı yamaçlarından oluşmaktadır. Her iki bölge de yakın zamanda arkeolojik araştırmalara tabi tutulmuştur. Bu araştırmaların çoğu Orta Paleolitik sit alanlarının keşfine yol açmış olsa da, özellikle Khuzistan'ın kuzeydoğusunda birçok Üst Paleolitik sit alanı da bildirilmiştir (Javez vd., 2018: 4).

İran'ın güneybatısındaki Khuzistan eyaletinin kuzey kısmındaki Zagros Dağları'nın güney etekleri, 700 ila 1200 metre arasında, yalnızca çevredeki dağ eteklerindeki çok sayıda mağara ve kaya sığınağından değil, aynı zamanda da bölgedeki iç göllerin kaynaklarından da faydalanan Üst Paleolitik avcı-toplayıcılar için çekici bir ekoton olmuştur. Bölgenin ilk sakinleri muhtemelen gelişmiş bir taş endüstrisine sahip avcı-toplayıcı gruplar olmakla birlikte ve Üst Paleolitik'in son aşamalarında mağaraları ve kaya sığınağını kullanmışlardır. Bölgedeki daha önceki dönemlere dair kanıtlar nadir ve tipiktir. Bölgedeki mağaraları ve kaya sığınaklarını

kullanmak, yerel halk tarafından birçoğu hayvan barınakları, depolar, geçici veya hatta kalıcı yaşam alanları olarak kullanılmak üzere günümüze kadar kesintisiz olarak devam etmiştir (Javez vd., 2018: 13).

Zarzian yerleşim düzenleri, grupların bir kaynak bölgesinden diğerine hareket etmesiyle oluşan hareketlilik ile karakterize edilmekteydi. Bu noktada, her bir bölgede taşınmalar arasında ne kadar süreyle yerleşim yapıldığına ilişkin ayrıntılı bilgi sağlamak için çok az sayıda alan kazılmıştır. Mevcut veriler, yerleşimin, çevresindeki alanı iyi gören ve çevresel bölgelerin kesişiminde bulunan büyük odacıklı çözelti mağaralarına odaklandığını göstermektedir. Bu konum ve yerleşim yoğunluğu, bunların mevsimsel bazı kamplar olarak hizmet etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Daha küçük kaya sığınakları ve bazı açık hava siteleri daha kısa süreler için iskan edilmiş ve kesme ve geçici istasyonlar olarak kullanıldığı görülmektedir. Kasaplık istasyonları olarak kullanılanlar, belki de av partileri esnasında kamplarına gidip gelirken kısa süreler için sık sık iskan edilmişlerdir. Geçici istasyonlar, belki gözetleme ve belki de çakmak taşı aletlerini dövmek veya bilemek için kullanılan tekrarlanmayan, kısa süreli iskanlardan oluşmaktaydı (Peasnell, 2002: 206).

Zarzian altgeleneğinin sonunda yerleşim, Zawi Chemi Shanidar sitesinde görüldüğü gibi daha kalıcı hale gelmiştir. Yerleşik yaşama geçişle birlikte, kalıcı su yolları boyunca açık vadiler önemsenmiştir. Taş bir temel üzerine yerleştirilmiş kamış örgüsü ve çamur duvar ile çevrili küçük dairesel veya oval yarı çukur kulübeler kullanılmaya başlanılmıştır. Zawi Chemi Shanidar'ın halkı daha yerleşikti, ancak bu sitenin temsil ettiği yerleşiklik derecesi belirsizdir. Bazıları tarafından insan kontrolünü gösteren belirti olarak yorumlanan koyun kalıntıları arasında gözlenen görece yüksek oranda olgunlaşmamış bireylerin varlığı, aslında mevsimsellik sonucu olabilir. İlkbahar ve yaz aylarında, vahşi koyun sürülerinin %40'ından fazlası altı aydan küçüklerden oluşmaktaydı. Eğer bu dönemde yerel bir vahşi koyun popülasyonu avlandıysa, Zawi Chemi Shanidar'daki faunal koleksiyonunda gözlemlenen desenler meydana gelebilir. Bu, sitenin ilkbahardan erken sonbahara kadar kullanıldığı ve kışın başka bir yerin kullanıldığına dair göstergesi olabilir (Peasnell, 2002: 206).

Zarzian geçim ekonomisi tamamen vahşi kaynaklara dayalıdır. Göreceli olarak büyük bir hayvan grubu tüketilmesi mümkündür. Bunlar küçük memeliler, sucul türler, su kuları ve salyangozları içermektedir. Bu eitlilie rağmen, birkaç temel av hayvanı tüketilmiştir. Tüketilen başlıca av hayvanları, yerel olarak mevcut olan av türüne bağlıydı; Palegawra'da yabani eşek; Shanidar Mağarası'nda geyik, koyun ve keçi; Warwasi'de yaban eşeği ve Zarzi'de ceylan, koyun ve keçi. Bitkilerin kullanımına dair doğrudan veriler bulunmamaktadır, ancak muhtemelen cevizler, meşe palamudu, yaban meyveleri, baklagiller, kurubaklagiller ve belki de yumrular kullanılmıştır. Zarzian altgeleneğinin sonunda bitkisel kaynakların kullanımı, Zawi Chemi Shanidar'daki havanlar ve öğütücülerin varlığıyla kanıtlanmaktadır (Peasnell, 2002: 206).

Arkeolojik kanıtlar, Mezolitik Dönemde birbiriyle yakından ilişkili bireylerden oluşan küçük grupların temel sosyal birimi oluşturduğunu göstermektedir. Avcı ve toplayıcı gruplar arasında grup büyüklüğünde farklılıklar olmasına rağmen, davranışsal ekolojistler tarafından geliştirilen etnografik veriler ve modeller, yaklaşık 25 kişilik bir grup büyüklüğünün gezici avcılık ve toplayıcılık için en uygun koşulları sağladığını ileri sürmektedir. Kazılan birkaç Zarzian bölgesinden elde edilen kanıtlar bu sayıyla tutarlıdır.

O dönemin topluluklarının her birinin çok az liderlik rolüne sahip olması veya liderlik rolünün olmamasını n gören bir toplumsal yapısı vardı. Toplumsal düzen eşitlikçi sosyal ilişkiler tarafından düzenlenmekteydi. Ancak bazı bireylerde mezar eşyalarının bulunması, diğerlerinde ise bu tür eşyaların bulunmaması, Zarzian alt geleneğinin sona ermesi sırasında ortaya çıkan asimetrik ilişkilerin göstergesi olabilir. Terminal Mezolitik Döneminde artan yerleşiklik aynı zamanda daha büyük grup boyutlarına uygun koşulları da beraberinde getirmiştir. Ancak popülasyonun 50 kişiyi açması pek olası değildir. Bu küçük grup boyutları, dış evlilikler oluşturmak amacıyla çeşitli gruplardan insanları bir araya getirecek bazı mekanizmaların mevcut olması gerektiğini düşündürmektedir. Gruplar arasındaki şiddete dair kanıtlar Shanidar Mağarası'ndaki Terminal Mezolitik Döneminde ortaya çıkmaktadır. Mağaradan elde edilen iskelet kalıntıları, birçok kafatası üzerinde çöküntü kırıklarının varlığını ortaya çıkarılmıştır. Bunlar büyük olasılıkla bu dönemde bize gelen taş grzlerden veya savaş sopalarından kaynaklanmıştır. Bu kanıt, gruplar

arasında kaynak rekabeti arttıkça ve yiyecek arama bölgeleri giderek sıkıştıkça, bölgelerin çevre savunmasının arttığını göstermektedir (Peasnall, 2002: 206-207).

3.4.1. Warwasi (Gar Warwasi) Mağarası

İran'ın batısında, Kermanshah'ın 12 km kuzeydoğusunda (Tang-i-Kenesht vadisinde) bulunan bir Paleolitik kaya sığınağıdır. 1960'ların sonlarında, Robert Braidwood'un yönlendirmesiyle Bruce Howe tarafından kazılmıştır. 1960'ların sonlarında gerçekleştirilen kazılar, bu bölgede insan faaliyetlerinin uzun bir süre boyunca devam ettiğini göstermektedir. Bu alan, Orta Paleolitik Dönemden Geç Epipaleolitik Döneme kadar zengin bir arkeolojik diziyi içermektedir. Mağarada gerçekleştirilen kazılar, insanların en az 40.000 yıl önce bu bölgede yaşadığını ve mağarayı barınak olarak kullandığını göstermektedir. Warwasi Mağarası'nda yapılan arkeolojik çalışmalar, Orta Paleolitik Döneme ait çeşitli buluntuların keşfedilmesini sağlamıştır. Bu buluntular arasında taş aletler (Res.47), kemik araçlar, süs eşyaları ve hayvan kalıntıları yer almaktadır. Mağaradaki taş aletler genellikle obsidiyen gibi yerel olmayan malzemelerden yapılmış eşyaları içermekte ve avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık gibi faaliyetlerde kullanılmış olabilir.

Warwasi Mağarası'ndaki arkeolojik veriler, Orta Paleolitik Dönemde insanların avcı-toplayıcı toplumlar olarak yaşadığını ve bu toplulukların sosyal yapıları hakkında bilgi sağlamaktadır. Ayrıca, mağaradaki buluntular, bölgedeki insanların çevreleriyle olan etkileşimlerini, teknolojik becerilerini ve yaşam tarzlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu nedenle, Warwasi Mağarası, Orta Paleolitik Dönemin İran'daki insan faaliyetleri hakkında önemli bilgiler sağlayan bir arkeolojik alan olarak kabul edilmektedir. Mağaradaki kazılar ve araştırmalar, insanlık tarihine ve erken insan topluluklarının evrimine ışık tutmaktadır (Peasnall, 2002).

Warwasi mağarası, deniz seviyesinden 1300 m yükseklikte bulunan bir kaya sığınağıdır. Tang-i-Kenesht vadisine bakan kaya sığınağı alanları, vadi içindeki av hayvanlarını gözlemlemek için ideal bir yer sağlamaktaydı. Bugün bu dağlar arası vadi, çimenlerin ve meşe-fıstık ormanlarının hâkim olduğu açık bir park alanında yer almaktadır. İklim çok daha soğuk ve kuruydu ve bu da bozkır bitki örtüsünün hâkim olduğu bir manzaraya neden olmuştur. Yerel çevre, yaban eşiği, koyun, keçi, tavşan ve diğer küçük kemirgenlerin de dâhil olduğu vahşi av hayvanlarına bir yuva

sağlayabilmiştir. Faunal topluluğunda yaban domuzunun varlığı, muhtemelen yakındaki su yolları boyunca bir miktar ağaç örtüsünün bulunduğunu düşündürmektedir (Peasnell, 2002: 210).

Warwasi'den elde edilen maddi kültürün doğası, uzun süreli yerleşime işaret eden ocak veya diğer özelliklerin bulunmaması ve vadinin üzerindeki konumu, kaya sığınağının muhtemelen bir et istasyonu ve av hayvanlarını gözetleme yeri olarak hizmet ettiğini göstermektedir. Yontma taş, Warwasi'den ele geçirilen başlıca eser sınıfını oluşturur. Site henüz yeterince yayınlanmamış olsa da, küçük parçaların eleme yoluyla dikkatli bir şekilde kurtarılması, Zarzian'ın en bilgilendirici taş doküman koleksiyonlarından birini ortaya çıkarmıştır. Taş buluntu topluluğunun analizi, geometrik mikrolitlerin görünümüne dayanarak, Zarzian'ın daha erken ve daha geç dönem olmak üzere iki parçalı büyük bir bölümünü doğrulamıştır. Daha büyük eserlerin yanı sıra küçük eserlerin de kurtarılmasına gösterilen özen, Zarzian geleneği içinde daha hassas bir bölünme önermeyi de mümkün kılmıştır. Zarzian geleneği boyunca, buluntu topluluğuna bıçakların ve bıçağa dayalı aletlerin üretimi hakim olmuştur.

En erken alt evre olan Zarzian Birim 1, geometri eksikliği ve genel olarak geometrik mikrolitlerin üretimi ile ilişkilendirilen mikrobürinlerin tamamen yokluğu ile karakterize edilmektedir. Bu alt aşamada deliciler yoktur. Ancak ters düzeltili dilgicikler oldukça yaygındır. Genel olarak Birim 1 topluluğunun doğası, altta yatan Baradostian malzemesiyle önemli bağlantılar olduğunu düşündürmektedir. Bunu takip eden Zarzian Birimi 2 alt evresi, öncelikle skalen üçgen formundaki geometrilerin ortaya çıkışı, mikrobürinlerin ve delicilerin ortaya çıkması ve ters rötuşlu dilgiciklerin sıklığında azalma ile karakterize edilir (Peasnell, 2002: 211). Bu alt aşama boyunca, çekirdek kazıyıcıları oldukça yaygındır. Zarzian Birimi 3 alt aşamasında, kazıyıcıların frekansında önemli bir azalma görülür. Bu dönemde birkaç lunates kullanıma girmiş ve kıvrımlı sırtlı bıçaklar nispeten bol hale gelmiştir. Zarzian Birimi 4, kazıyıcıların frekansında sürekli bir azalma ve burguların daha yüksek frekansı ile gösterilir. Aynı zamanda, araçlar, Birim 4 seviyelerinden elde edilen taş eser koleksiyonunun çok daha büyük bir yüzdesini oluşturur (%40). Tüm dört alt aşama boyunca, taş malzeme yoğun bir şekilde kullanılmıştır, bu da taş kaynaklara erişimin sınırlı olduğunu göstermektedir (Peasnell, 2002: 211).

Warwasi'deki yontma taş topluluklarının analizi, özellikle de alet sınıfları ve türleri, on beş Zarzian seviyesini dört farklı birime ayırmaya olanak tanımıştır. Bu birimler kronolojiktir ve zaman içinde belirli alet türlerine olan tercihlerin değişikliklerini veya Warwasi'nin farklı kullanımlarını temsil edebilir. Her Zarzian birimini karakterize eden alet topluluklarındaki farklılıklara dair bazı gözlemler, alet sınıfları içindeki alet türlerinin göreceli frekanslarına dayansa da, yine de küçük örneklemelere dayanmaktadır. Bu durum özellikle geometrik mikrolit sınıfı için geçerlidir. Dolayısıyla, Warwasi'deki Zarzian'ı dört zaman birimine bölmek, diğer Zarzian sitelerinden elde edilen koleksiyonların analizi tarafından henüz doğrulanmamış eğilimlerin bir yansımasıdır (Olszewski, 1993b: 211).

3.4.2. Pa Sangar Kaya Sığınağı

Son Buzul Maksimumu'nu (SBM) takiben dünya genelinde iklim düzelmesiyle, sıcak bölgelerden dağlara doğru insan hareketi için fırsatlar doğmuş, mağaralar dışında kamp yapma olanaklarından yararlanılmıştır. Ana Zarzian siteleri olan Ghar-i Khar, Gar Arjenah ve Pa Sangar'da, avcılarının küçük grupları, aşağıdaki düzlüklerde avı gözlemleyip eti geri getirerek yemişlerdir. Hulailan vadisinde birçok başka mağara bilinmektedir, açık hava siteleri de vardır. Daha alçak bir rakımda bulunan Hulailan, serin veya kış mevsimi kamp alanı olabilir.

3.4.3. Zawi Chemi Shanidar ve Shanidar Mağarası

Zawi Chemi Shanidar, deniz seviyesinden yaklaşık 425 m yükseklikte yer almaktadır. Zagros dağlarının kuzeybatı-güneydoğu gidişli dış kıvrımları içinde yer alan 13 km uzunluğunda dağlar arası bir vadi olan Shanidar vadisinden geçen Büyük Zap nehrinin doğu kıyısında yer almaktadır. Vadi, kuzeydoğu ve güneydoğuda kıvrımlı tortul sırtlarla çevrilmiştir ve 2000 m'nin üzerine çıkmaktadır. Sahaya 125 m uzaklıkta bir su kaynağı bulunmaktadır. Bu, nehir ve diğer küçük akarsularla birlikte Zawi Chemi Shanidar sakinlerine yeterli su sağlamıştır. Shanidar Mağarası yakındadır ve muhtemelen Zawi Chemi Shanidar sakinleri tarafından kullanılmıştır (Peasnell, 2002: 212). Zawi Chemi Shanidar'ın işgali, Mezolitik'in Ana Aşamasının zorlu koşullarının sona ermesine ve daha sıcak, daha nemli koşulların başlangıcına denk geliyordu. Ancak iklim koşulları günümüzden biraz daha kuru ve daha serin olduğu düşünülmektedir. Yerel çevreye bozkır hâkimiyeti devam etse de iyileşen

iklim koşulları nedeniyle ağaçsı bitki örtüleri, ilk başta sınırlı derecedeki vadilerden sonra daha açık olan dağlık bölgelere doğru genişlemeye başlamıştır. Orman bitki örtüsünün yeniden oluşumuna dair kanıtlar, siteden elde edilen polinolojik verilerden, yüksek rakımlı göllerden alınan bir dizi çekirdekten ve vadiye yaşayanların kullandığı hayvan türlerinden sağlanmaktadır. Bu veriler, Zawi Chemi Shanidar'a yakın bir konumda olduklarını ve göreceli olarak açık steplerden ormanlık alanlara, meşe ve antepfıstığı ağaçlarından oluşan oldukça yoğun ormanlık alanlara kadar bölgesel çeşitliliğin bulunduğunu göstermektedir (Peasnall, 2002: 212).

Zawi Chemi Shanidar, doğrudan ham toprağın üzerine yerleşilmiş ve daha sonraki yerleşim katmanlarıyla kısmen kaplanmıştır. Yaşam alanı yaklaşık olarak 215x275 m ölçülerindedir. Kazı sırasında toplam 112 m² bir alan açılmıştır (Solecki, 1981: 1). Terminal Mezolitik Dönem yerleşimi homojen, sıkıştırılmış, kaya gibi sert kahverengi topraktan oluşan; yaklaşık olarak 1,5-2 m kalınlığında kültürel birikimlerden oluşmaktadır. Kazının ana odak noktası, yaklaşık 2,2 m çapında taşlardan yapılmış küçük, kabaca dairesel bir kulübe temeli üzerine yapılmıştır (Solecki, 1981: 53). Diğer büyük çöküntülerin varlığı, geçici yapıların varlığına işaret etmektedir (Solecki, 1981: 5). Zawi Chemi Shanidar'da küçük bir alanın kazılması sonucunda, topluluğun organizasyonunu yeniden oluşturmak mümkün kılınmıştır (Peasnall, 2002: 212). Zawi Chemi Shanidar, Zagros dağlarındaki Zarzian alt geleneğinin son aşamalarını temsil etmektedir. Önemli bir yapı kompleksinin varlığı ve faunal topluluğunun doğası, Zawi Chemi Shanidar'daki nüfusun nispeten yerleşik olduğunu göstermektedir. Ancak, bölgede bulunan koyun kalıntılarının doğası, yerleşimin yıl boyunca devam etmediğini, daha ziyade ilkbahar sonu, yaz ve sonbahar başlarıyla sınırlı olabileceğini göstermektedir. Kış ve ilkbahar başlarında nüfusun Shanidar Mağarası gibi daha iyi korunaklı bölgelere göç etmiş olması oldukça muhtemeldir. (Peasnall, 2002: 212).

Zawi Chemi Shanidar'ın kazısı, günümüzde yaygın olarak kullanılan küçük, kırılğan bitki kalıntılarını kurtarmak için kullanılan flotasyon tekniklerinden önce gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle, bitki kullanım desenlerine ilişkin tek veriler, mağaradaki iskelet kalıntıları üzerinde yapılan kemik izotop analizleri ve kazı sırasında toplanan polen örneklerinden elde edilmiştir. Kemik izotop analizi, beslenmenin büyük ölçüde bitkisel materyallere dayandığını göstermektedir.

Mezolitik Dönemin Shanidar vadisindeki sakinlerinin tükettikleri gıdanın % 90'ından fazlasının sebzelerden olabileceğini göstermektedir (Peasnell, 2002: 212). Bitkilerin aksine, hayvan kaynaklarının kullanımına ilişkin veriler çok daha fazladır. Faunal materyalin analizi, Shanidar Vadisi sakinleri tarafından çeşitli hayvan türlerinin tüketildiğini göstermektedir. Bunlar arasında koyun, keçi, yaban domuzu, kızıl geyik, alageyik, karaca, çeşitli köpekgil türleri, alaca tilki, Suriye boz ayısı, sansar, kunduz, küçük kemirgenler, salyangoz, kara kaplumbağası ve tatlı su istiridyesi vardır. Kızıl geyik ve koyun en çok tüketilen av hayvanlarını oluşturmuştur.

Koyun kalıntıları, nispeten yüksek oranda 12 aylıktan küçük kuzuların bulunduğunu gösteriyor. Bu, bazıları tarafından yaban koyunu sürüsünün erken evcilleştirmenin kanıtı olarak yorumlanmıştır (Peasnell, 2002: 212-213). Ancak, diğer yerleşik topluluklardan elde edilen kanıtlar ve yaban koyunu sürülerinin yapısı ve davranışına dayanarak, bu muhtemelen Zawi Chemi Shanidar'ın mevsimsellik dönemiyle ilişkili olduğunu yansıtmaktadır. İlkbahar ve yaz aylarında, sitenin muhtemelen yerleşim gördüğü dönemlerde, yaban koyunu popülasyonu içinde kuzuların sayısı oldukça yüksek olmuştur ve kuzular sürünün % 40'ını oluşturduğunu tahmin edilmektedir. Bu dönemde yaban koyunlarının rastgele avlanması, kuzuların yüksek bir oranını vermiş olabilir. Bu oran, kuzuların Mezolitik avcıları için daha kolay hedefler sağlaması açısından daha da yüksek sayıda olması muhtemel dâhilindedir (Peasnell, 2002: 213).

Shanidar Mağarası, R.S. Solecki tarafından 1953, 1957 ve 1960 yıllarında Irak'ın Erbil Eyaletinde yer alan Shanidar Mağarası'nda yapılan kazılar sonucunda Orta Paleolitik D Tabaka'sında dokuz Neandertal'e ait kısmi iskelet kalıntısı da dâhil olmak üzere önemli kalıntılar ortaya çıkarmıştır (Solecki, 1963, 1971; Trinkaus, 1983). Shanidar Mağarası, deniz seviyesinden 747 m yüksekte olup, Bradost Dağı'nda bulunan bir arkeolojik sit alanıdır. Konum olarak hem Türkiye hem de İran sınırına yakın bir bölgededir. Avcı-toplayıcı barınakları arasında en çok ilgi gören yerleşim yeridir (Çıvgın, 2019: 726). Mağaranın Holosen'den önce Pleistosen Döneminde de avcı-toplayıcı kampı olduğu anlaşılmıştır. MÖ 10.500'lerde mağaranın sakinleri Yakın Doğu'nun başka bölgelerindeki avcılarla iletişim halinde oldukları düşünülmektedir. Burada Anadolu kökenli obsidiyen, malakit ve bitüm (zift) objeler keşfedilmiştir (Çıvgın, 2019: 726).

Shanidar Mağarası'ndaki kazılar sırasında en üstte bulunan A Tabakası, Neolitik Dönemden günümüze kadar olan çok sayıda ocağı, eseri ve organik materyali içerir. A Tabakasının altında, önemli miktarda kültürel materyal ve 28 insan gömüsü sağlayan Pre-Neolitik bir seviye olan B1 Tabakası bulunmaktadır. Başlangıçta B1 ile sürekli olduğu düşünülen ve daha sonra stratigrafik ve kültürel olarak farklı olduğu gösterilen B2 Tabakası, tipik bir Mezolitik Dönem'dir. Bu evrede çok sayıda mikrolit aletler içerir ve üstteki Proto-Neolitik ve Neolitik Dönem'in öğütme aletlerinden yoksundur. Bu üç üst seviye nispeten sıgıdır, ancak yine de önemli kültürel materyaller elde etmişlerdir. Yani, materyallerin bulunduğu katmanlar derin değil, yüzeyde veya daha üst katmanlarda bulunmasına rağmen, yine de kültürel açıdan değerli olduğu ifade edilmiştir (Trinkaus, 1983: 7).

Shanidar Mağarası'ndaki faunal kalıntıların analizi sonucunda Orta Paleolitik Dönemin en derin seviyelerinden 1 ya da 2 yaşında bir bebeğe ait uzuv bacak ve ayak tespit edilmiştir. Bu analiz sürecinde, Orta Paleolitik faunal kalıntıları içinde, sedimentolojik olarak birleşik bir distal bacak ve ayak kemikleri seti, olgunlaşmamış bir insaninkine ait olarak tanımlanmıştır. 1957'de kazılmış olması ve önceden numaralandırılmış "Shanidar 9" Pleistosen insanının ardından, bu örnek "Shanidar 10" olarak adlandırılmıştır (Cowgill, Trinkaus ve Zeder, 2007: 213).

Shanidar'ın alt ekstremita kemikleri, morfoloji ve genel kemik olgunluğuna dayanarak, bu kemiğin doğum sonrası ilk birkaç yıl içindeki bir bebeğe ait olduğudur. Shanidar'dak bebek iskeletine ait alt bacak kemiği (Res. 8), Güneybatı Asya'dan gelen olgunlaşmamış Neandertal bebek kalıntılarına bir örnek olarak sunulmaktadır. Diğer Üst Pleistosen Dönemine ait bebek ve küçük çocuk kalıntılarıyla birlikte, Shanidar'ın Üst Pleistosen insanların, tam olarak iki ayak üzerinde yürümeden önce, çoğu son dönem insanına benzer bir bacak kası büyümesine sahip olabileceğini göstermektedir. Yetişkinlerde görülen kemik kalınlığı ve gücünün ise daha sonra ortaya çıktığını düşündürmektedir (Cowgill vd., 2007: 213). Shanidar Mağarası'ndaki Mousterian seviyelerinden, dokuz bireye ait iskelet kalıntıları, korunma ve keşif koşulları nedeniyle günümüze ulaşmıştır. Bu iskelet kalıntıları, Shanidar Neanderthal insanına aittir. Bu kalıntılar yedi yetişkin ve iki bebekten oluşan kısmi iskeletlerden oluşmaktadır. Bunlar birkaç uzuv kemiğinden büyük ölçüde sağlam tam bir iskelete kadar değişen boyutlardaki kemiklerdir. Bu

nedenle bu kalıntılar Neandertal insanların en büyük örneklerinden birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu iskelet kalıntıları insan paleontolojik kayıtlarının en önemli örneklerindendir ve Yakın Doğu'daki Üst Pleistosen insanın evrimi hakkında önemli bilgi kaynağı sağlamaktadır (Trinkaus, 1983: 1).

Shanidar Mağarası (Res. 9) C tabakası, Levant Aurignacien'e, özellikle de onun erken evrelerine pek çok benzerlik taşıyan bir taş topluluğu içermektedir. Büyük oranda burinler, uç kazıyıcılar, rabotlar (kullanılan dilgi çekirdekleri) ve çentikli parçaları içerir (Trinkaus, 1983: 8). Bu özellikler Solecki'nin bu endüstriyi yalnızca Zagros Dağları'ndan bilinen, yeni bir endüstri tanımı olan Baradostian olarak adlandırmasına yol açmıştır (Solecki, 1958). Ancak, endüstrinin tipolojik özellikleri, Zagros'taki büyük çakmaktaşı yumrularının sınırlı olmasından ve birçok alet ve çekirdeğin yeniden kullanılmasının gerekliliğinden kısmen etkilenmektedir (Trinkaus, 1983: 8). Tabaka C içinde araç tiplerinde belirgin frekans değişiklikleri gözlemlenmektedir; yan kazıyıcılar ve burinler gibi bazı tip sınıfları zamanla azalırken, uç kazıyıcılar ve dişliler gibi tiplerin sayısı artmaktadır. Ancak buluntu topluluklarının genel özelliklerine bakıldığında Zagros Dağları'ndaki erken Üst Paleolitik Dönemi temsil ettiği yorumunu desteklemektedir. Bu tipolojik çıkarımlar, Tabaka C'nin farklı derinliklerinden alınan bir dizi radyokarbon tespiti tarafından desteklenmektedir (Tablo 1). Bu radyokarbon tarihlemeleri, Tabaka C'nin başlangıcını yaklaşık olarak günümüzden 34.000 yıl önce ve sonunu yaklaşık olarak 28.000 yıl önce olarak belirtir. Tabaka C'de insan kalıntıları bulunmamıştır (Trinkaus, 1983: 9).

Yontma taş eserler, Zawi Chemi Shanidar'dan ele geçirilen en büyük eser kategorisini oluşturmaktadır. Muhtemelen yerel olarak kireçtaşı çıkıntılarından ve nehir yatağından temin edilen çakmaktaşı, taş alet üretimi için kullanılan birincil hammaddeydi. Endüstri, küçük aletlerin varlığıyla karakterize edilmektedir. Özel olarak şekillendirilmiş aletlerin çoğu dilgiciklerden yapılmıştır. Bununla birlikte, kesme veya kazıma amacıyla değiştirilmemiş pulların sıklıkla kullanılması eğilimi nedeniyle, pullar oldukça yaygındır ve kullanılan malzemelerin çoğunu oluşturur. (Peasnell, 2002: 213). Çentikli-dişli parçalar, destekli bıçaklar ve kazıyıcılar en yaygın araç sınıflarıdır. Çeşit çeşit üçgenler ve yontma parçalar biçiminde geometrik mikrolitler de oldukça yaygındır. Burinler ve deliciler nadirdir. Genel olarak

koleksiyon, Terminal Mezolitik Zarzian koleksiyonunda olduğu gibidir. Bu durum ayrıca, Shanidar Mağarası'ndaki Terminal Mezolitik tabakaların altında belirgin bir Zarzian yerleşim seviyesinin varlığı görüşü de öne sürmektedir. Çakmak taşlarıyla birlikte Zawi Chemi Shanidar ve Shanidar Mağarası zengin bir öğütülmüş taş ve işlenmiş kemik alet koleksiyonu vermiştir. Bu öğütülmüş taş koleksiyonları minimal taşlama ve cilalama ile oyulmuş taş kaplar, delikli taşlar, çeşitli tipte oluklu taşlar, havanlar, değirmen taşları ve dövme taşlarını içermektedir. İşlenmiş kemik aletler arasında tokalar, delgeçler, spatula nesneler, iğneler, orak sapları ve hançerler bulunmaktadır. Bu kemik aletler, kemiklerin orta boyutlu taşlarla şekillendirilerek üretilmiş olması ve nadiren çakmak taşı kenarıyla kazınarak veya tıraşlanarak tamamlanmıştır (Peasnell, 2002: 213).

Neandertallerin bölgedeki adaptasyonlarını ve yok oluşlarını araştırmak amacıyla Shanidar Mağarası'nda 2015 yılında yeni çalışmalar başlanmıştır. Solecki'nin D tabakasının Mousterian çökellerini araştırmak amacıyla Baradostian C tabakasını ortaya çıkaran yeni kazılar yapılmıştır. Kazılar büyük ölçekli yapılmamış ve çok az yeni taş malzeme ele geçirilmiştir; ancak daha önceki kazılarda bulunan Baradostian Kültürü'nün tanımlarını doğrulamaktadır. Shanidar Mağarası'ndaki yeni kazılarla ortaya çıkan Baradostian evresi, son kazılarla birlikte ele geçen oyulmuş deniz kabuğu parçası, bölgeyi avlanma ve av ekipmanlarını yeniden kurmak için bir üs olarak kullanan, az sayıda insanın gerçekleştirdiği bir dizi küçük ölçekli yaşam alanıdır. Mağarada yaşam, sadece yiyecek arayışından ibaret olmamış; aynı zamanda tanınabilir bir Üst Paleolitik taş teknolojisi kullanılırken Mousterian unsurları da göze çarpmaktadır. Bu kanıtlar, diğer teorilerle uyumlu bir görünüme sahiptir (Reynolds vd., 2018: 742). Shanidar Mağarası'nda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelen az miktarda malahit ve obsidiyenin varlığı, daha geniş bir bölgedeki diğer gruplarla etkileşimin işaretlerini taşımaktadır. Ancak, bu etkileşimin tamamı barışçıl olmamıştır; mezar popülasyonu içinde kafatası depresyon kırıkları ve omurilik yaralanmalarının varlığı, şiddetli çatışmalara işaret etmektedir (Peasnell, 2002: 214).

3.4.4. Ishkaft Hajiyah

Rawanduz, Irak'ın kuzeyinde, İran sınırına yakın bir bölgedir. Rawanduz Bölgesinde, Orta Paleolitik'ten Epipaleolitik'e kadar uzanan birçok mağara ve kaya sığınağı bulunmaktadır. Bunlar arasında en ünlü Orta Paleolitik'ten Epipaleolitik Döneme ait siteler arasında Shanidar Mağarası, Ishkaft Hajiyah, Ishkaft Barak ve Ishkaft Babkhal bulunmaktadır.

Rawanduz Bölgesi'nde sığınak alanlarından biri olan Ishkaft-e Hajiyah Irak-Jarmo projesi kapsamında Braidwood ve Howe tarafından keşfedilmiştir. Kaya sığınağı olan Ishkaft-e Hajiyah, Bia köyünün yakınında olan Berat Dagħ Dağı'nın sol kısmında bulunmaktadır. Ishkaft-e Hajiyah kaya sığınağının iç kısmında önemli arkeolojik birikimler olmamasına rağmen, sitenin yamaç eğimi üzerindeki bir açmada Zarzian tipi bir taş endüstrisi açığa çıkarılmıştır (Heydari-Guran, 2014: 36).

3.4.5. Ishkaft Barak

Ishkaft Barak, Rawanduz bölgesindeki diğer yerleşim yerlerine görece daha büyük bir kaya sığınağı 12x8 m boyutundadır ve Irak-Jarmo projesinde çalışan ekip tarafından keşfedilmiştir. Bu alandaki test kazılarında elde edilen küçük taş alet koleksiyonu, tipolojik olarak Zarzian endüstrisine dayanmaktadır (Heydari-Guran, 2014: 36).

3.4.6. Ishkaft Babkhal

Ishkaft Babkhal'deki kazılar, üst ve alt olmak üzere iki arkeolojik tabakanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Üst tabakalar Zarzian tipinde bıçak endüstrisini içerirken, alt tabaka Mousterian tipinde bir taş endüstrisi buluntularına sahiptir. Braidwood ve Howe, Solecki ve Field gibi araştırmacılar tarafından Rawanduz bölgesinde bildirilen başka siteler de vardır, bunlar arasında Ishkaft Kaiwanian, Ishkaft Spilik ve Ishkaft Fatima, Bastoon (veya Pastun) Mağarası (Üst Paleolitik) bulunmaktadır. (Heydari-Guran, 2014: 36).

3.5.Trialetian (Mazandaranian) Kültürü

Kuzey İran, Güney Azerbaycan ve Güney Türkmenistan'ın Hazar Denizi çevresindeki bazı kısımları ve Elburz dağlarının kuzey yamaçları boyunca görülen bir kültürdür. GÖ 20.000 ile 15.000 yılları arasında başlayıp, GÖ 10.000'den sonra sona ermektedir. Bu alt geleneğe dair açıklamalar eksiktir ve önemli miktarda değişkenlik gösterir. Eldeki az miktardaki verilere göre taş endüstrisi, küçük dilgiler ve dilgiye dayalı aletlerin yanı sıra, daha büyük ve daha kalın yonga ve dilgilerden yapılmış kazıyıcı ve doğrayıcı şeklindeki bazı ağır aletlerden oluşmaktadır. Dilgi bazlı aletler arasında arkalı dilgicikler, düzeltili dilgicikler, uç kazıyıcılar, deliciler, çentikli ve dişlemeli parçalar ile yarım ay, çeşitkenar ve ikizkenar üçgenler ve yamuk şeklindeki geometrik mikrolitler yer alır. Çentikli ve dişli parçalar en yaygın tiptir. Trialetian boyunca sırtlı ve rötuşlu dilgiciklerin sıklığı azalırken kazıyıcıların sayısı ise giderek artmıştır. İşlenmiş kemik ve boynuz toplulukları: uzun, ince iğneler, bızlar, spatula aletleri, boynuz keskileri ve keserler, mızrak uçları ve ağ kancalarından oluşmaktadır. İğneler ve bızlar, Trialetian bölgelerinde ele geçirilen en yaygın kemik aletler gibi görünüyor. Geyik, yaban eşiği ve yaban domuzunun kabukları ve dişleri süs eşyası olarak kullanılmıştır (Peasnell, 2002: 203).

Mezolitik Dönem için Hazar Denizi'nin ötesinde doğrudan çevresel veri çok azdır. Ancak, İran Mezolitiği'nin, dramatik iklim ve çevresel dalgalanmanın yaşandığı bir döneme denk geldiği açıktır. Bu dönem boyunca, iklim buzuldan daha yumuşak Holosen koşullarına kadar değişmiştir. Bu değişiklikler Hazar Denizi'nin kuzey yamaçlarını ve çevresini diğer bölgelerden daha az etkilemiş olabilir. Alburz Dağları'nın kuzey yamaçları ve Hazar Denizi çevresi, komşu bölgelerden daha sıcak, daha nemli koşullar yaşamış olabilir. Trans-Hazar bölgesi iki büyük çevresel bölgeye sahiptir. Dağlarda geniş yaprak döken ormanlar ve alpin çayırlar bulunurken, Hazar Denizi'nin kıyı düzlüğünde kuru çayırlar, bataklıklar, akarsular ve tuzlu su karışımı olacak şekilde çeşitli doğal alanlar bulunmaktaydı. Dağlık bölgeler, koyun, keçi ve geyikler için yaşam alanı sağlardı. Ayrıca bu bölgede findık, meşe palamudu ve diğer sebze gıdaları da bol miktarda bulunmaktaydı. Kıyı bölgesi, sığır, ceylan, antilop, yaban domuzu, vahşi eşek, vahşi at, Hazar foku, su kuşları ve zengin bir su türü çeşitliliğine ev sahipliği yapmaktaydı (Peasnell, 2002: 204). Geç Pleistosen ve Erken Holosen Dönemlerinin iklim dalgalanmaları, Hazar Denizi'nin seviyesinde dramatik

değişikliklere neden olmuştur. Zaman zaman seviye, günümüzden 1012 m daha düşük olmuş, kıyı düzlüğünün genişlemesine ve Alburz dağ sisteminin kuzey yamaçları boyunca yer alan mağara sitelerine olan mesafenin artmasına neden olmuştur. Diğer zamanlarda deniz seviyesi, bugünkünden 12 m daha yüksek olabilir ve bu da kıyı düzlüğünün daralmasına, kıyı şeridinin bilinen Mezolitik sitelere çok daha yakın bir konuma gelmesine yol açmış olabilir. Kıyı düzlüğünün bu genişleme ve daralması, bu bölgedeki Mezolitik nüfusun beslenmesinde mühim miktarda fok ve ceylan arasında dönemsel vurgunun değişmesini açıklayabilir (Peasnall, 2002: 204).

Trialetian Döneme ait yerleşim tiplerinin tamamı bilinmemektedir. Sadece az sayıda yer kazılmıştır. Yakın zamana kadar, bu yerlerden sadece üçünde (Ali Tappeh, Belt Mağarası, Hotu Mağarası) elde edilen veriler batılı bilim insanlarına sunulmuştu. Diğerleri (Chokh, Dam Dam Chesme I, Dam Dam Chesme II, Djebel, Kaylia, Had yasuo) Azerbaycan veya Türkmenistan'da bulunmaktadır. Bunların hepsi yüksek rakımlı ve kıyı ekolojik bölgelerinin sınırında veya yakınında yer alan mağara yerleşimleridir. Bunlar muhtemelen küçük genişletilmiş aile grupları tarafından işgal edilen üs kamplarıydı ve avlanma ve yiyecek toplama gezileri bu kamplardan organize ediliyordu. Zagros'ta olduğu gibi parçalama ve geçici istasyonların kullanıldığı mümkündür, ancak bu, veri eksikliği nedeniyle spekülasyon bir konudur. Geçim ekonomisi, geniş bir yabanıl kaynak yelpazesinin kullanılmasına dayanıyordu. Tüketilen hayvan türleri arasında yaban domuzu, köpek, sığır, geyik, atgiller, ceylan, keçi, koyun, Hazar foku, tarla faresi ve diğer küçük kemirgenler, su kuşları, balık, kabuklu deniz hayvanları ve salyangoz mevcuttu. Geniş kaynak tabanına rağmen, ana vurgu ceylan ve fok arasında değişiyordu. Bu dalgalanmanın nedeni muhtemelen Hazar Denizi'nin seviyesindeki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Deniz seviyesi daha düşük olduğunda ve kıyı ovası daha geniş olduğunda, fokların avlanması, ceylanın avlanmasına göre çok daha maliyetli olacaktı. Deniz seviyeleri daha yüksek olduğunda, kıyı ovası çok daha küçük olacak ve ceylan popülasyonunu destekleyecek, bu da fok avcılığını daha fazla faydalı hale getirecekti. Muhtemelen ceviz ve meşe palamudu gibi bitkisel gıdaların kullanıldığı düşünülse de, kazılan hiçbir site bu geçim ekonomisinin bu yönüyle ilgili veri üretmemiştir (Peasnall, 2002: 204). Bölgede yerel olarak kayaç, kemik, geyik boynuzu ve muhtemelen ağaç ve endüstriyel üretimde kullanılan diğer bitki

malzemeleri şeklinde diğer kaynaklar mevcuttu. Bu bölgede ticarete dair net bir kanıt bulunmamaktadır. Var olan ticaret, küçük ölçekte ve bireyler arasında tesadüfi ve gayri resmi olarak gerçekleştirilmiş olabilir. Bilinen Trialetian sitelerinin boyutu ve karakteri, temel sosyal birimin küçük eşitlikçi gruplardan oluştuğunu göstermektedir. Bu grupların küçük nüfus büyüklükleri, üreme popülasyonunu sürdürmek için grup dışı evliliğin uygulandığını göstermektedir (Peasnell, 2002: 204).

3.5.1. Ali Tappeh Mağarası

Ali Tappeh, Alburz Dağları'nın kuzey yamaçları ile Hazar Denizi'nin kıyı ovası arasındaki kavşağı işaret eden güneybatı-kuzeydoğu gidişli kireçtaşı yamacında yer almaktadır. Alan, ovanın mevcut seviyesinden yaklaşık 20 m yüksekte yer almaktadır ve şu anda kıyı şeridinin 13 km güneyindedir. Ali Tappeh Mağarası, İran'ın Kuzeydoğusunda yer alan bir Epipaleolitik Dönem arkeolojik alanıdır. Geç Pleistosen ve Erken Holosen Dönemlerinde Hazar Denizi kıyısı bugüne göre 10-12 m daha alçak ve 12 m kadar daha yüksek seviyeler arasında dalgalanmaktadır. Böylece kıyının kimi zaman alana çok daha yakın, kimi zaman ise çok daha uzak olması, kıyı ovasının genişlemesine neden olmuştur.

Bu bölge, Hazar Denizi'nin kıyı ovasını sınırlayan bir yamaçta erozyona uğramıştır. 1962 yılında keşfedilen ve yakındaki bir köyün adı verilen bu sitenin ilk sondajına dair bir ön rapor yayımlanmıştır. Ana kazı, 1964 yazında, İran Hükümeti ve yetkililerinin, izni ve işbirliği ile İngiliz Akademisi ve Cambridge Üniversitesi Crowther Beynon Fonu'ndan sağlanan maddi destekle gerçekleştirilmiştir. Sonraki laboratuvar analizleri büyük ölçüde Cambridge Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Bölümü'nde yapılmıştır. Mağara, Alburz sırasının ayaklarında yer alan bir yükseklik kirişinde oyulmuştur; bu kiriş, günümüzdeki Hazar Denizi'nin güney kıyılarını sınırladığı yerde, kıyı düzlüğü boyunca uzanmaktadır. Dağlar, etkileyici bir dizi sırtta aniden yükselmekte ve 10.000 fitin üzerine çıkmaktadır; düzlük, şu anda sitenin 8 mil uzaklığındaki modern deniz kıyısına kuzeye doğru uzanır ve hızla geri çekilmektedir. Ancak bilinmektedir ki, yakın jeolojik geçmişte bu durum büyük ölçüde değişmiştir. Zaman zaman deniz, tepe tabanına kadar ulaşarak, kıyı yamaçları ve yükseltilmiş plajlar şeklinde izler bırakmışken, diğer zamanlarda kuzeye doğru onlarca mil geri çekilmiş ve hatta tamamen ortadan kaybolmuş olabilir. Ali Tappeh

Mağarası, çok sayıda mikrolit içeren bir yerleşim alanıdır. Bu mikrolitler, kısa ve asimetrik trapezoidler ile boşluklu üçgenler şeklinde bulunmuştur. Mağara, Epipaleolitik Dönemin yaşam tarzını ve teknolojisini anlamamıza yardımcı olur. Ayrıca, bu bölge, İran Platosu'nun insan dağılımı tarihine ışık tutmaktadır.

Alburz Dağları'nın güneydeki yamaçlarını kaplayan geniş yapraklı ormanlar koyun, keçi ve geyiklerin yanı sıra meşe palamudu ve yemişlere de yaşam alanı sağlıyordu. Kuzeydeki kıyı ovası, sığır, ceylan, antilop, yaban domuzu, yaban eşiği, yaban atı, Hazar fok, su kuşları ve zengin çeşitlilikteki su türlerini destekleyen kuru otlaklar, bataklıklar, dereler ve acı suların bir karışımından oluşuyordu. Ali Tappeh, deniz erozyonunun oluşturduğu bir mağaradan oluşur. Mağaranın ağzı güneybatıya doğru bakmaktadır ve kıyı ovasının güzel bir manzarasına sahiptir. Yaklaşık 80 m²'lik yaşanabilir bir alana sahip olan mağara, 5,5 m kültürel birikinti içeriyordu. Mezolitik seviyeler 2-3 m, Demir Çağı ve Ortaçağ İslami yatakları ile kaplanmıştır (Peasnell, 2002: 208).

Ali Tappeh, avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan küçük gruplar tarafından kullanılan bir mağaradır ve mağara muhtemelen mevsimsel bir ana kamp olarak kullanılmış olabilir. Mağaranın kazısı, botanik kalıntıları kurtarmak için yaygın olarak kullanılan flotasyon (yüzdürme) tekniklerinin yaygın olarak kullanımından önce gerçekleştiği için, mağaradan elde edilen beslenme verileri hayvansal kaynaklara yöneliktir. Ali Tappeh'in sakinleri tarafından geniş bir hayvan kaynağı yelpazesi kullanılmıştır; bunlar arasında yaban domuzu, sığır, geyik, eşek, ceylan, keçi, koyun, fok, çeşitli küçük kemirgenler, su kuşları, balık, kabuklu deniz hayvanları ve salyangoz bulunmaktadır. Ancak, öncelikli olarak ceylan ve fok üzerinde durulmuş, daha az ölçüde ise koyun ve keçiye odaklanılmıştır. Mağaranın işgali boyunca, ceylan ve fokun sömürülmesi arasında ters bir ilişki vardı. Bu türler arasındaki dalgalanma muhtemelen Hazar Denizi seviyesindeki değişiklikleri yansıtmaktadır (Peasnell, 2002: 208).

Ali Tappeh'te ele geçirilen baskın eser sınıfı yontma taş aletler ve kalıntılardan oluşmaktadır. Taş endüstrisine dilgicikler ve küçük dilgiye dayalı aletler hâkimdir. Aletler arasında sırtlı dilgicikler, düzeltili dilgicikler, uç kazıyıcılar, deliciler, çentikli ve dişlemeli parçalar ile Lunat, çeşitkenar ve ikizkenar üçgenler

biçiminde geometrik mikrolitler yer almaktadır. Buluntu, yakınlardaki Belt Mağarası bölgesinden rapor edilenlere benzer trapezler içermemektedir. Toplulukta çentikli ve dişli parçalar hâkimdir. Sırtlı ve rötuşlu dilgiciklerin sıklığı zamanla azalırken, kazıyıcıların sayısı giderek arttı. Daha küçük bıçak temelli aletlere ek olarak, kazıyıcılar ve doğrama aletleri gibi daha büyük aletler de büyük, kalın bıçaklardan ve pullardan yapılmıştır. Alanda ele geçirilen kemik objeler arasında iğneler, örgü kancası, kemik mızrak uçları, spatula objeleri ve bız parçaları yer almaktadır. Dışavurumcu sanatın tek kanıtı olan küçük boyalı bir çakıl taşı bulunmaktadır (Peasnell, 2002: 208).

3.5.2. Belt Mağarası (Ghar-i-Kamarband)

Kuzey İran, Behşehr yakınında, Alburz dağlarının kuzey yamaçları ile Hazar Denizi'nin kıyı ovasının kesiştiği noktada, Behşehr'in yaklaşık 8 km batısında Hazar Denizi'nin kıyı ovasına bakan kireçtaşı kayalıklarında yer almaktadır. Kayalığın dibinde, mağaranın yakınında küçük bir dere bulunmaktadır. Alan, Alburz Dağları'nın kuzey sıraları ile Hazar Denizi'nin kıyı ovası ile ilişkili iki zıt çevresel bölge arasındaki kavşakta yer almaktadır. Alburz Dağları'nın güneydeki yamaçlarını kaplayan geniş yapraklı ormanlar koyun, keçi ve geyiklerin yanı sıra meşe palamudu ve yemişlere de yaşam alanı sağlamaktadır. Kuzeydeki kıyı ovası, sığır, ceylan, antilop, yaban domuzu, yaban eşiği, yaban atı, Hazar fokı, su kuşları ve zengin çeşitlilikteki su türlerini destekleyen kuru otlaklar, bataklıklar, dereler ve acı suların bir karışımından oluşuyordu. Alan, ovanın mevcut seviyesinden yaklaşık 40 m yüksekte yer almaktadır ve şu anda kıyı şeridinin 6,5 km güneyindedir. Geç Pleistosen ve Erken Holosen Dönemleri boyunca Hazar Denizi kıyı şeridinin konumunda önemli bir salınım yaşanmıştır. Deniz seviyesinin zaman zaman bugünkünden 10-12 m daha düşük olması, kıyı ovasının kuzeye doğru genişlemesine neden olmuştur. Diğer zamanlarda 12 m daha yüksek olabilir ve bu da kıyı şeridini bölgeye çok daha yakın hale getirebilir (Peasnell, 2002: 209).

Belt Mağarası, eşitlikçi avcılık ve toplayıcılık yapan küçük gruplar tarafından yerleşilmiş olabilir ve mağara muhtemelen zengin kaynaklarından faydalanmak için mevsimlik bir üs olarak kullanılmış olabilir. Mağaranın, dağ yamaçları ve kıyı düzlüğü tarafından sunulan zengin kaynakları değerlendirmek için ideal bir konumda

olduğu düşünülmektedir. Sitenin kazısı, botanik kalıntıları kurtarmak için kullanılan flotasyon (yüzdürme) tekniklerinin kullanımından önce gerçekleştirildiğinden, mağaradaki geçim verileri hayvansal kaynaklara yöneliktir. Bir dizi hayvan kaynağı kullanılmıştır, bunlar arasında yaban domuzu, köpek, sığır, geyik, ceylan, keçi, koyun, fok, yaban eşiği, çeşitli küçük kemirgenler, su kuşları, balık, kabuklu deniz hayvanları ve salyangoz bulunmaktadır. Ancak, öncelikli olarak geyik ve fok, ikincil olarak ise koyun, keçi ve sığır üzerinde durulmuştur. Sitelerin en erken dönemlerinde, foklar kullanılan en yaygın geçim kaynağıydı. Daha sonraki dönemlerde geyik, sığırın ve fokun yerini alarak daha yaygın hale gelmiştir. Geyik ve fok arasındaki ters ilişki, Hazar Denizi'nin seviyesinde bir düşüş ve kıyı düzlüğünün genişlemesi ile muhtemelen ilişkilendirilmiştir (Peasnell, 2002: 209).

Taş aletler ve bunların imalatlarından elde edilen yan ürünler, Belt Mağarası'ndan ele geçirilen baskın eser sınıfını oluşturur. Taş endüstrisine dilgicikler ve küçük dilgiye dayalı aletler hakimdir. Aletler arasında arkalı dilgicikler, uç kazıyıcılar, deliciler, çentikli ve dişlemeli parçalar ile eşkenar dörtgen ve ikizkenar üçgenler, yarım ay ve trapez şeklindeki geometrik mikrolitler yer almaktadır. Mağaranın Mezolitik seviyelerinden alınan, batıda, Akeramik Neolitik Dönemde bulunan Khiam uçları ile benzer formda, ancak uç kısmına yönelik dikkat eksikliği olan yan oluklu uçlar da dahil olmak üzere küçük sayıda yan oluklu uçlar da bulunmuştur. Toplulukta çentikli ve dişli parçalar hakimdir. Geometrilere neredeyse tamamen önceki seviyelerle ilişkilidir. Sırtlı dilgiciklerin daha sonraki seviyelerde en yaygın olduğu görülmektedir. Ali Tappeh'te olduğu gibi, kazıyıcılar zamanla giderek artmıştır. Siteden elde edilen kemik objeler arasında iğneler, spatül objeler ve sivri uçlu parçalar bulunmaktadır. Bunlardan, en bol miktarda bulunan sivri uçlu parçaları takip eden iğnelerdir. Bazı olası öğütme taşları, havanlar ve ezme taşlarının, bazılarının kırmızı oksit izleri taşıdığı görülen, küçük bir miktar da bulunmuştur. Belt Mağarası'ndaki tek ritüel kanıtı, oksit ile kaplanmış ikincil gömütlerin varlığıdır ve bir tür malzemeye bir araya getirilmiştir (Peasnell, 2002: 209).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ZAGROS BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEMİ

Mezolitik Dönemin sonlarına doğru, insanlar avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarım ve yerleşik yaşama geçiş yapmaya başlamıştır. Bu dönemde, iklimsel değişiklikler ve doğal kaynakların tükenmesi gibi faktörler, insanları tarımsal faaliyetlere yönlendirmiştir. Zagros Bölgesi'nde bu dönemde avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin yanı sıra, tarıma yönelik ilk adımların atıldığı görülmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem öncesi, insanların tarım ve yerleşik yaşama geçiş yaptığı dönemi kapsar. Bu dönem genellikle MÖ 10.000 ila MÖ 7.000 yılları arasında kapsamaktadır. Zagros Bölgesi'nde, bu döneme ait birçok önemli arkeolojik buluntu ve yerleşim bulunmaktadır. Çanak Çömlekli Neolitik öncesi dönemde, Zagros Bölgesi'nde çeşitli yerleşimler ortaya çıkmıştır. Bu yerleşimler genellikle ovaların kenarında veya dağ eteklerinde yer almıştır. İnsanlar, tarım faaliyetleri için uygun alanlara yerleşmiş ve yerleşik yaşam tarzını benimsemiştir (Smith, 1998; Zeder, 2009).

Batı İran, özellikle de Orta Zagros ve etekleri, 1950'lerden 1970'lere kadar avcılık ve toplayıcılıktan gıda üretimine geçişin araştırıldığı bir merkezdi. Bu araştırmaların çoğu, özellikle hayvan evcilleştirme süreciyle ilgili olduğu için Neolitikleşme sürecinin 'ekonomik' yönlerine odaklanmıştır. Değişen siyasi koşullar, 21. yüzyılın başında yeni saha projeleri ve ilk araştırma dalgası sırasında tespit edilen bazı önemli alanların yeniden kazılmasıyla devam edecek olan bu erken araştırma evresine büyük ölçüde son vermiştir. Daha da önemlisi, İranlı arkeologların öncülük ettiği yeni araştırmalar, farklı teorik ve metodolojik çerçeveler kullanılarak araştırılmış alanlarda önemli yeni verileri gün ışığına çıkarmakta ve Neolitikleşme sürecinin sosyal boyutlarını vurgulamaktadır (Algaze, 2008; Aghalari, 2017: 98).

Zagros bölgesinde Neolitik Çağ'a ait ilk sistematik kazılar ve araştırmalar "İran Tarih Öncesi Projesi" ile R. Braidwood tarafından yapılmıştır (Braidwood, 1960; Aghalari 2017: 97). İran İslam Devrimi öncesinde Neolitik Döneme ilişkin araştırma ve kazılar Batılı arkeologlar tarafından yürütülmekte olup, sürecin daha sonraki döneme göre nicelik ve nitelik açısından daha sistematik olduğu

düşünülmektedir. Bu dönemde Tepe Guran, Tepe Asiab, Tepe Sarab, Tepe Abdul Hossein gibi önemli Neolitik yerleşimlerinin kazısı İran İslam Devriminden önce yapılmıştır. Ayrıca İran'ın kuzeybatısındaki Hajji Firuz Tepesi'nde, Merkezi Platodaki Tepe Sialk'ta ve güneybatı İran'ın Deh Luran bölgesindeki Ali Kosh'ta kazılar yapılmıştır. Bu kazılara ek olarak yüzey araştırmalarında onlarca Neolitik yerleşim yeri tespit edilmiştir. (Aghalari, 2017:98)

Yakın Doğu'da Neolitik Dönem kronolojisi üzerinde yapılan çalışmalara rağmen bölgesel farklılıklardan dolayı üzerine uzlaşan bir kronoloji henüz oluşturulmamıştır. İran'ın batısındaki Zagros dağların Neolitik Dönem kronolojisi ile ilgili çeşitli görüşler vardır ancak bunlar tam olarak kabul edilmemektedir. Batı İran ve Yukarı Mezopotamya'da yapılan kazıların sonuçlarına dayanarak Braidwood, Paleolitik Dönemden yazının ortaya çıkışı kapsayan ilk aşamaya kadar oluşturulan kültürel süreci ilk kez aşamalara ayırmaya çalışmıştır. Braidwood, Neolitik Dönem için "ilk çiftçi köy topluluklar" ve Neolitik öncesi için "ilk besin üretim" terimlerini kullanmıştır. ((Braidwood, 1973; Aghalari, 2017; 99). Batı İran Neolitik kronolojisi ile ilgili öneride bulunan, Güneybatı İran'da yer alan Ali Kosh ve Chogha Sefid yerleşim yerlerinde arkeolojik çalışmalar yapan Amerikalı arkeolog Frank Hole'dur. İran Neolitik Kronolojisini yerel isimlerden yararlanarak güneybatı İran Neolitiğini Bus Mordeh, Ali Kosh, Mohammad Jaffar, Sefid ve Sabz olmak üzere beş evreye ayırmıştır (Hole vd., 1969; Aghalari, 2017: 100).

Batı İran Neolitiği için, yoğun olarak Tepe Sarab ve Tepe Guran çanak çömleklerine dayanarak ilk kez Mc Donald (1979) tarafından önerilen Erken Neolitik (Çanak Çömlek Öncesi), Orta Neolitik ve Geç Neolitik (Çanak Çömlekli) kullanmaktadır. Ayrıca, Neolitik öncesi için ilk kez Solecki tarafından önerilmiş ve çoğunlukla Zawi Chemi ve Karim Shahir yerleşim buluntular ile ilgili olarak, Epipaleolitikten Neolitik Çağ'a geçiş evresini yansıtan "Proto-Neolithic" terimi kullanmaktadır. Diğer yandan Mellaart, Zagros Neolitik kronolojisi için sırası ile "Zawi Chemi Shanidar" "Karim Shahir" ve "Jarmo-Ali Kosh-Guran" evrelerini kullanmış ve Tepe Asiab ile Ganj Dareh yerleşimlerini Karim Shahir (MÖ 8000) evresine yerleştirmiştir (Mellaart, 1975; Aghalari, 2017: 100). Son yıllarda Levant Bölgesinde yaygın olan Neolitik kronolojik terimler bazen Batı İran ve genel anlamda Zagros Neolitiği için de kullanılmaya başlamıştır. Ancak Zagrosların

Neolitik Çağ'da kendine özgü bir kültüre sahip olduğu için Levant'ta kullanılan kronoloji Zagroslar için pek çok uygun görünmemektedir. Neolitik Çağ'da farklı kültürel havzaların var olduğu yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Zagros ve Bereketli Hilalin doğusu için Levant Bölgesinden farklı olarak bir kültür havzasının var olduğu anlaşılmaktadır (Aghalari, 2017:100). Aghalari (2017), Yakın Doğu'da Neolitik Çağı ve Neolitikleşme sürecini bölgesel olarak incelenmesinin ve son yıllarda İranlı arkeologlar tarafından Batı İran ve özellikle Orta Zagroslar için önerilen kronolojiyi Proto/Transitional I-II, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I-II ve Çanak Çömlekli Neolitik I-II (MÖ 9500-5500) şeklinde esas almıştır.

4.1. Proto Neolitik Dönem I-II

Zagroslarda Epipaleolitik Dönem (Zarzian Kültürü) sonrası için geçici özellikleri yansıtan "Proto-Neolitik", "Early Pre-Pottery", "Transitional Period" veya "Post Zarzian" gibi terimler kullanılmaktadır. Proto Neolitik Dönem I, Zagroslarda MÖ 9500-8500 yıllarına tarihlenmekte olup tam olarak tanımlanmamakla birlikte, Genç Dryas'ın sona ermesi ve iklimin daha uygunlaşması ile birlikte Zagros Bölgesi, yerleşim için uygun olduğu düşünülmektedir. Elde edilen bilgilere göre, bu dönemde Zagros Bölgesinde önce Sheikh-e Abad ve ardından Chogha Golan, Chia Sabze Sharghi ve Asiab yerleşimleri iskân edilmiştir. Aynı zamanda Batı Zagros'ta (Kuzey Irak) Zawi Chemi Shanidar, Karim Shahr ve Shanidar B gibi yerleşimleri bu dönemi yansıtmaktadır. Bu dönemde, yerleşimler çoğunlukla yarı yerleşik şeklinde olmakla birlikte en çok yılın ilk yarısında iskân edildiği düşünülmektedir. Taş teknolojisi açısından bazı yenilikler görünmektedir (Aghalari, 2017: 101).

Mortensen (1972), Epipaleolitik'ten Neolitik başlangıç sürecinde Zagros bölgesi için üç evreli bir yerleşim düzeni önermiştir; Epipaleolitik Dönemde "Göçebe" (Circulating annual movement), "Yarı Göçebe" (Circulating semi-permanent) düzeninin MÖ 8000'lere kadar var olduğunu ve MÖ 8000'lerden sonra ise "Kalıcı Yerleşik Düzen" (Radiating permanent movement) uygun görmüştür. Aghalari (2017), Mortensen tarafından önerilen bu modelin Epipaleolitik aşaması için doğru olduğunu ancak ikinci aşamanın başlangıcının yeni yapılan araştırmalara göre MÖ 8000 yılında değil MÖ 10.000 yılın ortalarına ait olduğu tespit edildiğini ve

bunun da Proto/Transitional Neolitik I ile denk geldiğini ileri sürmüştür (Aghalari, 2017: 101).

Proto Neolitik I Döneme ait yerleşimlerden bitki ve hayvan kalıntıları elde edilmiştir. Tepe Asiab'ta keçinin yetiştirildiği ve burada keçi oranı koyuna göre iki kat fazla olduğu tespit edilmiştir. Ekili bitkiler ile ilgili evcilleştirme kanıtları elde edilmemesine rağmen, bu dönemde "gıda kaynak yönetimi" olduğu düşünülmektedir ki bu da evcilleştirme yeteneğine sahip olan bitkilerin tarıma alındığını, ancak bitkilerdeki değişimin izlenebilir durma gelmediğini göstermektedir. Bazı araştırmacılar hayvan ve bitki evcilleştirmesinin fiziksel olarak izlenebilmesi için en az bin yıllık bir sürece ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte elde edilen bilgilere göre MÖ 9000 yılında Chogha Golan ve Chia Sabze Sharghi yerleşimlerinde buğday, arpa ve mercimeğin tarıma alındığı düşünülmüştür. Zagros Bölgesinde, bitkilerin evcilleştirmesi ve tarıma alınması ile ilgili yeni bilgilerin elde edilmesi, tarımın Levant Bölgesinden kaynaklanmış olduğunu veya bu sürecin Zagroslarda daha geç bir döneme ait olduğu şeklinde düşünülen teorilerin doğru olmadığını göstermektedir. Bu tür teoriler sadece Levant Bölgesinde arkeolojik araştırmaların yoğunlaşmasından ve karşısında Zagros ve Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde ise bu tür araştırmaların yetersiz olduğundan kaynaklandığını Aghalari (2017) değinmiştir.

Proto Neolitik Dönem II, Zagroslarda MÖ 8500-8000 yıllarına tarihlenmektedir ve gerçek yerleşik düzene geçişin başlanması, bu dönemin karakteristik özelliğidir. Bir önceki dönemde iskân edilmeye başlanılan yerlerde devamlılık görünmektedir. Sheikh-e Abad ve Chogha Golan'ın orta tabakaları, Chia Sabz'ın altıncı ve beşinci evreleri, Tepe Jani'nin alt tabakaları, Tepe Asiab ve muhtemelen Ganj Dareh yerleşimin "E" tabakası bu dönemi temsil etmektedir. Ayrıca Batı Zagroslarda M'lefaat, Qermez Dere ve Nemrik gibi yerleşimler bu döneme aittir. Proto Neolitik II. Döneme ait mimari kalıntıları şimdilik sadece Chia Sabze Sharghi, Chogha Golan ve Sheikh-e Abad'an elde edilmiştir. Taş alet buluntularında önceki döneme göre bir artış görünmekte ve muhtemelen bu dönemden itibaren orak tipi aletler dikkate alınmıştır. (Aghalari, 2017: 103-104)

Zagroslarda araştırmaların yetersiz olduğundan dolayı bu dönemin mimarisi ile ilgili bilgi çok azdır. Bu dönemde Chia Sabze Sharghi tepesinde taş, Chogha Golan'da kerpiç ve Sheikh-e Abad'da pise tekniği kullanıldığı görünmektedir. Zagros Bölgesinde yuvarlak mimari kalıntılarının bulunmaması nedeniyle muhtemelen ilk yapılar dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır. Flannery'e göre yuvarlak binalar ortak depo alanları için ve dikdörtgen binalar özel mülkiyeti simgeleyen özel depolama için kullanılmıştır (Flannery, 2002; Aghalari, 2017:104). Zagros Bölgesinde, Proto/Transitional Neolitik II Dönemi, Bereketli Hilalin batısında Natufian Son evresiyle çağdaştır (Aghalari, 2017:104). Batı İran'da da yaklaşık M  9000 yılın sonlarında veya 8000 yılın başlarında tam evcilleştirilmiş bitkiler Chogha Golan ve Chia Sabz gibi yerleşimlerde görünmektedir. Hayvan evcilleştirmesi ile ilgili bu dönemde Zagros Bölgesinde keçi yetiştirilmesinde yoğunlaşmıştır; ancak fiziksel değişimler gözlemlenmemiştir (Aghalari, 2017: 106)

4.2. Çanak   mlek  ncesi Neolitik Dönem I-II

Çanak   mlek  ncesi Neolitik Dönem I, M  8000-7000 yıllarına tarihlenmektedir. Mimari, hayvan evcilleştirilmesi, çanak çömlek, figürin, taş ve kemik aletler Neolitik ve Neolitikleşme sürecinin özelliklerini oluşturmaktadır. Tam evcilleştirme ve çanak çömlek  retimi Neolitik Döneme  zg d r. Yaklaşık Mö 8.000'lerde bitki ve hayvanların tam evcilleştirilmesi ile birlikte Neolitik  ağ'ın başlamış olduğu düşünülmektedir (Aghalari, 2017: 106).

Zagros Bölgesinde, Sheikh-e Abad ve Chogha Golan Tepelerin sırası ile üst ve orta tabakaları, Tepe Jani, Chia Sabz'ın dördüncü evresi ve Ganj Dareh Tepesinin A-D tabakaları çanak çömlek  ncesi Neolitik I'e aittir. Ayrıca, Tepe Asiab bu dönemde y ri yerleşik şekilde tekrar iskân edilmiş olabilir. Tepe Asiab'dan elde edilen yeni C14 tarihleri M  9000 yılını tarihlenmektedir. Buna karşı önceki tarihler Tepe Asiab'ın M  8000 yıla ait olduğuna işaret etmektedir (Aghalari, 2017: 107).

Çanak   mlek  ncesi Neolitik I'den itibaren Zagros Bölgesi'nde kilden yapılan buluntular özellikle hayvan figürü ve tokenler görünmektedir. Kil eşya Holosen başlangıcından itibaren Neolitik alet çantasında yer almaktadır. Tokenler genel olarak yuvarlak, konik, disk ve silindirik şeklide yapılmış ve muhtemelen tarım ekonomisi ile ilgili ve ürün kaydı için veya ürünlerin bir sembolü olarak kullanılmış

oldukları düşünülmektedir. Zagros Bölgesinde yoğun olarak Ganj Dareh ve Asiab'dan tokenler elde edilmiştir. Tokenler Neolitik topluluklar arasında bir iletişim vasıtası ilk sembolü olabileceği düşünülmektedir. Ganj Dareh Tepesi'nde depo amaçlı düşünülen küçük odalardan sayısı 37 civarında olan farklı şekilde yapılan token bulunmuştur (Aghalari, 2017: 107).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I'de Zagros Bölgesi'nde kamusal veya kutsal (mabet) mekânlar da söz konusu olabilir. Konu ile ilgili Ganj Dareh "D" tabakası ve Sheikh-e Abad yerleşimlerinden bazı kanıtlar elde edilmiştir. Zagroslarda tam yerleşim düzeninin yaygınlaşması, kutsal mekân, birbirine bitişik çok odalı binalar ve tokenlerin kullanımını beraberinde getirmiştir. Bu faktörlerin bir araya toplanması MÖ 8000 yıllarında Zagroslarda toplumsal yapılarının değişimini göstermektedir. Bu dönemde kutsal mekânların yanı sıra, sosyal sınıflandırmaya neden olan özel mülkiyeti gösteren özel depolamalar da yaygınlaşmıştır. Zagroslarda yetersiz araştırmalar nedeni ile MÖ 8000 yıllarında yaşayan toplulukların sosyal yapıları ile ilgili bilgi yetersizdir (Aghalari, 2017: 108).

MÖ 8000 yıllarında Zagros Bölgesi'nde taş aletler çoğunlukla sırtlı mikrolitler, kısaltılmış aletler, düzeltilmiş mikrolitler ve kazıyıcılardan oluşmaktadır. Bu dönemde hayvansal figürinlerin yanı sıra insan biçimli figürinler de Tepe Asiab, Ganj Dareh ve Sheikh-e Abad gibi yerleşimlerinde elde edilmiştir. Figürinlerin büyük bir kısmı kadın biçimli ve soyut bir şekilde yapılmışlardır. Ölü gömme adetleri ile ilgili Ganj Dareh ve Sheikh-e Abad'dan sırası ile 40 ve 6 örnek elde edilmiştir. Ölüler çoğunlukla hocker pozisyonunda ve bazen hasırla sarılarak ev tabanlarına gömülmüşlerdir. Zagros ölü gömme adetlerinde, Levant ve Anadolu'da yaygın olan "kafa ayrımı" geleneği görülmemektedir. Bu dönemin yerleşim düzenini dikkate alındığında, tam yerleşim, yarı yerleşim ve geçici kamplar olarak farklı düzenler görülmektedir (Aghalari, 2017:108).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem II MÖ 7000-6500 yıllarına tarihlenmektedir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II'de genel olarak tüm Batı İran'da yerleşimlerin arttığı gözlenmektedir. Bu dönemde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I'de iskân edilen yerleşimler (Chogha Golan, Chia Sabze Sharghi, Abdul Hossein, Tepe Jani) yanı sıra yeni yerleşim gören özellikle Tepe Guran, Ali Kosh, Chogha

Bonut ve Chogha Sefid gibi yeni yerleşimler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İran'ın diğer bölgelerinde de bu döneme ait bir kaç yerleşim yeri tespit edilmiştir (Aghalari, 2017:109).

Yerleşim düzeni yaklaşık önceki dönem gibi devam ederek tam yerleşimlerin yanı sıra yarı yerleşim toplulukları da görünmektedir. Ayrıca bu dönem ile birlikte göçebe toplulukların bölgesel ilişkilerinde olan etkiler ile ilgili bazı kanıtlar elde edilmiştir. Göçebe ve yarı göçebe toplulukların yaygınlaşması ile aynı zamanda obsidiyen kullanımının yaygınlaşması önemli bir husustur. Bölgelerarası ilişkilerin başlangıcı Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II. Dönemin en önemli özelliğidir. Genel olarak obsidiyen, mermer ve benzer hammaddelerin değişik tokuşlarda kullanılması ve yaygınlaşması ile birlikte Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II Dönem "bölgelerarası ilişkilerin başlangıcı" olarak Aghalari (2017) adlandırmıştır. Bu süreç Çanak Çömlekli Neolitik Dönemde yoğun bir şekilde devam etmiştir (Aghalari, 2017:109-110).

4.3. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem I-II

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem I-II MÖ 6500-5500 yılları arasında kapsamaktadır. Batı İran'da MÖ 7000 ortalarından başladığını göstermektedir (Aghalari, 2017:110). Batı İran'da özellikle Orta Zagros'ta çanak çömleğe bağlı kronolojiler Jarmo, Sarab ve Guran kazılarında elde edilen çanak çömleğe bağlıdır. Bu çalışmada kullanılan Çanak Çömlekli Neolitik I ve II, Zagros için kullanılan Orta ve Geç Neolitik Döneme denk gelmektedir. Zagros Bölgesinde çanak çömleğin gerçekten ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Genel olarak Zagros'ta çanak çömleğin ortaya çıkışı Ganj Dareh "D" tabakasından itibaren üretildiği önerilmiştir. Önceden Ganj Dareh Çanak Çömlekli Neolitik tabakaları, MÖ 8000 yılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülürken, kemik üzerinde yapılan yeni C14 tarihlendirmeleri tüm Ganj Dareh tabakalarını MÖ 8000'in başlangıcına ait olduğunu göstermiştir. Tepe Guran'dan elde edilen çanak çömleğe dayanarak Zagros'ta çanak çömleğin başlangıcını MÖ 7000'in ilk yarısından itibaren başlatıldığı düşünülmektedir. Ayrıca Zagros'tan güneye doğru güneybatı İran bölgelerinde de (Deh Luran/Huzistan) Çanak Çömlekli Neolitik MÖ 7000 yıllarının ikinci yarısında başladığı düşünülmektedir (Hole, 1977; Aghalari, 2017). Buna rağmen Chogha

Bonut'ta elde edilen çanak çömleğin MÖ 7000 yılın ilk yarısına tarihlendirmektedir. Zagros bölgelerinde Çanak Çömlekli Neolitğin başlangıcı çok karmaşık bir konu haline gelmiştir. Buna rağmen Ganj Dareh yerleşiminin farklı tarihler gösterdiği için ayrı tutulursa, genel olarak söz konusu Zagroslarda çanak çömleğin üretimi MÖ 7000 yılın ortalarında başlamış ve MÖ 7000 yılının ikinci yarısında tüm Zagros bölgelerinde önce kaba ve ardından boyalı çanak çömlek yaygınlaşmıştır (Aghalari, 2017:110-111).

Zagroslar Bölgesi ile Huzistan/Deh Luran aynı zaman diliminde Çanak Çömlekli Neolitik Döneme geçmesine rağmen çanak çömlek açısından bu iki bölge arasında büyük farklılıklar görünmektedir. Benzer çanak çömleğe sahip olan Jarmo, Sarab ve Guran çanak çömleği "Zagros Group" olarak diğer bölgelerden ayrılmıştır (Aghalari, 2017:112). Önceki dönemde üretimi başlayan devetüyü kaba, standart kaba ve geometrik Sarab çanak çömleği az da olsa devam etmiştir. Deh Luran Ovasında Sefid ve Sabz evreleri bu döneme (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II) aittir. Ayrıca MÖ 7000 yılın sonları ve MÖ 6000 yılın başlarında Deh Luran ve Huzistan bölgelerinde karakteristik olan "T" biçimli figürinler yaygınlaşmıştır. MÖ 6000 yılın ortalarından itibaren özellikle Deh Luran düzlüğünde yaşayan toplulukların geçim ekonomisi değişerek buğday ve arpanın yanı sıra mercimek ve keten gibi yeni ürünler de evcilleştirilmiş ve büyük baş (boğa) hayvanların hayata girmesi ile birlikte sulu tarım sınırlı olsa da ortaya çıkmıştır. Genel olarak Çanak Çömlekli Geç Neolitik Dönemde nüfus artışı ile birlikte yerleşimler artmıştır. Batı İran dışında Kuzeybatı İran'da yer alan Ahranjan Tepe, Hajji Firuz, Tepe Sialk, Zageh, Ebrahim Abad, Tepe Sang-e Chakhmagh, Fars Bölgesinde Rahmet Abad, Mushki, Jeri ve pek çok diğer bölgelerde Çanak Çömlekli Neolitiğe ait yerleşimler tespit edilmiştir (Aghalari, 2017:113).

BEŞİNCİ BÖLÜM

ZAGROS BÖLGESİ NEOLİTİK KÜLTÜRLERİ VE YERLEŞİMLERİ

5.1. Jarmo

Jarmo, Irak'ın Sülamaniye ilinde, Zagros Dağları'nın eteklerinde, Chamchamal Ovası'nda yer almaktadır. Site, Basian Geçidi yakınında kurulmuş olup, doğal bir çıkıntı üzerinde, deniz seviyesinden 800 m yükseklikte, Cham-Gawra vadisinin üstünde yer almaktadır (Harita 10). Jarmo, Batı Asya'da Pre-Pottery Neolithic B Döneminde ortaya çıkan Neolitik 'megalaras' örneklerinden biridir. Site ilk olarak 1950'lerde, Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nden Robert ve Linda Braidwood ve ekibi tarafından üç saha çalışması sırasında (1947–48, 1950–51 ve 1954–55) kazılmıştır. Sonraki kazılar ve çalışma sezonları erken 1960'lara kadar devam etmiş, çoğu post-kazı uzmanlık çalışması da dâhil olmak üzere, arkeobotanik analizler yapılmıştır.

Daha önce, siteye 5 hektara kadar uzanabileceği ve Pre-Pottery Neolithic'den Geç Neolitik (seramik) seviyelere kadar uzun ve sürekli bir yerleşimin olduğu düşünülmektedir. Ancak, bu tarihler kalibre edilmemiştir. Braidwood'un 1950'lerdeki kazıları sonucunda, 9 yapı (yerleşim) katmanı belirlenmiştir. Özetle, Katman 1 ve 2, bir çanak çömlek çöplüğü ve korunmuş taş duvar temelleri ile ilişkilendirilmiştir. Katman 4'ten aşağıya doğru seramik bulgusu yoktur, ancak birkaç çanak çömlek kalıntısı Katman 3'ten elde edilmiştir. Site, hemen hemen hiç güvenilir C14 tarihi vermemiştir, çünkü Braidwood kazılarının yapıldığı dönemde radyokarbon tarihleme teknolojisinin erken aşamasında bir dizi karışıklık mevcuttur. Bu nedenle, site kötü bir şekilde tarihlenmiştir ve burada sunulan çalışmadan önce sadece hata payı 120 yıldan az olan iki güvenilir tarih vermiştir. Daha eski tarih, bir domuz kemiğinden gelmektedir ve MÖ 7470–7070 seramiksiz yerleşime aittir. Daha sonra gelen tarih, J-II kazılarında bulunan saman takviyeli çanak çömlektен gelmekte ve kalibre edilmiş MÖ 6650–6390 tarihlenmektedir (Braidwood, vd., 1983). J-I'den alınan kömür tarihleri, yerleşimin MÖ Erken 6000 yıla kadar uzanmaktadır. Ancak bu tarihlerin güvenilirliği, 1950'lerde analiz edildiği için güvenilir değildir.

Braidwood'un değerlendirmesine göre, site yaklaşık MÖ 6200-6000 civarında terkedilmiştir (Braidwood vd., 1983: 280).

UCL (University College London) Projesi tarafından 2012'de başlayan ve 2014'te devam eden yeni kazılar, Braidwood tarafından belirlenen Jarmo dizisini yeniden değerlendirmeyi ve Jarmo'yu Batı Asya'da bitki ve hayvan evcilleştirmesinin en erken kanıtlarından biri olarak atamayı amaçlamıştır. Bu yeni projenin bir parçası olarak, 2012'de Braidwood'un kısmen kazılmış J-II hendeklerinin yanına ve üstüne iki 1x1 m test çukuru kazılmıştır. 2014'te, Braidwood dizisini yeniden üretmek ve aşığıdaki yerleşim seviyelerini açığa çıkarmak amacıyla JW (Braidwood'un J-I tabanına bitişik) Jarmo Batı, JCB (J-II'nin üzerinde) Jarmo Merkezi Binalar ve JCM (J-II ve J-III arasında) Jarmo Merkezi Midden) adlı üç ek hendek açılmıştır. Ayrıca, proje 2012'de kova flotasyonu ile 2014'te makine flotasyonu ve kuru eleklemesi ile bitki ve hayvan kalıntılarının kapsamlı örneklenmesini ve sistematik toplanmasını mümkün kılmıştır (Carretero, Lucas, Stevens ve Fuller, 2023; 2).

Jarmo yerleşim alanının orijinal boyutu tam olarak bilinmemekle birlikte, vadi erozyonu nedeniyle üçte biri kaybolmuştur. Gözlemlenen maksimum zemin kalınlığı 7 m'nin altındadır. Belirli "zeminler" veya "katlar" arasında kesin bir eşleşme yoktur (Braidwood vd., 1983: 155). Robert Braidwood ve ekibinin 1940'ların sonunda ve 1950'lerde yürüttüğü kapsamlı kazılar, Jarmo'yu Yakın Doğu'da mobil avcılıktan yerleşik tarıma geçişin anlaşılmasında kilit bir site olarak belirlemiştir. Braidwood'ların öncü alışmaları, Batı Asya'da tarım kökenleri araştırmalarına sonraki araştırmaları, yöntemleri ve yaklaşımları etkilemiştir (Braidwood, 1960: 266).

Jarmo'daki önceki kazılar, arkeolojik örnekleme ve laboratuvar analizlerinde önemli metodolojik ilerlemelerden önce gerçekleşmiştir. Sonuç olarak, sitenin geçim pratikleri hakkındaki bilgi sınırlı kalmış ve 1950'lerde toplanan veriler, Levant ve Anadolu gibi komşu bölgelerdeki daha yeni çalışmalarla karşılaştırılabilirlikten yoksundur. Bu bilgi boşluklarını ele almak için, 2012 ve 2014'te yeni hedefli kazılar gerçekleştirilmiştir. Gelişmiş çevresel örnekleme ve flotasyon teknikleri kullanılmıştır. Bu yöntemler, arkeobotanik kalıntıların sistematik olarak toplanmasını sağlamıştır ve Jarmo'da yetiştirilen bitkiler hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

Bitki kalıntılarının analizi, tahılların ve baklagillerin temel ürünler olarak önemini ortaya koymakta ve erken köy tarım topluluklarında gıda üretimi ve tüketim modelleri hakkında ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, Jarmo'nun arkeolojik kayıtları, antik sakinlerinin beslenme alışkanlıklarını ve yemek pişirme tekniklerini kapsamlı bir şekilde araştırmak için benzersiz bir fırsat sunmaktadır. Kazılarda, ev içi alanlarda ocaklar, fırınlar, taş aletler ve çanak çömlek kaplar gibi çeşitli yiyecek hazırlama ve pişirme kurulumları keşfedilmiştir. Bu bulgular, antik sakinlerin diyetlerini, yemek tercihlerini ve sosyal organizasyonlarını aydınlatmaktadır. Sonuç olarak, Jarmo'daki devam eden araştırmalar, Yakın Doğu'daki erken tarım toplumlarının anlayışını derinleştirmeye devam etmektedir. İnsanlar ile çevrelerinin gıda üretimi ve mutfak geleneklerinin gelişimini şekillendiren karmaşık etkileşimini vurgulamaktadır (Carretero, vd., 2023: 1).

Jarmo'da yapı malzemelerine ve temel yapısal özelliklerine baktığımızda; Duvar yapımında ve birçok ikincil özellikte kullanılan başlıca malzeme, bugün Irak'ta tauf olarak bilinen kilimsi çamurun el ile kalıplanmış tabakalardır. Bugün kullanılan karışım bitki ile takviyeli ve yeterince akışkan olduğundan, 12-15 cm yüksekliğinde bir tabaka düşmeden dikilebilirdi. Böyle bir tabaka, bir sonraki eklendiğinde birkaç gün boyunca güneşte kurumaya bırakılırdı. Görünüşe göre, Jarmo'da bu teknik kullanılmıştı, ancak tabakalar o kadar kalın olmadığı gözlemlenmiştir (10-12 cm). Duvar kalınlığı oldukça değişken gibi görünmektedir, ancak muhtemelen ortalama olarak yaklaşık 40 cm'dir ve kalınlığın taban yakınında tavan hattından daha fazla olduğu görünmektedir (Braidwood vd., 1983: 156). El yapımı kilimsi çamur tabakaları, Jarmo'daki duvar yapımında ve çeşitli ikincil özelliklerde başlıca malzeme olarak kullanılmıştır. Duvarların alt katmanlarında taufun taşıyıcı malzeme olarak hizmet ettiği görülürken, zamanla tauf duvarların altına taş temellerinde kullanılmaya başlandığı gözlemlenmiştir. Hazırlanmış zeminlerin iki genel türü vardır: bazıları düzleştirilmiş kireçtaşı çakıl veya yumru biçiminde yumrucuklardan oluşurken, diğerleri ince katmanlar halinde sazlar üzerine serilen nispeten temiz kil tabakaları ile oluşturulmuştur. Bina çatılarına dair net bir kanıt olmamakla birlikte, ağır bitki ile takviyeli yarı pişmiş kil parçalarının ara sıra görünmesi, bunların muhtemelen çatı kaplaması için kullanıldığını düşündürmektedir. Geniş çatı açıklıkları ve geniş odalar, modern köy evlerinde

nadiren denenirken, Jarmo evlerinde taşıyıcı direk izleri bulunamamıştır ve modern köy evlerindeki çatı genişlikleri genellikle 4 metreyi geçmemektedir (Braidwood vd., 1983: 156).

Jarmo'nun ölüm olgusu ve mezar buluntularına baktığımızda ise mezar pozisyonlarının düzensizliği ve mezarların hazırlanması veya ölülerle birlikte eşyaların konulmasına dikkat edilmemesi, Jarmo halkının ölüleri genellikle yerleşim alanının dışına attığını ve bulunan iskeletlerin çoğunun tam anlamıyla mezarlar olmadığını düşündürmektedir. 1948'de J-I'deki en üst katın temizlenmesi sırasında, yüzükoyun pozisyonda olan bir çift bebek iskeleti keşfedilmiştir ve bunlar yakın zamanda gömüldüğü düşünülmektedir. Daha sonra, üçüncü katmanda bir köşede yatan dört iskelet grubu ele geçmiştir. Kemiklerin durumu ve düzensizliği, ölümlerin muhtemelen kaza sonucu olduğunu işaret etmektedir. 1950'de J-II'nin birinci katında yapılan temizlik sırasında, olası bir yakın tarihli iskelet bulunmuştur. İkinci katta, iki genç veya genç yetişkin iskeletin parçalı kalıntıları keşfedilmiştir (Braidwood vd., 1983: 427).

5.2. Karim Shahir

Karim Shahir, Kuzeydoğu Irak'taki Kerkuk ilinde bulunan bir arkeolojik sit alanıdır. Bu site, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Irak-Jarmo Projesi kapsamında keşfedilmiş ve incelenmiştir. Karim Shahir, arkeolojik açıdan önemli bir yerleşim alanı olarak kabul edilmektedir. Özellikle Erken ve Geç Neolitik Döneme ait bulgulara ev sahipliği yapmaktadır. Karim Shahir, Jarmo'nun yaklaşık iki kilometre yukarısında, deniz seviyesinden yaklaşık 850 metre yükseklikte yer alır. Bu sitenin, geçiş dönemi veya Neolitik Dönemin başlangıcında avcılık ve toplama ile tarım ve yerleşik yaşam arasındaki geçiş sürecinin izlerini içerebilecek önemli arkeolojik kanıtlar sunabileceği düşünülmektedir. 1950'lerde yapılan araştırmalar, Karim Shahir'de tek bir döneme ait olduğu düşünülen bir yerleşim yerinin varlığını ortaya koymuştur. Bu dönem, insanların avcılık ve toplama faaliyetlerinden tarım ve yerleşik yaşama geçiş yaptıkları bir dönemi temsil edebilir. Karim Shahir'deki arkeolojik çalışmalar, bölgedeki insanların yaşam tarzları, ekonomik faaliyetleri ve kültürel gelişimi hakkında önemli bilgiler sağlamıştır. Bu site, Orta Doğu'daki

Neolitik Dönem araştırmaları için kritik bir öneme sahiptir ve bölgedeki insanlık tarihine ışık tutan bulgular sunmaktadır (Howe, 1983: 25).

Karim Shahir'de sekiz ayrı test kazısı yapılmış, başlangıçta I, II, III, VI ve VIII olarak kesilmiş olup, diğerkleri farklı şekillerde genişletilmiştir. Katman I, en fazla işaretlerin bulunduğu ve genişletilen bir ızgara sistemi aracılığıyla diğerklerinden daha fazla genişletilen yer olmuştur. Bu çalışma, yerleşim yerinin ana örneğini sağlamıştır. Diğerk çalışmalar, farklı işaretlerin bulunması umuduyla seçilmiş ve bazıları önemli bulgular vermiştir. Çalışma sırasında sınırlı zaman ve eğitimsiz iş gücü dikkate alındığında, kazılar çoğunlukla yanal ve keyfi santimetre seviyelerinde gerçekteşirilmıştir. Sonuç olarak, site koleksiyonu tek bir temelde bozulmamış bir költürel birim olarak kabul edilmiştir (Howe, 1983: 28).

Irak-Jarmo Projesi'nin en erken köy tarımı yaşam tarzının ortaya çıkışıyla ilgili sorunun bir parçası olarak, arkeolojik kanıtları zaman içinde takip ederek avcılık ve toplama döneminin son aşamalarını, yiyecek üretim aşamasına doğru bir geçişin bazı biçimlerini temsil etmektedir. Amaç, Jarmo'da ortaya çıkan dönemi anlamak ve karşılaştırmalı malzemeleri bir araya getirmekti. Bu malzemelerin, endüstrilerin teknolojik ve morfolojik özelliklerini, belki de barınaklar ve toplum yaşam kalıplarına dair kanıtları, faunal ve florasal ilişkileri ve sakinlerin yaşam tarzına dair ipuçları içermektedir (Howe, 1983: 25). Karim Shahir sitesi, arkeolojik araştırmacıların, geçiş döneminde avcılık ve toplamanın yerini yiyecek üretimine bırakmasının uzun bir sürece yayılabileceği hipotezini doğrulamak için araştırmalarına odaklanmıştır. Bu süreçte, farklı koleksiyonlardan elde edilen kanıtların, bölgedeki diğerk sitelerde bulunanlarla karşılaştırılmasıyla ilerleme sağlanmıştır. Karim Shahir, muhtemelen bu geçiş döneminin erken veya ilerlemış bir aşamasını temsil eden önemli bir örnek olabileceği ve Kuzeydoğu Irak'ın yamaç arazisindeki insan yaşamının evrimine dair önemli bir arkeolojik kayıt sunabileceği düşüncesiyle çalışmalar yapılmıştır.

Araştırma ekibinin yüzey toplamaları, bölgedeki potansiyel sitelerin tespit edilmesinde önemli bir rol oynamıştır, çünkü genellikle çakmaktaşı, obsidiyen, öğütölmüş taş, çömlek gibi malzemelerin varlığını veya yokluğunu belirlemiştir. Bu bilgiler, hangi dönemlere ait olduklarını belirlemede ve araştırma hedeflerine

ulaşmak için hangi sitelerin daha fazla incelenmesi gerektiğini belirlemede araştırmacılara geçici bir kılavuz sağlamıştır (Howe, 1983: 27). Karim Shahir'deki kurtarılan artefakt koleksiyonu, Katman I'de rneklendirilmiş ve çoğunlukla çeşitli türlerde yonga taş aletlerden oluşmaktadır. Sınırlı sayıda ğtlmş taş alet, kemik aletler ve kişisel süs eşyaları bulunmaktadır. Yonga taşı endüstrisi bıçak endüstrisi olarak nitelendirilebilir ve malzeme çeşitliliği oldukça geniştir. Özellikle çakmaktaşı, kalker, mermer gibi malzemelerin yanı sıra çeşitli mikrolitik aletler bulunmaktadır. Süs eşyası kategorisi ise küçük olsa da çeşitli malzemelerden yapılmış örnekler içermektedir. Özetle, buluntuların çoğu yerinde üretilmiş ve kullanılmıştır, bu da yerleşimin önemli bir aktivite merkezi olduğunu göstermektedir (Howe, 1983: 29).

Karim Shahir'deki tek işgal katmanı, silt birikintileri üzerinde oluşmuş yüksek bir tepenin doğal bağlamında, taşların yoğun bir dkntsyle birlikte yaşam kalıntılarının bulunduğu ince bir bölge olarak korunmuş gibi görünmektedir. Taşlar ve kalıntılar büyük olasılıkla yerinde üretilmiştir. Doğu yönünde daha sık dökülen taşlar, batı sınırlarına doğru seyrekler. Araştırmalar, işgal edilen alanın sürülmeden önce düzenli bir yapıya sahip olabileceğini, ancak zamanla yıpranmış ve tarım faaliyetleri nedeniyle karmaşık bir taş döküntüsü oluştuğunu göstermektedir. Yüzey ve alt seviyelerde herhangi bir yapıya dair belirgin işaret bulunmamıştır, ancak kaya döküntüsü altında bulunan çukurlar işgalin kanıtı olarak kabul edilebilir. Tüm bulgular, Karim Shahir'deki bu yerleşimin, prehistorik Dönemde yaşayan insanların izlerini koruyan bir site olduğunu desteklemektedir (Howe, 1983: 42).

Karim Shahir'deki iki figürin, yamaç kenarındaki gevsk, bozulan basamak kesiminde bulunmuştur. Bir tanesi 6 metre işareti olarak adlandırılan alanın yakın bir yeriden, diğerisi ise kırmızı oksit kuyusunun dibinden gelmiştir. Her iki figürin de uzun burunlu, sivri başlı ve kolsuz varlıklar olduğu ve düz veya hafifçe oyuk tabanlarda durduğu görülmektedir. Her iki figür de yumuşak, nemli kilin sadece sıkıştırılarak şekillendirildiği gibi, süsleme veya daha fazla estetik bir biçim içermemektedir. İki figürün de Jarmo'da bulunan parçalardan farklı olduğu belirtilmiştir, ancak Jarmo'daki daha st seviyelerden gelen materyalle daha çok benzerlik gösterdiği kaydedilmiştir. Bu durum, Karim Shahir formlarının Jarmo'daki daha yüksek seviyelerdeki parçalarla tipolojik olarak ilişkili olabileceğini göstermektedir (Howe, 1983: 45). Kırmızı oksit amasında bulunan figürün

yüksekliği 18 mm ve tabanındaki maksimum çapı 8 mm'dir (Res. 19). Sağ yanak altındaki yüzeyinin çok az bir kaybı dışında tamdır. Tabanı düzdür ve ayakları diğer örneğinkilerden daha küçüktür. Arka tarafta sivrilmiş baş, vücuda oranla diğer örneğe göre daha büyüktür. Başın muhtemelen ayrı şekilde yapıldığı ve sonra üzerinin düzeltildiği düşünülmektedir, Jarmo'daki birçok örnekte olduğu gibi, burada başlıkları sıkıca kavradığı ve kıvrıdığı "sap objeleri" gibi, montaj hattı bazında yapılmış gibidir.

Karim Shahir'deki yontma taş buluntu topluluğunda, parlak çakmaktaşı parçalar, dişli bıçaklar ve pullardan oluşmaktadır. Parlak çakmaktaşı parçalar, buluntu grubu, Karim Shahir'deki geniş doğu yamacı bölgesinden gelen ve bir kenarda yağlı, silikat benzeri bir parlaklık taşıyan 24 adet flint parçasından oluşan bir sınıfı temsil eder. Çeşitli yoğunluk derecelerine ve dağılıma sahip olan bu parlaklık, parçaların kenarlarında ve yüzeylerinde farklı şekillerde görülmektedir. Çoğunlukla kenarlarında işaretler vardır ve çeşitli amaçlar için birden fazla kullanımlı araçlar olarak kullanılmış olabilecekleri düşünülmektedir. Bu parçaların derinliklerde bulunması, belirli bir kültürel veya kronolojik farklılaşma temelini sağlayacak herhangi bir teknolojik tipolojik alt bölünme belirtisi olmaması, bunların daha sonraki bir zamandan olabileceği ihtimalini ortaya atmakta, ancak çoğunun yerleşim yataklarının içinde bulunması, sitenin ana katmanlarına ait olduklarına işaret etmektedir (Howe, 1983: 67). Taşlar bitkisel maddeyi işlemek için kullanıldığında ortaya çıkan parlaklık, genellikle kabul edilen bir görüşü destekler. Sitenin koleksiyonunda bulunan öğütme taşlarının çeşitliliği de bu noktayı güçlendirmektedir. Ancak, kenar parlaklığına sahip parçalar sitenin genelinde oldukça nadir olduğu için, bu özellik henüz tam olarak gelişmemiş ve az sayıda örneğe sahip bir özellik olarak kabul edilebilir.

Dişli parçalar, tipik olarak testere bıçağı veya testere olarak adlandırılan türlerden çok az sayıda bulunmaktadır. Bu kategori, homojen tekrarlayan bir taşılama yöntemiyle elde edilen eşit boyutlu diş ve oyuk dişlilikler sergileyen parçaları içermektedir. Bu parçaların çoğu bıçaklardır ve kenarlarında üç veya daha fazla eşit aralıklı, derin oyulmuş oyuklar bulunur. Diğer kenarlarda da oyuklar veya taşılama izleri görülebilmektedir. Ancak, bu dişli parçaların formunun, kullanım ve aşınma sonucunda mı yoksa bilinçli bir şekilde hazırlanmış olup olmadığı belirsizdir.

Toplamda 15 örnek bulunmuş olup, bunların bazıları yüzeyden veya 0-20 cm derinlikten, diğerleri daha derin seviyelerden gelmektedir (Howe, 1983: 69).

5.3. Ganj Dareh

Ganj Dareh İran'ın Kermanshah eyaletinde yer almaktadır. Philip E.L. Smith tarafından 1965 yılında keşfedilmiş ve ilk kez kazı çalışmaları yapılmıştır. Daha sonra 1967, 1969, 1971 ve 1974 yıllarında dört arazi sezonu boyunca yaklaşık % 20'si kazılmıştır. Bu çalışma, höyüğün tepesinin erozyondan büyük ölçüde etkilenmiş olmasıyla birlikte, yukarıdan aşağıya doğru A'dan E'ye kadar etiketlenen beş farklı seviyenin varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu beş seviyenin dizilimi, batı tarafında yerel köylüler tarafından kesilmiş ve kuzey tarafında kısmen sürüldüğünden asimetric bir dış hat veren yaklaşık 7 m yüksekliğinde kabaca dairesel bir höyük oluşturmuştur (Riel-SalvatoreI, Lythe ve Albornoz, 2021: 3).

Ganj Dareh, dünyada keçi evcilleştirmenin en eski kanıtlarını veren ve yaklaşık MÖ 10.000 yıllarında 200-300 yıllık bir süre boyunca yoğun bir şekilde işgal edilmiş gibi görünen bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yeridir. Orta Zagros'taki son paleo-çevresel çalışmalar, bu dönemin yazları kurak ve kışları yağışlı geçen, belirgin bir şekilde mevsimsel yağış rejimine sahip bir dönem olduğunu göstermektedir. Genç Dryas Döneminde bölgeyi ve İran Platosu'nun geri kalanını karakterize eden bitkilerin yerini bozkır almış ve bölgeyi kaynaklar açısından nispeten fakir hale getirmiş ve belki de insanlar tarafından nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu nedenle kronolojisi, Ganj Dareh'in türümüzün evrimindeki bu temel değişime eşlik eden davranış dinamiklerine benzersiz bir bakış sağlama potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir (Riel-SalvatoreI vd., 2021:2-3).

Alanın kronolojisi her zaman çetrefilli bir konu olmuştur. 1965'te toplanan iki odun kömürü örneği MÖ 10.400 ± 150 ve MÖ 8910 ± 170 yaş aralıkları vermiştir ve bunlar daha sonra sırasıyla E ve D seviyeleriyle ilişkilendirilmiştir. Yaptırılan sonraki tüm tarihler MÖ 8. veya 7. binyılla sınırlandırılmış iskânlara işaret etse de, yerleşimin MÖ 10. binyıl kadar erken bir tarihte iskân edilmiş olabileceğini göstermiştir. Yakın zamanlarda, keçi kalıntılarından elde edilen kolajen ve insan kalıntılarından elde edilen kolajen üzerindeki tarihler de bu tarihin anormal olduğunu

göstermiş ve yerleşimin beş tabakasının birikimini yaklaşık MÖ 10.100'den sonraki 200-300 yıllık bir dönemle sınırlandırmıştır. Özetle, şu ana kadar E Tabakasındaki hatalı tarihin varlığına dair net bir açıklama yapılamamış olsa da, eldeki kanıtların büyük çoğunluğu alanın erken Holosen'de çok hızlı bir şekilde oluştuğunu göstermektedir (Riel-SalvatoreI vd., 2021:2-3).

Erken döneminin ötesinde, bir dizi olağanüstü özellik Ganj Dareh'i Zagros'taki ve genel olarak Orta Doğu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimler yelpazesinde gerçekten eşsiz kılmaktadır. Neolitikleşme sürecinin Ganj Dareh ile ilgili olarak, alanın başlıca şöhret iddiası olan, yaklaşık MÖ 10,200 yıllarında dünyada keçi evcilleştirilmesine dair en erken kanıtı ortaya koymuş olmasıdır. Bu iddia Ganj Dareh'teki tüm tabakalardan keçi topluluklarının kesim biçimlerine bakılarak anlaşılmaktadır; yetişkin olmayan erkek keçilerin, yaşamlarının ilerleyen dönemlerinde öldürülen dişilere kıyasla seçici bir şekilde öldürüldüğü görülmektedir ki bu, eti için yetiştirilen günümüz keçi sürülerine uygulanan kesimle tutarlı bir model sergilemektedir. (Riel-SalvatoreI vd., 2021:2-3)

Ganj Dareh'teki keçi kalıntıları, keçi sürüsünün insanlar tarafından güdüldüğü konusunda tartışmasız en eski arkeolojik kanıtı sunarken, bu stratejinin yerinde mi yoksa Merkezi Zagros'ta mı geliştirildiği açık bir soru olmaya devam etmektedir. Aslında, Güneydoğu Anadolu'dan elde edilen kanıtlar, güdülen keçi sürülerinin bu bölgede MÖ 10.500 yılında mevcut olduğunu göstermektedir. Güdülen keçilerin yaklaşık MÖ 10.000 kadar batıda ve bu hasat stratejisinin aynı zamanda tamamen uygulandığı Ganj Dareh'te olduğu gibi Orta Zagros'un doğusunda hızla bulunması, keçi yönetiminin kökenlerinin bu alanın işgalinden en az birkaç yüzyıl öncesine dayandığını göstermektedir. Bu ve yakın zamanda yapılan paleoetnobotanik çalışmalar, Orta Zagros'un Doğu Bereketli Hilal'de belgelenen 'yuvarlak yapı evresi'nin bir parçası olduğunu göstermektedir ki bu da Ganj Dareh'te kerpiç yapıların inşa edildiği ve uzun süreli iskâna olarak tanıdığı dönemde zaten iyice yerleşmiş olan gıda üretim stratejileri için en olası başlangıç noktasıdır. (Riel-SalvatoreI vd., 2021:2-3)

Keçi evcilleştirmesi, Ganj Dareh'de insan besin üretimine dair en sağlam kanıttır, ancak tek kanıt değildir. Bölgede yapılan tek paleobotanik analizin

(neredeyse 40 yıl önce) evcil tip iki sıralı kabuklu arpa *Hordeum distichum*'un yabani atası *Hordeum spontaneum* ile birlikte yetiştiğini ve arpanın bir bütün olarak Ganj Dareh dizisi boyunca sıklığının arttığını gösterdiği iddia edilmiştir. Ayrıca, yabani tipe boyutsal olarak uyduğu iddia edilen mercimek de dizi boyunca belgelenmiştir ve alandan başka evcilleştirilmiş ürün rapor edilmemiştir. Birkaç yıl sonra yapılan çalışmada, Ganj Dareh'teki evcilleştirilmiş arpanın varlığının, diğer çağdaş yerleşimlerdeki gübre birikintileri modeline uyduğu için, insan tüketiminin aksine keçi yemi olarak yetiştirilmesinin sonucu olarak muhtemelen en iyi şekilde açıklanabileceğini öne sürülmüştür. Ganj Dareh'te, özellikle de en alt tabakalarda, büyük ölçekli fıstık ve badem tüketimine dair kanıtlar bulunması da bu görüşü desteklemektedir (Riel-Salvatore vd., 2021:4).

Ancak bu ilk veriler, birkaç on yıllık ek paleobotanik araştırmanın sağladığı bağlamdan yoksundur. Özellikle Chogha Golan gibi alanlarda yapılan bu araştırmalar, Zagros'ta ve daha geniş anlamda Doğu Bereketli Hilal'de insanların yerli otları ve özellikle de arpayı içeren düşük seviyeli gıda üretimine aktif olarak katıldıklarını göstermektedir. Dahası, mercimeğin büyüklüğünün evcilleştirilmelerinin gecikmeli bir göstergesi olduğu bilinmektedir. Bu da Van Zeist ve diğerlerinin (1984) mercimeğin yalnızca evcilleştirilmemiş haliyle mevcut olduğu yorumuna biraz şüphe düşürmektedir. Savard ve diğerleri, bakliyata yapılan yoğun vurgunun en azından Epipaleolitik Dönemden itibaren bölgedeki insan geçiminin karakteristik bir özelliği olduğunu göstermiştir. Bu da insanların bu bitkileri bölgede çok uzun bir geçmişte yetiştirdiklerini ve hatta belki de bağımsız olarak evcilleştirdiklerini göstermektedir. Benzer şekilde, Ganj Dareh'ten yakın zamanda toplanan örneklerin analizleri, Van Zeist ve diğerleri tarafından (1984) genel olarak 'Triticoid tipi' olarak yorumlanan tohumların aslında muhtemelen *Heteranthelium piliferum*'a ait olduğunu ve bu bitkinin, bölgenin sakinleri tarafından sistematik olarak hasat edilen yabani ot kompleksinin bir parçası olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla, Ganj Dareh'de ve daha genel olarak Doğu Bereketli Hilal'de bitki evcilleştirme konusunda 1980'lerdekine kıyasla son araştırmalardan radikal biçimde farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Ganj Dareh gibi bir nesilden daha uzun bir süre önce kazılmış önemli ancak az bilinen alanlara uygun bir bağlam sağlama ihtiyacının altını çizmektedir (Riel-Salvatore vd., 2021:4).

Ganj Dareh'in bir diğer belirleyici özelliği de mimarisidir. E Katmanı herhangi bir kalıcı yapıdan yoksun olarak tanımlanırken, “en az otuz yuvarlak veya oval ateş çukuru veya ana toprağa kazılmış çukurlar” içermektedir. Bazıları taşlarla doluyken diğerleri boştur. Birkaçı birden fazla kez kullanılmış ve tabakalı tortular içermektedir. Buna karşılık, üstteki dört tabaka ve özellikle de D Tabakası, E Tabakasından sonra Ganj Dareh'in geçici veya mevsimlik bir yerleşimden daha fazlası olduğuna dair bir argüman sağlayan çeşitli türlerde katı mimari içermektedir (Smith,1990; Riel-SalvatoreI vd., 2021:4).

E Katındaki 'ateş çukurları' dikkat çekici miktarda fıstık (ve daha az miktarda badem) kabuğuyla ilişkilidir; bu da bunların yaz ortasında mevcut olduğu zamanlarda kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Buna karşılık mimari katlarda, yapılar kil, kerpiç ve ahşabın çeşitli kombinasyonlarından inşa edilmiştir. Yakın çevredeki kireçtaşı bolluğuna rağmen çok az taş kullanılmıştır. Taş duvar temelleri ya da geniş kaldırım veya döşeme alanları yoktur. Zemin ve duvarlarda bol miktarda çamur sıva kullanılmıştır (Riel-SalvatoreI vd., 2021:4).

Alanın diğer eser toplulukları da çok zengindir. Kaba yonga ve döküntülerden, hazırlanmış çekirdeklerden çıkarılmış ince dilgi ve dilgiciklere kadar çok sayıda yontma taş alet içermektedir. Bazı dilgiler orak parçası olarak ya da bitki toplamak için kullanılan taş aletlerin kenar parlaklığını da taşımaktadır, ancak bu veriler çok küçük taş alet örneklerinden oluşan çalışmalara ve saha raporlarının bir parçası olarak yayınlanan ön gözlemlere dayanmaktadır. Havan, küp ve havaneli gibi öğütülmüş taş aletler ve çentikli keçi kürek kemikleri, bızlar, düzleştiriciler ve çubuklar gibi çeşitli kemik aletler de mevcuttur (Riel-SalvatoreI vd., 2021:5).

Ganj Dareh'in maddi kültürünün bir diğer ayırt edici unsuru da zengin ve farklılaşmış kil eserleridir. Bunlar arasında insan ve hayvan figürinleri, küçük vazolar gibi seramik kaplar ve küreler, diskler ve koniler de dahil olmak üzere çok çeşitli kil simgeler yer almaktadır; bunlardan sadece bir alt kümesi olan ayırt edici "oyulmuş koniler" şimdiye kadar özet olarak tanımlanmıştır. Ganj Dareh'teki çeşitli tabakalardan gelen bazı çanak çömlek parçalarının pişirim sıcaklıkları üzerine yapılan analizler, açık ateşte pişirimden kaynaklanan son derece değişken koşulların

ve muhtemelen D tabakasındaki köyü yok eden büyük ölçekli yangınların yansıttığı gibi, kötü kontrollü pişirime işaret etmektedir (Riel-SalvatoreI vd., 2021:5).

Ganj Dareh'in tüm seviyelerinden, genellikle gömülerin bir parçası olarak çok sayıda insan kalıntısı da çıkarılmıştır. Toplamda, ön kazı raporlarında çoğu gömülerden olmak üzere 41 birey rapor edilmişken, Ganj Dareh'teki insan kalıntıları üzerine yapılan kapsamlı analiz, tek bir unsurdan neredeyse tam iskeletlere kadar temsil edilen toplam 116 farklı birey tespit edilmiştir. Gömülü bireylerin bazılarında kafatası deformasyonuna dair kanıtlar bulunurken, genel sağlık koşullarının oldukça iyi olduğu, düşük oranda çürük ve muhtemelen ovicaprids ile sürekli temastan kaynaklanan hayvansal kaynaklı bir hastalık olan porotik hiperostoz izlerine rastlandığı görülmektedir (Riel-SalvatoreI vd., 2021:5).

Yakın zamanda 20 birey üzerinde yapılan karbon, nitrojen ve kükürt izotopları analizleri, Ganj Dareh'in Neolitik sakinlerinin hepsinin büyük ölçüde C3 bitkilerine dayalı bir diyeti paylaştığını, ergin olmayanların farklı karbon değerlerine sahip ek besinlerle süttten kesilmiş olabileceğini ve yaşlı erkek bireylerden birinin yaylacı bir çoban olabileceğini göstermektedir. Genetik veriler de birkaç bireyden elde edilmiş olup Ganj Dareh nüfusunun Anadolu'daki çağdaş gruplardan ziyade Kafkasya'daki avcı-toplayıcı gruplarla daha yakından ilişkili olduğu sonucuna vararak Zagros'ta tarımın bağımsız bir şekilde geliştiğini öne sürmüştür. (Riel-SalvatoreI vd., 2021:5).

Bu zengin veriye rağmen, verilerin çoğu ön hazırlık niteliğindedir ya da küçük ve/veya temsili olmayan örneklerin tanımlarına dayanmaktadır. Ayrıca, alandaki çalışmalar 45 yıldan uzun bir süre önce tamamlanmış olmasına rağmen, bir dizi kilit unsur alanın bütüncül bir şekilde anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu durum, Smith'in gözlemleriyle çağdaş gözlemler arasında bağlantı kurmanın zorluklarını vurgulayan, alanın bazı bölümlerinde yakın zamanda yapılan hedefli yeniden kazılara rağmen geçerliliğini korumaktadır. Bunların başında, alanın beş tabakadan oluştuğu sık sık belirtilmiş olsa da, ayrıntılı bir stratigrafi veya tortul tanımının hiç yayınlanmamış olması gelmektedir. Bu daha da önemlidir, çünkü höyük çökelleri birikim açısından karmaşıktır ve beş seviyeli bir şemanın Ganj Dareh kadar geniş bir alanın gerçek karmaşıklığını yakalaması pek olası değildir. Aslında Smith'in kendisi

D tabakasının muhtemelen birden fazla yerleşimden oluştuğunu belirtmiştir. Ayrıca, E Tabakasının mevsimsel olarak gezici toplayıcılar tarafından, D-A Tabakalarının ise daha yerleşik gıda üreticileri tarafından iskân edildiği defalarca ileri sürülmüş olsa da, bu görüş çoğunlukla mimarinin varlığına ve maddi kültürdeki değişikliklere ilişkin genel niteliksel ifadelerle dayanmaktadır. (Riel-SalvatoreI vd., 2021:5).

A tabakası, küçük dikdörtgen kırmızı tuğlalarla ve daha seyrek olarak kerpiçlerle inşa edilmiş ve hepsi çok değişmiş olan sağlam mimarinin varlığıyla tanımlanmaktadır. Sıvalı zeminler de belgelenmiştir. Bu kalın (1,5-2 m) tabakanın bütünlüğü sızıntı, donma, su sızması, erozyon, kök aktivitesi ve hayvan yuvaları şeklindeki biyoturbasyon nedeniyle bozulmuştur. Bu durum, yakın zamanda İslami Döneme ait olduğu teyit edilen gömülere ek olarak gerçekleşmiştir. Alanın orta kısmında, bu seviyede birkaç kat küllü tortu içeren bir fırın kalıntısının yanı sıra kenarları taş levhalardan oluşan sanduka benzeri bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu, taşın yapı malzemesi olarak kullanıldığına dair tek kanıttır, çünkü taş duvar temelleri belgelenmemiştir. Bu tabakanın muhtemelen tek bir yerleşimden daha fazlasını içerdiğini, çünkü birkaç alt mimari düzeyden oluştuğu belirtilmektedir. (Riel-SalvatoreI vd., 2021:6).

B tabakası, kerpiç ve çini duvarlı evlerden oluşan, ocaklar ve iskân kalıntıları içeren ve duvarları beyaz sıvayla kaplı dörtgen odalardan oluşan mimarinin varlığıyla tanımlanmaktadır. Dikdörtgen odaların çoğunda birden fazla iskân katı bulunmaktadır. B tabakası, bazı bölümlerinde (özellikle kuzeybatı kesiminde) C tabakasının yanal bir devamı olarak tanımlanmaktadır (Riel-SalvatoreI vd., 2021:6-7).

C tabakası çoğunlukla alanın kuzeybatı kısmıyla sınırlı görünmektedir. Genel olarak B tabakasından daha incedir ve en iyi şekilde anlatının merkezine yakın birkaç binadan oluşan bir küme ile temsil edilmektedir. Bazı bina temellerinin kazıldığı alttaki D tabakasının dikey bir devamı olarak tanımlanmıştır. Büyük ölçüde B tabakasındakilerle karşılaştırılabilir yapılardan, yani kerpiç ve chineh (yani dolgulu çamur) duvarları genellikle beyaz sıvayla kaplanmış, tekrar tekrar işgal edilmiş dikdörtgen evlerden oluşmaktadır. Bu yapıları oluşturan odalar genellikle mezar odası ve birkaç iskân katmanı içermektedir. (Riel-SalvatoreI vd., 2021:7).

D tabakası, hem kalınlığı hem de yatay genişliği bakımından Ganj Dareh'teki en önemli tabakadır. Binalar (bazen iki katlı) ve birkaç metrelik yanmış molozdan oluşmaktadır. Büyük bir kısmı çok iyi korunmuştur, görünüşe göre yoğun bir yangının etkisiyle içinden geçmiş, başlangıçta pişmemiş kil nesnelerin ve yapıların (eserler dahil) çoğunu pişirmiştir. Güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlalar, büyük fırınlanmamış plano-konveks tuğlalar ve paketlenmiş çamurla inşa edilmiş yoğun bir yapı yığınının oluşur ve çoğu yüzey çamur sıva katmanlarıyla kalın bir şekilde kaplanmıştır. Duvarlara zaman zaman taşlar yerleştirilmiş olsa da, taş temeller belgelenmemiştir. İki katlı yapılar, “bazı durumlarda küçük oyukların ya da odacıkların üzerini örten ahşap kirişlerle desteklenmiş bir yaşam yüzeyinden” oluşmaktaydı; bu sonuncusu köyü yok eden yangın(lar)ın ardından üst kattan çöken molozlarla doldurulmuştur. Birinci katın küçük dış mekanları, büyük kil çömlüklerin, kil ağızlı öğütme taşlarının ve kil levha ayrımlarının varlığından da anlaşılacağı üzere depolama yapıları olabilir. Bunlara ek olarak, D Katında bir dizi fırın ve neredeyse tamamen alanın merkezinde yer alan bir bölmenin yan tarafında üst üste yığılmış iki ovicaprid kafatasından oluşan olası bir 'ritüel niş' de tespit edilmiştir (Riel-Salvatorel vd., 2021:7).

E Tabakası ile ilgili olarak, Smith bunu tek bir tabaka olarak değerlendirmekle birlikte, 'üst' ve 'taban' bileşenleri arasında tekrar tekrar ayırım yapmıştır. 'Üst' kısım, yanmış toprak, kül ve küçük taş parçalarından oluşan, yanmış kemik ve odun kömürü bakımından zengin, yaklaşık 0,51 m kalınlığında koyu renkli bir toprak birikimi olarak tanımlanmıştır. E tabakasının bu kısmı genellikle D tabakasındaki duvar temelleri tarafından kesilmiştir. E tabakasının 'alt' kısmı, doğrudan alanın üzerinde olduğu 'ham toprak' içine kazılmış çok sayıda dairesel ve oval çukurlarla karakterize edilmektedir. Genişliği 0,8-1,7 m ve derinliği 0,5 m'ye kadar olan bu çukurlar genellikle kireçtaşı taşları ve parçaları içermektedir, bazen tamamen bunlarla dolmaktadır. Kül, odun kömürü ve yanma izleri de içerdikleri için Smith bu özellikleri 'ateş çukurları' olarak adlandırmıştır. Kazılar sırasında yaklaşık 30 ateş çukuru ortaya çıkarmış ve bunların alanın tüm yüzeyinde yüzlerle ifade edilebilecek sayıda olduğunu tahmin etmiştir.

Son olarak, kazı alanın üzerinde biriktiği vadi tabanını oluşturan 'ham toprağı' hiçbir zaman tanımlamamış olsa da, bunun birkaç metre altında, bazı taş

aletler ve tek bir test çukurunda tespit edilen bol miktarda (doğal?) çört yumruları/parçacıkları içeren bir çakıl tabakasının varlığından söz edilmiştir. Bu çökeltileri ya kolüviyal yapıda ya da “vadide eskiden mevcut olan Üst Pleistosen akarsu terasından gelen çakıllar” olarak yorumlamıştır. (Riel-SalvatoreI vd., 2021:7).

E Tabakasına baktığımızda, bu taban tabakasının çoğunlukla kazı alanının kuzey kısmında açığa çıktığını ve nispeten düz olduğunu görebiliriz. Buna karşılık, D tabakası kazılan alanın tamamında göze çarpmaktadır ve özellikle höyüğün merkezine doğru yoğun bir iskân söz konusudur; ayrıca belirgin bir şekilde daha kalındır ve höyüğün merkezinden batı kenarına doğru belirgin bir eğime sahiptir. Dolayısıyla D tabakası, üzerine inşa edilmeden önce yanına inşa edilecek sonraki işgalleri temelden koşullandıran ilk insan işgali gibi görünmektedir. Aslında, C Tabakası bu eğilimi göstermekte olup, alanın batı kısmıyla sınırlıdır; bu da D Tabakasından sonra devam eden insan yerleşiminin önceki yerleşimlerin kalıntıları tarafından kısıtlandığını göstermektedir ki bu durum, D Tabakasındaki bazı yapıların çok katlı olduğuna dair orijinal gözlemler göz önünde bulundurulduğunda özellikle dikkate değerdir. Dolayısıyla, C Katmanı sakinlerinin yeni yapılarını (aşağıya bakınız) D Katmanı'nın yanmış ve terk edilmiş yapılarına 'yasladıkları' ve böylece muhtemelen alanın Çanak Çömleksiz Neolitik sakinlerinin günlük yaşamına dahil oldukları ve müzakere ettikleri, algılanabilir dünyaları ve geçmişleriyle basitçe yerleşikliğe geçişin neden olduğunun ötesinde yeni bir tür ilişki kurdukları anlaşılmaktadır. Bunu takiben, C tabakasının topografik 'düzleştirme' etkisi, A tabakasında kazılan merkezi alanın güneyine ve batısına kaymadan önce, B tabakasında yerleşimin höyüğün merkezine doğru geri kaymasına izin vermiş gibi görünmektedir (Riel-SalvatoreI vd., 2021:9).

1967-1974 kazılarından elde edilen kazı birimlerinin ana listesini sayısallaştırarak ve elde edilen verileri bir CBS'ye aktararak Ganj Dareh'in genel stratigrafik sıralamasını yeniden oluşturulabilmiştir. Bu sayede üç şey mümkün olmuştur. İlk olarak, kazı alanının plan görünümünde ilk kez ayrıntılı olarak yeniden oluşturulmasına olanak sağlamıştır. Bu plan, yayınlanmamış bir alan haritasının ötesinde, Ganj Dareh'teki kazı alanının ilk resmi tanımını sağlamaktadır. Bu plan görünümü aynı zamanda yapılan kazıların çoğunun odak noktası olan 'merkezi alanı' ve 1971 yılında D tabakasının kapsamı ve merkezi alandan uzaktaki stratigrafi

hakkında bir fikir edinmek için kazılan 'batı' ve 'doğu' açmalarının kesin konumunu açıkça göstermektedir (Riel-SalvatoreI vd., 2021:8).

Dolayısıyla bu veriler, höyüğün iskân alanında zaman içinde artzamanlı değişimlerin varlığını ortaya koymakta ve C Tabakasının höyüğün batı kısmıyla sınırlı olduğu izlenimini kanıtlamaktadır. Darabi ve diğerleri de 2017 ve 2018 yıllarında gerçekleştirdikleri hedefli yeniden kazılar sırasında, yerleşmedeki iskânın anlatının merkezinden batıya doğru kaydığını gözlemleyerek, Smith'in orijinal yorumu, bu çalışmada bir araya getirilen saha belgeleri ve yerleşmede yapılan daha yeni analizler arasında güzel bir yakınlaşma olduğunu göstermiştir. Alanın stratigrafisinin karmaşıklığı (ve bunun genel bir stratigrafi derlemeye yönelik önceki çabalar üzerindeki etkisi) Smith'in kendisi tarafından birkaç kez vurgulanmıştır. Aynı şekilde, yukarıda detaylandırıldığı üzere Smith, Ganj Dareh'in beş tabakasından bazılarının daha da alt bölümlere ayrılabilceğinin altını çizmiştir, ancak bu konuda herhangi bir yayın yapılmamıştır. Son olarak, ön saha raporlarında tanımlanan ana kazı alanının dışındaki test çukurlarının varlığı bir başka tercih faktörü olmuştur. Örneğin, “höyüğün içinde, ana toprağın birkaç metre altına taşınan başka bir test çukurunun, çok sayıda çört yumruları ve parçaları ve belli belirsiz Orta Paleolitik tipte birkaç işlenmiş parça içeren kalın bir çakıl konsantrasyonu ortaya çıkardığı” bildirilmiştir. Bu, alanın sentetik stratigrafisine dahil edilmesi gereken bir başka unsur daha ortaya çıkarmıştır (Riel-SalvatoreI vd., 2021:11).

Bu nedenle, Ganj Dareh'in stratigrafik dizilimindeki bölgesel farklılıkları kontrol etmek amacıyla, 1971 yılında kazılan iki açmadan birine odaklanılması tercih edilmiştir. Saha belgelerinin ilk incelemesi ayrıca batı açmasının kazı birimlerinden birinin “Paleolitik” tortularda bir sondajın yapıldığı yer olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum, alanın stratigrafisinin yeniden yapılandırılmasına yönelik ilk çalışmanın yapılacağı alan olarak 'batı açmasını' seçilmesine neden olmuştur. 15-I, 15-J, 15-K ve 15-L planmetrik birimlerinden oluşan batı açması, doğu açmasının 6 m'lik uzunluğuna karşılık 8 m uzunluğunda olup iki açmadan en uzun olanıdır ve alanın yanal stratigrafik çeşitliliğinin bir kısmını daha iyi değerlendirmemizi sağlar. Son olarak, C tabakasının en iyi şekilde alanın batı kısmında belgelendiği rapor edilmiştir. Batı açma alanın bir köy olarak en yoğun

kullanımını takip eden bu katman hakkında en iyi bilgiyi sağlamıştır (Riel-Salvatorel vd., 2021:9).

5.4. Deh Luran Ovası

Deh Luran ovası, günümüzde İran'ın Khuzistan şehrinin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Ova, İran'ın güneybatısında, Irak sınırının yakınında, Basra Körfezi'nin yaklaşık 300 km kuzeyinde ve Tahran'ın 550 km güneybatısındadır. Jebel Hamrin kumtaşı, silttaşı, alçıtaşıdan oluşan alçak bir tepe dizisi olup Deh Luran ovasını güneyden sınırlandırarak, Dicle ve Fırat nehirlerinin alüvyonundan ayırmaktadır (Wright, 1981:63). Ova kuzeyden ise Luristan'a çıkan yüksek sıradağları olan Kuh-i Siah ile çevrilidir (Hole vd., 1969:19). (Harita 12). Deh Luran ovası, güneybatıdaki Jebel Hamrin'den kuzeydoğudaki Kuh-i Siah eteğine kadar ortalama 20 km genişliğindedir. Ova deniz seviyesinden 150-300 m yüksekliktedir. En alçak noktası deniz seviyesinden 120 m yüksekliktedir (Wright, 1981:63)

Deh Luran Ovasında iki akarsu bulunmaktadır. Denizden 1400 m yükseklikteki kireçtaşı kemeri olan Kuh-i Siah'ın arkasında kumtaşı ve alçıdan oluşan kesintisiz bir sarplık alanda olup ovanın kuzey köşesinde yer alan Mehmeş nehri bu uçurumu kesmektedir. (Wright, 1981:63) Mehmeş Nehri güneydoğuya doğru ovanın ortasından akarak güneybatıya dönerek orada Jebel Hamrin'i kesmektedir ve Dicle alüvyonunda kaybolmaktadır (Neely ve Wright, 1994: 2). Dawairij Nehri ise ülkenin doğu kenarından geçerek ovaya girip güneydoğuya dönerek, ovanın güney köşesinden ayrılmaktadır. Ovanın çevresi çoğunlukla üst yamaçlardan, aşınmış köşeli kumtaşı ve alçı parçalarından oluşan kolüvyaller topraklardan oluşmaktadır (Wright, 1981:63).

Deh Luran ovası yarı kurak, yarı bozkır bir alandan oluşmaktadır ve batı kısmı dağlarla çevrilidir. Yaz aylarında kuru ve sıcak olup, ortalama sıcaklık 50 derecenin üzerindedir. Kış aylarında ise nadiren donma noktasının altına düşmektedir. Yıllık 350 mm yağış olsa da yıl boyunca eşit dağılmayan yağış değişkendir (Neely, Vol., 51:236). Ova, Hole, Kirkby, Neely, Wright gibi birçok araştırmacı tarafından homojen bir bölge olmadığından dolayı dört çevresel alt bölgeye ayrılmıştır; Alüvyal düz bölge, kayalık piedmont bölgesi, nehir kıyıları ve tuzlu bataklıklardır (Neely, 2011: 234).

Ovanın toprakları genellikle kuzey Khuzistan'daki gibi kumtaşları ve kum ve killerden oluşmaktadır. Bu topraklar bugün tuzluluk nedeniyle tarıma elverişli değildir. Arkeolojik kanıtlarda prehistorik köylerin yoğunluğunun yüksek olduğu alanlar, günümüzde tuzluluk sorunun en yoğun olduğu bölgeler olarak görülmektedir (Hole vd., 1969: 19). Ovanın tek tarımsal problemi tuz olmayıp Dawairij ve Mehmeh nehirlerinin acı olması da tarımı etkilemektedir. Ovanın kuzeyindeki alçı yataklarından gelen çözünmüş tuzlardan dolayı nehirler sulama için kullanılamamıştır. (Hole vd., 1969: 20). Sadece Tepe Musiyan'ın 7 km güneydoğusunda yer alan Ain Girzama düzenli bir tatlı su kaynağı olarak bilinmektedir. Toprak ve tuzla ilgili olan bu değişimler sürekli olup, ovanın karakteristik bitki örtüsü sayesinde çiftçilere ve çobanlara farklı alanlar sunmuştur (Neely ve Wright, 1994: 3). Deh Luran bölgesindeki kemirgen kalıntılarının analizi doğrultusunda bölgede MÖ 3. bin yılın başlarında da sulu alanların olduğu sonucuna ulaşılmış olup çok sayıda kanıta dayanarak MÖ 5400 yıllarından itibaren sulu tarımın varlığına işaret ettiği düşüncesi kabul görmüştür (Neely ve Wright 1994: 184). Deh Luran'da yapılan kazılardan alınan faunal örneklerinden su kaynaklarının MÖ 5000'den önce daha yoğun kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır (Neely ve Wright, 1994: 3).

Deh Luran'da yaşayan toplulukları MÖ 6000 ortalarından beri değişikende olsa buğday, arpa, mercimek, keten gibi tarım ürünlerini, evcilleştirilmiş koyun, boğanın hayatlarına girmesiyle sınırlı da olsa sulu tarım yaparak geçimlerini sağlamışlardır (Aghalari, 2017:113). Deh Luran'ın kuzeydoğusu, Kuh-i-Siah silsilesinin güney yamaçlarında, yer alan pınar dizisinin ürettiği doğal asfalttır. Deh Luran sakinlerinin bu katranı su yalıtımında, küçük çatı onarımlarında kullandıkları gibi tarih öncesi çağlara kadar saplama aletleri, tamir ve su geçirmez sepetler içinde kullanıldığı arkeolojik buluntularla da desteklenmiştir (Hole vd., 1969: 21).

Deh Luran ovası, MÖ 7500'den MÖ 3000'e kadar günümüze nispeten yerleşim için elverişli bir alan olduğu bilinmektedir. Bu zaman aralığına ait tarih öncesi köy ve kasabaların kalıntılarının bulunduğu 13 höyük tespit edilmiştir. Bu höyüklerden en büyük prehistorik site alanı Tepe Musiyan'dır. Buradaki tarih öncesi yerleşimler coğrafi olarak iki kümeye ayrılmaktadır. Ovanın kuzeybatısında Mehmeh

Nehri'nin iki yakasında 8 büyük, Dawairij Nehri'nin batısında ve doğusunda ise diğer 5 höyük yer almaktadır (Hole vd., 1969: 20) (Harita 13).

Deh Luran Ovası, ilk olarak 1903 yılında Archeologique en Perse Misyonundan J. E. Gautier G. Lampre tarafından incelenmiştir (Neely, 1994: 4). Daha sonra Deh Luran Ovası 1959'da Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün İran Prehistorik Projesi ile arkeolojik araştırmalar başlatılmıştır (Abdi, Vol., 75: 247).

Chicago Üniversitesi Prehistorik Projesi Direktörü Robert J. Braidwood ve projenin jeologlarından biri olan Richard A. Watson, Gautier ve Lampre'nin "Tepe Mohammed Djafar" adını verdikleri yeri yeniden inceleme amacıyla ovayı ziyaret etmiş ve Braidwood buranın bitki ve hayvan evcilleştirme sürecinde yer alan erken bir köyün yeri olabileceği düşüncesine kapılmıştır. Bir sonraki yıl, Prehistorik Proje kapsamında Frank Hole ve Kent Flannery Deh Luran Ovasını ziyaret edip, ovada birkaç hafta süren ve bugün "Tepe Ali Kosh" olarak adlandırılan alanda test kazıları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma sonucunda on dört yerleşim yeri tespit edilmiş ve DL-20'den DL-33'e kadar değişen merkezi numaralar yerleşim yerlerine isim olarak verilmiştir (Neely ve Wright, 1994: 4). 1961'den 1963'e kadar Frank Hole ve Kent Flannery, Tepe Ali Kosh, Tepe Sabz ve Tepe Musiyan'da erken köy yaşamına ve bölgedeki bitki ve hayvan evcilleştirmesinin ilk aşamalarına odaklanarak kazılar gerçekleştirmişlerdir (Abdi, Vol.,75: 247)

1963'te Hole, Rice Üniversitesi Arkeoloji Projesi'ni kurmuş, Flannery ve Neely ile birlikte Tepe Ali Koshta (DL-21) ve daha sonra Tepe Sabz'ın (DL-31) sulama tarımının başlangıcıyla ilgili olabileceğini düşündüğü yerlerde ABD Uhusal Bilim Vakfı'nın desteğiyle büyük kazılar yapmak üzere geri dönmüştür. Bazı siteler tekrar ziyaret edilmiş, ancak resmi bir anket yapılmamıştır (Neely ve Wright 1994: 4). Neely tarafından üstlenilen ve daha sonra 1968'in sonlarında ve 1969'un başlarında Austin'deki Texas Üniversitesi'nde kurulan anket projesi, aslında bölgesel yerleşim modellerinin tam olarak kaydedilmesine yönelik ilk proje olmuştur (Neely, ve Wright, 1994: 4). Henry Wright, 1968'de Tappeh Farukhabad'ın Yakın Doğu'da bozulmamış devlet oluşumuna kanıt olabileceğini düşünerek Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Dönemi'ni incelemek üzere kazı çalışmaları yapmıştır. Hole, 1968-69'da Chogha Sefid'de daha sonraki Neolitik ve Kalkolitik Dönemler için kazı yapmak

üzere Deh Luran'a dönmüştür (Abdi, Vol., 75: 247). Neely'nin Chogha Sefid'deki kazısı ve Hole (DL-23) 'un araştırması Ulusal Bilim Vakfı'ndan bir hibe ile desteklenmiştir.

Neely'ye çeşitli zamanlarda Bristol Üniversitesi'nden Anne ve Michael Kirkby, projenin coğrafi uzmanları, Colorado Üniversitesi'nden Lynn Berry Fredlund eşlik etmiştir. Delegasyon Archeologique Franz'dan Pierre de Miroschedji, Uruk ile ilgili alanların analizine özel bir katkı yapmıştır. Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nden Elizabeth Carter, tüm Elam malzemelerini analiz etmiştir. Londra Üniversitesi'nden John Hansman, daha sonraki seramiklerin tarihlendirilmesi konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. 1969'dan sonra, birkaç arkeolog Deh Luran Ovası'nı ziyaret etmiş, ancak yapılan tek resmi araştırma, 1976'da Susiana ve Deh Luran Ovaları arasındaki alanda, Archeologique Franaise Delegasyonu'ndan Pierre de Miroschedji tarafından yapılan anket olmuştur (Neely ve Wright, 1994: 5).

1979 İran Devrimi ve ardından 1980-88 İran-Irak Savaşı bölgedeki saha çalışmalarını durdurmuştur. Deh Luran bölgesinde birçok alanda mayın ve patlayıcıların olduğunu ve Irak birlikleri geri çekilmeden önce Deh Luran'ın küçük yerleşimlerini ve Musiyan kasabalarını yerle bir ettiğini Kamyar Abdi “ A Visit to the Deh Luran Plain” adlı çalışmasında değinmiştir.

5.4.1. Bus Mordeh Evresi

Deh Luran Ovasında, 1963 yılında kazı çalışmalarına başlanılmış ve Ali Kosh höyüğünde, bölgenin en eski insan yerleşimi açığa çıkarılmıştır. Bus Mordeh Evresi, Deh Luran ovasının bilinen en eski kültür evresidir. Ali Kosh höyüğünde, Bush Mordeh evresine tarihlenen yerleşim yerinde açık renk toprak tabanın üzerinde bulunan, iki odanın duvar temelleri, kuzeybatısında depolama yeri olarak kullanılmış olabileceği düşünülen bir alan ve çöp yığının bulunduğu bir yerleşim yeri bulunmuştur. Odaların hemen doğusunda kül, karbonlaşmış tohumlar ve çöplük kalıntılarından oluşan bir alan, küçük çakıllardan oluşan bir "döşeme" ve kül ve tohum kalıntılarının altında yatan bir yığın çakmaktaşı alet ve döküntü yonga parçaları bulunmuştur (Hole vd., 1969: 34) (Res. 21).

Odalar iki metre genişliğinde ve yaklaşık iki buçuk metre uzunluğunda olup ele geçen tek sağlam mimari örnek niteliği taşımaktadır. Duvarlar, 15x25 cm

boyutlarında, düzensiz, pişmemiş topraktan inşa edilmiştir. Kerpiçler 5 ile 10 cm boyutunda, herhangi bir tavlama eklenmemiş, sadece devetüyü silt veya çamur levha kalıntıları gözlenmiş ve hiçbiri fırınlanmamıştır. Aralarında kullanılan tek harç çamurdur ve tuğlalarda herhangi bir sıva tespit edilememiştir. Odaların tabanları toprak zemin ile kaplı olup ve bu toprakta herhangi bir katkı(hasıır) madde izine rastlanmamıştır. Kapı aralıkları ise bir ila bir buçuk metre genişliğinde. Fırın, ocak izine rastlanılmamıştır (Hole vd., 1969: 34).

Kazının kuzeybatı köşesinde, 1x1.5 m boyutunda küçük bir oda bulunmaktadır. Duvarlar alanın zemininde bulunan doğal kırmızı kil ile aynı hammaddeden yapılmış kerpiçten oluşmaktadır ve bu yapının bir çeşit depo olması muhtemeldir. Bu küçük odanın köşesinde boynuzsuz bir koyunun ezilmiş kafatasını bulunmuştur. Yapılan kemik araştırmaları sonucunda ele geçen kafatası kemiğinin koyunun evcilleştirilmesine ilişkin en eski somut buluntu olduğu ortaya çıkmıştır (Hole vd., 1969: 34).

Odaların doğusunda, kerpiç duvarların tabanı boyunca yer yer 40 cm derinliğe ulaşan geniş bir gri kül, siyah kül ve kömürleşmiş tohum yığını görülmüştür. Çok sayıda atılmış heykelcik parçası, çakmaktaşı yongaları, yanmış hayvan kemiklerinin yanı sıra kül bulunmaktadır. Kül içerisinde binlerce kömürleşmiş tohum ele geçmiştir. Büyük çoğunluk Astragalus ve Trigonella gibi yerel yabani baklagillerin sistematik olarak toplanan tohumları, ancak kabaca öğütülmüş tahıl taneleri ve birkaç tane emmer buğdayı ve iki sıralı kabuklu arpa da ele geçmiştir. Helback'in görüşüne göre bunlar, yüzlerce günlük öğünün artıklarını temsil etmektedir (Hole vd., 1969: 36).

Kazının kuzeydoğu köşesinde, küçük nehir çakıllarından oluşan bir "döşeme" gibi görünen 2x2 metrelik bir alan açığa çıkarılmıştır fakat bununla bağlantılı herhangi bir mimari kalıntı rastlanılmamıştır. Güneyde, bire üç metrelik bir alanı kaplayan kalın bir çakmaktaşı, mikro bıçakları ve binlerce çakmaktaşı yongası bulunmuştur. Hem çakıllı döşeme hem de döküntü yonga alanı, odaların doğu duvarından dışarı doğru uzanan kül ve kömürleşmiş tahıl artıkları çöplüğünün arka kenarı tarafından kısmen örtülmüştür (Hole vd., 1969: 36).

Bu odaların dışındaki çakmaktaşı döküntüleri arasında keçi, ceylan, yaban eşiği, yaban öküzü, yaban domuzu, balık ve küçük av kemikleri saçılmıştır. Yapılan kemik araştırmalarında keçiler, vahşi ırktan çok az farklılık göstermiş olup ancak genç hayvanların yüksek yüzdesi, Bus Mordeh aşamasında muhtemelen evcil olduklarını öne sürülmüştür. Kül yığınlarının arasında bitkiler ve birçok karbonlaşmış yabani baklagiller, bazı yaban buğdayı, arpa ve kabuğu çıkarılmış tane ile doldurulmuştur (Hole vd., 1969: 36). Bu tahıllar, çakmaktaşı oraklarla hasat edilip, kavuzlarının kırılğan kılınabilmesi için ateşte kavrulup ve sonra kolay öğütülmeyen türler olduklarından, üst parçası düz veya semer biçimli olan çukurlaştırılmış kireçtaşı kayraklarında öğütölüp yenilecek kıvama getirip tüketilmiştir (Maisels, 1999: 167). Odalarının dışındaki alanda istiridye, yayın balığı, sazan balığı, kaplumbağa ve kömürleşmiş bataklık bitkilerinin varlığı, bu aşamada su ürünlerinin yaygın olarak kullanıldığını da göstermektedir. Keçileri temsil ettiği anlaşılan birkaç figürin ele geçmiştir (Hole vd., 1969: 36).

Kuzey Khuzistan'ın hayvan otlatmaya ve tarım yapmaya son derece elverişli koşullara sahip olması keçi ve koyunun evcilleştirilmesi, çobanlığın ve tarım üretiminin buradaki başlangıç evreleriyle büyük ölçüde uyum içinde yürütüldüğü görülmüştür. Deh Luran'ın erken bir tarihte kullanılmasını çekici kılan diğer nedenleri, bölgenin yayın, sazan, midye türleri ve su kaplumbağası gibi su ürünleri sağlarken, bu bölgeyi aralıktan marta kadar su kuşlarının ziyaret etmesi olmuştur. Av hayvanlarının çeşitli olması, avcılık için önem arz etmiştir. Bölge dört mevsim besin yönünden zengin olması yani avcılık, toplayıcılık, çiftçilik, çobanlık bulunan bir yerde, Neolitik öncesi araçların ön örneklerini oluşturacak biçimde, ancak birkaç milimetre eninde olan on binlerce çakmaktaşı bıçağın da bulunduğu geniş ve çeşitli araç takımıyla karşılaşmıştır (Maisels, 1999: 167).

Son zamanlarda Ali Kosh höyüğünde yapılan küçük ölçekli kazılarda, yüzeyin yaklaşık 4-5 metre altında yoğun bir şekilde 13 insan mezarı bulunmuştur. Zaman kısıtlamaları nedeniyle bu mezarlar yerinde incelenmemiştir. Mezarların bazıları büyük bloklarla kesilmiş ve bazıları tam iskeletleşme sonrasında açılmış ve kemikler ikincil bağlamlarda yeniden gömüldüğü görülmüştür. Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönemlerinde doğu Yakası'nda çökme pozisyonunda primar mezarların pek nadir olmadığı görülmüştür ve daha önce de Ali Kosh'ta rapor

edilmiştir. Mevcut koleksiyon, en az 7 bireyden gelen 7 kafatası, 7 çene ve postkranial elemanları içermektedir. Tüm kafataslarının en dikkat çekici özelliği, tüm kafataslarının postmortem değişiklik ve parçalanmalara rağmen belirgin bir şekilde yapay deformasyonlarıdır. Tüm kafataslarında dairesel bir değişiklik belirgindir ve bu, kafatasının ön parietal ve oksipital boyunca bir bant ile sarılması sonucunda oluşan bir konik çıkıntı oluşturulmuştur. İran'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemlerinde yapay kafatası deformasyonu yaygındır, ancak desen zamanla değişmiştir. Hole ve Flannery tarafından kazılan kafataslarından en az üç tanesi yapay olarak deforme edildiği bilinmektedir. Yakın zamanda Ali Kosh'ta yapılan kazıların koleksiyonunda bu uygulamanın bulunması şaşırtıcı değildir. Ali Kosh'ta gözlemlenen başka bir kültürel modifikasyon ise tüm erişkin erkeklerde üst sağ ön kesici dişin çekilmesi idi (Sołtysiak ve Darabi, 2017: 81).

5.4.2. Ali Kosh Evresi

Ali Kosh höyük yerleşimdeki kazı alanının doğu kesiminde, Ali Kosh evresinde inşa edilen ilk odaya ait izler ortaya çıkarılmıştır. Bu oda daha sonraki evrelerde yapılan inşaat nedeniyle kötü bir şekilde tahrip edilmiş ve sadece 20 cm bir duvar temeli ele geçmiştir. Duvar temeli, Bus Mordeh evresindeki diğer duvar kalıntıları gibi, devetüyü kil ile doldurulmuş ancak duvar yüzeylerinden birinin çamur sıva ile kaplanmış olması Bush Mordeh evresinden ayrılmaktadır. Her iki alandan alınan toprak örnekleri ile yapılan carbon-14 testi, MÖ 6450-6465 tarih vermesi (Hole ve Flannery, 1962), Ali Kosh evresinin MÖ 6500'lerde başladığı tahmin edilmektedir.

Mimari kalıntılardan evlerin boyutları 3x3 m boyutunda ve duvar kalınlığı 1 m kalınlığa ulaşmaktadır. Tabanlar, sıkıştırılmış balçıktan olup, yüzeyleri genellikle temiz bir balçık tabakasıyla kaplanmış olduğunu, üst tabaka ise iki örgülü bir kamış ya da saz hasır ile örtülmüştür. Ayrıca, avluya benzeyen alanlarla karşılaşmaktadır, bunların içinde kubbeli kerpiç fırınlar ve kerpiç döşeli (tahıl) kavurma çukurları bulunmaktadır. Odaların içinde ocaklarla karşılaşmamıştır. Söz konusu fırınlar çömlek pişirme fırını olarak kullanılmadığını, pişmiş toprak insan ve hayvan figürinlerinin fırınlanmasına uygun fırınlar olduğu düşünülmektedir (Maisels, 1999: 167). Odalarının zeminlerinin altında, muhtemelen evin eski sakinleri olan yetişkin ve birkaç çocuk mezarına rastlanılmıştır. Bu mezarlardan birkaçına turkuaz ve deniz

kabuğu süslemeleri eşlik etmektedir ve beş iskelet kalıntılardan gömülmeden önce hasırlara sıkıca sarılmış olduğu iskelet üzerindeki hasır izlerinden açıkça görülmektedir. En az üç yetişkin kadının kafataslarında yaralanma izlerine rastlanılmıştır. Mezarlarda ölü hediyesi olarak turkuaz ve deniz kabuğu süslemeleri konulması bu evrede ele geçen insan ve hayvan figürinlerin buluntularıyla inanç olgusunun öne çıktığını ve önem arz ettiğini söyleyebiliriz. İran yaylasından daha yakın hiçbir yerden bulunmayan turkuaz ve ele geçen obsidiyenler bu evrede uzun mesafeli bir ticaretin varlığına işaret etmektedir.

Ali Kosh evresine ait olan, iki odası açığa çıkarılan güneydeki ev, batı duvarında bir avluya veya yapılar arasındaki açık bir alana açılan bir kapı bulunmuştur. Kapının her iki yanındaki duvar boyunca düzinelerce eyer şeklinde öğütme levhası, diskoidal el taşları, asfalt karıştırıcılar, çakmaktaşı doğrayıcılar, dövücüler veya çekiç taşları, dilimleme levhaları, çakmaktaşı eziciler, tokmaklar, kazıyıcı düzlemler, yontulmuş kireçtaşı diskleri ve çakmaktaşı bıçaklar, kesilmiş hayvan kemikleri bulunmuştur (Reed, 1960:130-131). Üç odası kısmen açığa çıkarılan en kuzeydeki ev, birinci eve paralel uzanmaktaydı; Evler, 50 cm yüksekliğe kadar yığılmış hayvan kemiklerinin bulunduğu yarım metre genişliğindeki bir geçitle ayrılmıştır. Kasaplık koyun ve keçilerin kısmen eklemli uzuvları bunların bir kısmını oluşturmaktadır, ancak aynı zamanda ceylan, yaban eşiği, yaban öküzü, küçük memeliler, balıklar ve midyeler de mevcuttur. En kuzeydeki evin bir odasında öğütme levhaları, el taşları, dövücüler, dilimleme levhaları, havaneli ve diğer ağır taş aletlerden oluşan daha küçük bir çöplük mevcuttur. Öğütme aletlerinin çoğu asfalt ve kırmızı aşı boyası ile kaplanmış. Asfaltta hasır parçaları ve sepet izleri de mevcuttur (Hole vd., 1969: 40-44).

Ali Kosh evresinin ocaklarında ve orta bölmelerinde ele geçen buluntulardan kömürleşmiş tohumların yaklaşık % 40'ı, emmer buğdayı ve iki sıralı kabuklu arpa taneleridir. Bunlar, Bus Mordeh aşamasında yetiştirilen bitkilerle aynı olmakla beraber sadece miktarında artış görülmektedir. Küçük tohumlu baklagillerde ise önemli bir azalış görülmektedir. Bu azalıştaki neden büyük olasılıkla, Ali Kosh halkı çevresinde ekili alanı artırırken, küçük yabani baklagillerin, emmer buğdayı ve arpa gibi tahıllarla kabaca aynı büyüme mevsimine sahip olmasından dolayı tercih edilmemiştir (Hole vd., 1969: 40-44). Tahılları biçmek için, çakmaktaşıdan yapılan

orak görevi gören taş aletleri ağaç saplarıyla birleştirmek için bölgede bulunan zift kullanarak sağlamlaştırdığını ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Ekilen tahılları toplamak için, olasılıkla çift katlı örgü sepetlerle toplandığı tahmin edilmekte ve bu tahılları kayrak taşları üzerinde yalın disk biçimli el taşlarıyla öğütüldükten sonra, bu evrede yeni bulunmuş olan taş havan ile daha da öğütülerek un haline getirilmiştir. Bu yeni buluş (taş havan) boya maddeleri, özellikle kırmızıbaşı boyası (demir oksit) öğütmede de kullanıldığı görülmektedir. Kireçtaşından ya da mermerden yapılmış kaselerin sayısında büyük artış görülür ve bunlar, büyük bir olasılıkla, lapa hazırlamada kullanılmış olmalıdır. Bu evrede de on binlerce çakmaktaşı bıçak ile karşılaşmaktadır, ancak, dışarıdan getirilen obsidiyenlerin oranı yüzde 1'den 2'ye yükselmiştir, Bu evrede artık 1 hektarlık bir alanı kaplayan ve evlerinin büyüklüğü ile aralarındaki aralıklar göz önüne alınarak, 100 kişilik bir nüfus olduğu tahmin edilmektedir (Maisels, 1999: 168). Ali Kosh MÖ 6500 ile 6000 yılları arasında, Deh Luran ovasında yerleşilen tek yer olarak görünmekte ve Bus Mordeh'e oranla daha başarılı olan bir yerleşmedir (Hole vd., 1969: 347).

5.4.3. Mohammed Jaffar Evresi

Mohammed Jaffar Evresi'nde, mimari yapılarda artık, temeller taştan ve iri çakıl taşlarından, sıvalı duvarlar bulunmaktadır. Bu evredeki köy, yalnızca 1 hektarlık alanı kapladığı düşünülürse, yüzey buluntuları, yakınında yer alan öteki iki yerleşme yeri ile birleştiğini göstermektedir (Hole vd., 1969: 353). Nüfus yoğunluğu, yaklaşık olarak kilometrekareye 1,0 kişi düşmektedir. Nüfusta artış olduğu gözlenmektedir ve köylerin yakınındaki topraklarda, göze çarpacak derecede değişiklik yapıldığını Hole ve diğerleri (1969:350) değinmiştir. Dağlık bölge halklarıyla ilişkilere işaret olan, arada sırada yetiştirilen mercimek bir yana bırakılırsa, emmer buğdayı ve iki sıralı kavuzlu arpa dışında, yetiştirilenler arasına başka ürün eklememe durumları sürmektedir. Ebegümeci, bakla, yulaf ve kanarya otu gibi çayır bitkileri ile kaplı yerel bitki alanlarının çoğunun yerini, nadasa bırakılmış ve buralarda hayvan otlatma uygulaması başlamıştır. Bu evrede özellikle Prosopis büyük bir gelişme göstermektedir. Bu, öteki bitkiler gibi güzün ekilen ekin türleriyle yarışamadığından, ancak tarımı yapılmaya başlanınca çoğalma gösteren yabanotu türünden, yaşam çemberi çok yıllık olan bir bitkidir. Bu evrenin başında,

keçilerin koyunlardan fazla olduğu fakat evrenin sonuna doğru, eşitliğe varıldığı görülmüştür. Sürünün ancak % 40'ının üç yaşına kadar bakıldığı ve sonrasında bu her iki cinsin de, yavru iken yenildiği yapılan kemik araştırmaları sonucunda anlaşılmıştır. Besin zincirine geyik, yaban eşiği, yaban öküzleri yanında, tilki, küçük bostan kirpisi ve yaban kedisi eklenmiş olduğu ele geçen kemik buluntularından anlaşılmaktadır (Hole vd., 1969: 351). Bu dönemin tabakalarından, yüzden fazla orak bıçağı çıkarılmıştır, bunlarda görülen bir yenilik, çakmaktaşlarının sap üzerinde açılan özel bir yonga, asfalt (zift) ile tutturulacak biçimde işlenmiş olmalarıydı.

Deh Luran bölgesinden, iyi arındırılmış balçığın kullanılmasıyla yapılmış, samanla tavllanmış, yumuşak, gevrek üç kap tipinin çıkışı ile yörenin tarihinde ilk kez çömlekçilikle karşılaşmaktadır. Kullanılan teknik, temelde, daha önce figürin yapımında kullanılan teknikle aynı olduğu ve aynı fırınlarda yapıldıkları görülmektedir. Bu yenilik, "tüm yenilikler gibi bunun da daha önce kullanılan tekniklerin bir araya getirilmesinden başka bir şey olmadığını göstermektedir (Hole vd., 1969: 352; Maisels, 1999: 170). Bu evrede hafif pişmiş figürinlerin de çok sayılarda çıkmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, obsidiyen, yontulmuş taş araçlarda artış görülmemekte, deniz kabukların ve turkuazın başka bölgeden getirilmesi devam etmektedir. Bu evre, Zagros ve Khuzistan bölgesinde genel olarak görülen, daha yüksek derecelerde olmak üzere toplumsal ilişkilerde ve tekniklerin değiş tokuşunda hızlanmayı getiren bir nüfus artışı ve çeşitli yaşam alanlara yerleşme görülmektedir (Hole vd., 1969: 354; Maisels, 1999: 170).

5.4.4. Chogha Mami Geçiş Evresi (Chogha Sefid Yeri)

Chogha Mami geçiş evresi MÖ 5400-5100 yılları arasına tarihlenmektedir. Bu evre sulama tarımın ve sığır evcilleştirme döneminin başlangıcıdır. Sulama ve sığır yetiştirme, kuru tarımın ve küçükbaş evcilleştirmesinin yerini almakla kalmaz, avcılığı ve toplayıcılığı da içeren geniş yelpazeli ekonominin de kesin bir biçimde sona erişini göstermektedir. Öğütme taşı ve bıçak gibi araçlarda nitelik ve nicelik bakımından gerileme görülmektedir (Maisels, 1999: 173). Tarımda bu belirgin değişiklik, hem evcil hem yabanıl soydan olmak üzere tüketilen et miktarındaki belirgin azalış besin zincirine yansımıştır. Bölgenin Geç Paleolitikten beri sürüp giden tarihi göz önüne alındığında, diyetteki bu değişimin gerçekten gözle

görülmeye değerdir. Bu çoğu köylülerin, süt ürünleri ve biraz et desteği dışında, neredeyse yalnızca tahıllarla, günümüz diyet koşullarına benzer yaşadıkları söylenebilir (Hole, 1977: 35; Maisels, 1999: 174).

Deh Luran kültür evreleri içinde ilk kez bu evrede, 1 m dolaylarında olan ve taş dizili temeline oturtulmuş, oldukça çok sayıda kerpiç evle karşılaşılmıştır. Chogha Mami evresinde, kumlu toprak yapısına sahip olan ve üzerinde kaba denebilecek geometrik desenler bulunan, sarımsı kahverengi bir cilalı kabın da eklendiği, ötekilerinden açıkça ayrılabilen bir evredir. Söz konusu kabın, Kuzey Mezopotamya'da Samarra geleneğinde ön örnekleri bulunduğu gibi, Deh Luran'da, bu tarihe ait katmanlardan çıkan kırmızı boyalı seramiğinin de ön örnekleri vardır. Öğütme taşının ve öteki taş araç çeşitlerinin azalmasına dayanarak, figürünlerin çoğu, süs nesnelerinin ve hayvan kesmekte kullanılan aletlerin son kullanımlarıyla karşılaşmasıyla gerçek anlamıyla bir geçiş evresidir diyebiliriz (Maisels 1999: 175).

5.4.5. Khazineh Evresi

Khazineh Evresi MÖ 5000-4500 yıllarına tarihlenmektedir. Bu evrede yaşayan halk bu tarihte, 2 hektar dolayındaki alanları kaplayan yerleşim yerlerinde yaşamışlardır. Tahılların çapalanıp, hasat edilip öğütüldüğü, tahılların ve baklagillerin kavrulup pişirildiği, liflerden iplik büküldüğü, koyunların ve keçilerin güdülüp kesildiği ve derilerinin işlendiği bir evredir. Bu tarihte Deh Luran ovasında altı ile sekiz arasında köy bulunmaktaydı, ancak Khazineh Evresi (kültürünün), coğrafyaya yayılma alanı tüm Khuzistan'ı kapsamaktadır. Bu tarihlerde yerleşmelerdeki geçim kaynağı biçimi, bugüne kadar gelen küçük Khuzistan köylerinde de görülebilmektedir (Maisels 1999: 175).

Bu evrede, daha öncenin bükülmüş ve çapraz dokumayla yapılan sepet üzerine uygulanan, tabaka biçimindeki örme tekniğine hiç benzemeyen, "çörekendirme" tekniğiyle yapılmış sepetlerinin ilk örnekleri Güneybatı İran'da görülmektedir (Hole vd., 1969: 359). Ancak, çakmaktaşı yumrularından ya da çakmaktaşı çekirdek taşlardan yapılmış öğütme kaplarına kadar, taş balta başları vb. taş aletler önemlerini sürdürmekle birlikte, bu evrede hiçbir mikrolit ya da obsidiyen alet çıkmamıştır. Bununla birlikte, öğütme taşlarının çeşitlerinde genellikle azalma görülmüştür. Harmanda dövülmesi gerekmeyen buğday ve iki sıralı ile altı sıralı

çıplak ve kavuzlu arpa cinsleri, genellikle bunları tamamlayan bitki türleri olan bakla, burçak, mercimek ve keten ile birlikte yetiştirilmiştir. Bu tarihte koyun ve keçi, kabaca eşit sayılarda yetiştirilmiştir; ama sığır azdır. Bununla birlikte, buralardan ele geçirilen evcil hayvanlara ait boynuzlar ve kemikler, günümüzün İran'ındaki evcil soylarından kolay kolay ayırt edilemeyecek niteliktedir. Khazineh Evresinde Deh Luran ovasında nüfus yoğunluğu tahminle kilometrekareye dört kişi olarak hesaplanmıştır (Hole vd., 1969: 360).

5.4.6. Mehmev Evresi

Mehmev evresi MÖ 4500-4100 yılları arasına tarihlenmektedir. Bu evrede Deh Luran ovasının, Mezopotamya ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Susa'nın yakınında bulunan Diz-Kharkeh ovasında ve aşağı Fırat kıyısındaki Eridu ve Ur çevrelerinde bu dönemin büyük gelişmeleri yaşanmaktadır (Hole vd., 1969: 363; Maisels, 1999: 176). Bu dönemin Deh Luran mimarlığı hakkında, yapılan kazılar sonucu ele geçen buluntulardan, son derece net bilgilere ulaşılmıştır. Dikdörtgen evler, aralarına sımsıkı yerleştirilmiş nehir çakıl taşlarıyla bir katmanla ayrılan, fırınlanmamış, güneşte kurutulmuş iki sıra balçık kerpiçe örülen 1 m kalınlığında dış duvarlarıyla, 5x10 m boyutlarına yapılar söz konusudur ((Hole vd., 1969: 361). Tabanları, çift katlı (üstü iki, altı iki örgü) kamıştan ya da sazdan hasırlarla kaplanmakta; kapılar, oyuk taş (pivot) üzerine oturtulan eksenler çevresinde dönerek açılıp kapanmaktadır. Bu evler, iç bölmelerinin duvarlarıyla, kolaylıkla üç ile beş arasındaki insanı barındırabilecek durumdadır (Hole vd., 1969: 361).

Deh Luran ovasında, bu evreden kalma dokuz köyün varlığı bilinmekte, ancak bu tarihte köylerin en küçüğü 1-2 hektar arasında değişen bir alanı kaplarken, evrenin çok büyük bir köyü olduğu düşünülen yerleşimin Tepe Musiyan höyüğünde olduğu düşünülmektedir. Bu durum Deh Luran da bu dönemde, kilometrekareye 5 kişi düşmekte bu da nüfusun yoğun olduğu tahmin edilmektedir (Hole vd., 1969: 362). Geçim etkinliği, daha önce ki evrelerde olduğu gibi devam etmektedir. Bu evrede yeni bir çömlek tipi görülmüştür. Bu çömlek 'Kırmızı üzerine Kırmızı' Mehmev çömleği adıyla tanımlanan, hamurunda hem iri kum hem saman kullanılan bir çömlek türüdür. Bu evrenin derin kaselerinden bazılarının son derece ince olması, kazıcıların, bunların yalnızca profesyonel bir zanaatçılıkla yapılmakla kalmayıp, aynı

zamanda çömlekçilikte, ağır çark kullanıldığını düşündürecek seviyededir (Hole vd., 1969: 362; Maisels, 1999: 177). Çömlekler üzerinde, aynı zamanda okçular, geyik ve yaban keçisi izleri, olasılıkla ılgın ağaç ve av sahnesi betimi vardır (Hole vd., 1969: 361; Maisels 1999: 177). Yaban eşeğinin yaban domuzunun, kaplumbağaların, küçük memelilerin ve kuşların avlanması devam etmekte ancak bunlar artık diyetin küçük bir bölümünü oluşturmaktadır (Maisels, 1999: 177).

5.4.7. Bayat Evresi

Bayat evresinde Tepe Sabz halkının, olasılıkla, 5 km kadar uzağındaki Tepe Farukabad gibi bir yere taşınmasından önce yaşanan son kültür evresidir. Söz konusu yer değiştirmenin nedeninin, yakın çevredeki toprağının tuzlulaşması olduğu bilinmektedir. Günümüzde de Deh Luran ovasının bazı bölümlerinde tuzluluk oranı yüksek ve buralarda tarım yapılamamaktadır (Hole vd., 1969: 363; Maisels, 1999: 177). Bununla birlikte, Bayat Evresi'nde yerleşmiş bitki ve hayvan türleri, yerleşim terk edilene kadar sürmektedir. Koyun, giderek ağır basan hayvan sürüsünü oluşturmaktadır. Geyik, yaban eşeği ve küçük havyan avı da devam edildiği görülmektedir. Sığır otlatılmasında bu evrede azalma görülmektedir. Evler bu dönemde 3x3 m boyutlarında odaları bulunan büyük yapılar mevcuttur (Maisel, 1999:178).

Bayat Evresi seramiklerinde, Susiana evresine denk düşecek biçimde Ubaid geleneğinin izleri görülmektedir. Mehmeş Evresi'nin seramik özelliği olan doğa motifleri Bayat seramiğinde görülmemektedir (Hole vd., 1969: 364; Maisels, 1999:178). Bu tarihlerde Tepe Sabz'da Bayat Evresi sırasında kullanılan seramiklerin, 100 km kadar uzaktaki Chogha Mish yerleşiminde çıkarılan seramiklerden ayırt edilemeyecek nitelikte olması, (Hole vd., 1969: 365) seramik üretiminin kitlesel çapta üretildiğini ve standartlaştırıldığı göstermektedir. Bayat evresinin en belirgin gelişimi olan mühürlerin bu dönemde ilk kez ortaya çıktığı görülmektedir. Küplerin daha yaşken, üzerlerine silindir biçimli, ağaç, balıksırtı benzeri motif bezemelerin olduğu boncukların bastırıp yuvarlanmasıyla mühürledikleri görülmektedir (Hole vd., 1969: 365). Mühür kullanımı Bayat evresi halkının, özel mülkiyet rejiminin olgunlaştığına ve aynı zamanda toplumda ticaretin belirli bir seviyeye ulaştığını ve belirli bir kesimin elinde olduğunu da bir

göstergesidir. Bayat evresi, Deh Luran ovasında en az dokuz köy ya da kasaba bulunduğunu ve bunlardan birinin birden çok tapınak benzeri yapılara sahip olduğu düşünülmektedir (Hole vd., 1969: 365). Bu tarihte Deh Luran ovasının yerleşmelerinin en önemli yönü, Bayat Evresi yerel çeşitlemelerinden ancak birini oluşturduğu Ubaid kültürünün, Suriye'den ve Doğu Filistin'e Türkmen Bozkın'na kadar uzandığı görülmektedir (Hole vd., 1969: 366; Maisels, 1999: 179).

5.5. Tepe Asiab

Asiab, Qara Su Nehri'nin doğu yakasında, deniz seviyesinden yaklaşık 1300 m yükseklikte, 5 m yüksekliğindeki Pleistosen nehir terasının üzerinde, Bijaneh köyünün yaklaşık 0,5 km güneyinde ve Kermanshah'ın modern dış mahallelerinden yaklaşık 0,7 km uzaklıkta yer almaktadır (Harita 14). Daha geç Neolitik Döneme ait Sarab yerleşimi ise yaklaşık 1,5 km kuzeyde yer almaktadır. Asiab ilk olarak Braidwood'un 1959-1960 yıllarında İran'da yaptığı keşif gezisi sırasında tespit edilmiş ve kazılmıştır. İki hafta süren kazı 1960 yılının başlarında gerçekleştirilmiş ve Braidwood'un genel gözetimi altında Bruce Howe tarafından yönetilmiştir. Kazıların sadece kısa özetleri yayınlanmıştır ve bu kazılardan sadece birkaç fotoğraf mevcuttur. Kazı alanlarının bir kısmı yayınlanmış olsa da Howe, alanın 20000 m² 'e yayıldığını ve bunun 130 m² 'sinin bir dizi küçük ve büyük açmada açığa çıkarıldığını yazmıştır. İki ana alan 6x8 m ve 4x10 m boyutlarındadır, ancak yalnızca ilki ham toprağa kadar kazılmıştır. Howe, ham topraktaki tortuların derinliğinin 2,5-3 m arasında olduğunu belirtmiş, bunları işlenmiş çakmaktaşı ve diğer taşlar, hayvan kemikleri, kül, tatlı su istiridyesi kabukları ve yanmış kayalardan oluşan 'karmakarışık' bir yapı olarak tanımlamıştır. Howe, bu dizi boyunca sadece bir belirgin renk değişiminden bahsetmektedir. 6x8m'lik alanın tabanında, ham toprakta kazılmış ve çapı 8-10 m arasında değişen dairesel bir alanın dörtte biri açığa çıkarılmıştır (Howe 1983; Richert vd., 2021:4).

Bu alanın iç kısmında çok sayıda çukur, çok sayıda kuş kemiği ve biri bükülmüş, diğeri uzatılmış pozisyonda iki insan gömüsü bulunmuştur. Howe, bulgusunu 'bir çöp çukuruna ya da muhtemelen insan yapımı yarı yeraltı yapısına işaret eden, ham topraktaki büyük, sık tabanlı oval bir kazının kalıntısı' olarak tanımlamıştır (Howe 1983, 115; Richert vd., 2021: 5). Neredeyse ham toprağa kadar

inen Tunç Çağı çanak çömleğinin varlığı, insan faaliyetleri ya da biyoturbasyon nedeniyle üst çökeltilerin önemli ölçüde bozulduğunu göstermektedir (Richert vd., 2021: 5).

Asiab, Orta Zagros'ta tespit edilen ilk erken Neolitik yerleşimlerden biri olmasına rağmen, nihai ve kapsamlı bir rapor yayınlanmadığı için yerleşimin stratigrafisi, maddi kültürü, faunası ve botanik kalıntıları hakkında çok az şey bilinmektedir. Bununla birlikte, 1960 kazısından elde edilen koleksiyonlar kullanılarak bir dizi çalışma yapılmıştır. Yerleşimin kullanımı (kısa vadeli mi uzun vadeli mi) ve özellikle dairesel alanın işlevi (çöp çukuru mu bina mı), işgal tarihi ve hem hayvanlar hem de bitkiler açısından alanın ekonomisinin doğası hakkındaki çıkarımlar büyük ölçüde kısmi, eksik raporlara, kaynağı ve kalitesi belirsiz verilere dayanmaktadır. Asiab'dan elde edilen radyokarbon tarihleri 11.300-10.700 ile 8700-8400 olup Howe tarafından elde edilen tarihler ile Zeder ve Hesse tarafından elde edilen daha yakın tarihli tarihler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır ((Howe 1983; Zeder and Hesse 2000; Richert vd., 2021: 6-7).

2016 yılında Asiab, Kültürel ve Çevresel Değişimin İzlenmesi projesinin bir parçası olarak, bu soruların bir kısmının ayrıntılı bir şekilde yeniden incelenerek açıklığa kavuşturulması amacıyla yeniden ziyaret edilmiştir (Richert vd., 2021: 6). Kazının öncelikli amacı, 1960'taki Howe-Braidwood kazısının hiçbir planı yayınlanmadığından kazı alanını yeniden konumlandırması olmuştur. Asiab terasında yapılan ilk yüzey araştırması, kazı alanlarının yerleştirilmesine daha fazla rehberlik eden işlenmiş çakmaktaşı yüzey dağılımını ortaya çıkarmıştır. İki arama alanında önemli miktarda üst toprağın kaldırılmasının ardından Howe-Braidwood kazısı Alan III'ün kuzey kısmına yerleştirilmiştir (Harita 15). İn situ Neolitik tortuları da hedeflemek ve maddi kültür ve biyolojik kalıntı örnekleri elde etmek için, eski Howe-Braidwood kazısının yanında 5x5 m'lik yeni bir alan açılmıştır (Richert vd., 2021: 7).

Howe-Braidwood'un yapmış olduğu kazı alanındaki dolguda yapılan kazı, orijinal kazı stratejisine dair birtakım bilgiler elde edilmiştir. Howe ve Braidwood'un ilk olarak alan boyunca bir dizi sondaj kazısı yapıldığı görülmektedir. Bunlar teras boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Ana kazı alanının kuzeybatı ve

güneybatı köşelerinde 2x1 m boyutlarında iki sondaj bulunmuştur. Kuzeybatı sondajı, batı kenarındaki Neolitik kalıntıları kesmiş, güneybatı sondajı ise bu kalıntıları birkaç santimetre ile kaçırmıştır. Howe muhtemelen ana kazı alanını kuzeybatı sondajından dışarı doğru genişletmeye ve sonunda güneybatı sondajıyla birleştirmeye karar vermiştir. Eski kazı alanındaki dolgunun taranması sonucunda önemli miktarda tabakalandırılmamış maddi kültür ortaya çıkmıştır; bu da 1960 yılındaki kazı sırasında kapsamlı bir kazı yapılmadığını ileri sürülmüştür (Richert vd., 2021: 7).

Eski kazı alanındaki dolgunun tamamen kaldırılmasından sonra 'sığ tabanlı oval özelliğin' ana hatları ortaya çıkmıştır. Bu özelliğin iç kısmında bir dizi direk ve kazık çukurunun, çukurların ve hayvan yuvalarının kalıntıları bulunmuştur. Açmanın kuzeydoğu köşesindeki bir çukur dışında tüm alan 1960 yılında doğal zemine kadar kazılmıştır. Alan III'teki üst toprağın kaldırılması sırasında, iki adet bozulmuş Kalkolitik gömü bulunmuştur. Alandaki Kalkolitik gömülerin varlığı göz önüne alındığında, Howe'un kazdığı Neolitik yapının iç kısmından bildirdiği iki gömünün, Neolitik iskânla ilgili olmayan müdahaleci gömüler olması muhtemeldir.

Howe-Braidwood kazısının kenarındaki kesitler, alanın stratigrafik dizilimine genel bir bakış sağlamıştır. Kesitler, Howe'un üstte griden altta taba rengine dönüşen iki ana tabaka gözlemini doğrulamaktadır. Bununla birlikte, kesitler aynı zamanda arkeolojik diziyi yukarıdan aşağıya doğru kesen bir dizi -V- şekilli şaftı da ortaya çıkarmıştır (Res. 38). Bu şaftlar, kazı alanının tabanında bulunan hayvan tünellerinden bazılarını açılmaktadır ve bunların çökmüş hayvan yuvaları olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle, Asiab'daki stratigrafik dizinin büyük bir kısmı yoğun bir şekilde biyoturbasyona uğramıştır. Hayvan yuvaları arasında Neolitik Döneme ait çökelleri in situ olarak kalmıştır. Bunlar, dairesel özelliği dolduran hayvan kemikleri ve yontulmuş çört bakımından zengin tortulardır. Artık bu dairesel alanın gerçekten de bir Neolitik yapı için kazılmış yapı kesiti olduğunu gösterilmiş: yapının içindeki birkaç direk ve kazık çukuruna ek olarak, kuzey ve doğu kesimde iki net taban katmanı görülebilmektedir (bkz. Res. 41). Ne direk ve kazık delikleri ne de tabanlar Howe tarafından rapor edilmemiştir ve kazı sırasında gözden kaçmış olabileceklerini düşünülmektedir (Howe, 1983; Richert vd., 2021: 8).

Howe'un açmasının yeniden kazılması, ilk kazıları sırasında kaydedilmemiş veya ayrıntılı olarak tanımlanmamış özelliklerin mikrostratigrafisini belgelemesine ve örneklenmesine olanak sağlamıştır. Alan III'teki çalışmalar sırasında, kuzey ve doğu bölümlerinden hayvan yuvaları tarafından bozulmamış alanlarda sekiz mikromorfoloji örneği toplanmıştır. Bu tortu blokları ABD'deki Applied Petrographics, Inc. şirketinde işlenmiş ve elde edilen slaytlar Berkeley'deki California Üniversitesi Jeoarkeoloji ve Güneybatı Asya Prehistorya Laboratuvarı'nda analiz edilmiştir. Her iki kesitteki örnekler, yukarıda belirtilen ve aşağıda tartışılan büyük 'sığ tabanlı oval özelliğin' inşası, kullanımı ve terk edilmesinin yanı sıra biyoturbasyonla ilgili çökeltme sonrası bozulma ile ilgili benzer olaylar dizisini göstermektedir. Kimyasal veya diğer fiziksel değişikliklerden kaynaklanan çökeltilerin diyajenezi minimum düzeydedir. Bu nedenle, oyulmadan kaçan alanlar, büyük ölçüde bozulmamış ve in situ görünen mikrostratigrafi göstermektedir (Richert vd., 2021: 9).

İki kesitten doğu kesiti, Neolitik Dönem yapısının ve içeriğinin daha iyi korunmuş bölümlerini sergilemektedir; kesitte, tabanın inşasını ve kullanımını belgeleyen karmaşık mikro tabakalar ve bunlarla ilişkili tortular açıkça görülebilmektedir. Burada, mikromorfolojik örnekler; kesitin tabanında, yapının korunmuş kesitinden ve tabanından ve üstteki organik zengin tabakadan, bu koyu, organik zengin tabakanın bir kısmını ve üstündeki dolguyu yakalayan bozulmamış Neolitik çökeltilerin hemen üstünden ve ortasından, yapının içindeki dolgudan (b) alınmıştır. Örneklerden elde edilen tüm lameller odun kömürü parçaları (%1-15), yontma taş mikro taneleri (%1-5) ve kemik parçaları (yanmış ve yanmamış %1-10) içerirken, bu malzemeler zeminde bulunmamıştır. Howe tarafından fark edilmeyen ve kazılmadan bırakılan bu alan, binanın yaklaşık merkezinde yer alan oval, yaklaşık 1 m uzunluğunda, sığ bir çukurdur. Bu durum, çukurun sadece kısa bir süre açık bırakıldığını ve kısa bir süre sonra kazılan toprakla doldurulduğunu göstermektedir. Çukur, üst üste ve yan yana sıkıca paketlenmiş ve doğu-batı yönünde düzgün bir şekilde düzenlenmiş 19 yaban domuzu (*Sus scrofa*) kafatası ve çene kemiğinden oluşan gizli bir depo alanı içermektedir. Mandibullar bir tarafa, kranyalar ise diğer tarafa yerleştirilmiştir. Kahverengi ayı (*Ursus arctos*) kafatası, çukurdaki yaban domuzu kalıntılarının altına merkezi olarak yerleştirilmiştir. Düzgün bir şekilde

hizalanmış yaban domuzu ve boz ayı kalıntılarından oluşan bu sıkıca paketlenmiş birikinti olarak yorumlanmıştır. Zawi Chemi Shanidar'da 15 yaban keçisi kafatası ve çok sayıda yırtıcı kuş kalıntısı içeren bir çukur ve Shanidar B1'de 100'den fazla akbaba kanadı içeren bir çukur da dahil olmak üzere diğer erken Neolitik yerleşimlerden de benzer yerleştirilmiş depolar bilinmektedir (Richter vd., 2021:10).

Howe-Braidwood kazısına bitişik yeni 5x5 m'lik alanda üst toprağın kaldırılması, binanın dairesel inşaat kesitinin devam ettiğini ortaya çıkarmıştır. Daha sonra, bu özelliğin aslında üst toprak seviyesinin hemen altındaki alt toprakta kesildiğini görmek mümkün olmuştur. Buna karşın, Howe-Braidwood alanında dairesel kesik sadece 0,3 m yüksekliğe kadar devam etmiştir. Bu durum, dairesel özelliğin üst kısmının büyük bir kısmının 1960 kazıları sırasında kesildiğini göstermektedir. Yeni alandaki özelliği dolduran atık dolgusunun üst kısmı hayvan yuvaları tarafından çok fazla tahrip edilmiştir. Sadece taban katmanlarına doğru in situ çökelti hayvan yuvaları tarafından bozulmuş olanlardan net bir şekilde ayırt edilebilmiştir. İn situ tortuları bozulmuş tortulardan ayırmak için dikkatli bir kazı yapılması gerekmiştir (Richter vd., 2021:10).

Yeni kazı alanında ortaya çıkarılan dairesel özelliğe ait yapı kesiti, akarsuyun doğal toprağı içinde kazılmıştır. Kazı yaklaşık derinliği 1,2 m'dir. Yarığın tabanında, dairesel şeklini takip eden, yaklaşık 0,2 m yüksekliğe kadar korunmuş alçak bir çukurluk inşa edilmiştir. Bunun başlangıçta sadece tabanı korunmuş bir duvar mı yoksa yapının dış tabanı boyunca uzanan bir basamak mı olduğu belli değildir. Taban yüzeyi bu çukurun üzerine oturtulmuştur. Taban, kırılğan koyu grimsi-kahverengi kilden oluşan bir örtü tabakası ile serpiştirilmiş beyazımsı gri, muhtemelen kireçli, astar tabakalarından oluşmaktadır. Çukurluğunun dibinde bir miktar kırmızı geyik (*Cervus elaphus*) boynuzu ve yaban koyunu (*Ovis orientalis*) boynuz çekirdeği bulunmuştur. Atık çukur yapısı Howe-Braidwood bölgesinde mevcut değildir ve orijinal olarak orada olup olmadığı ve 1960 kazıları sırasında kaldırılıp kaldırılmadığı belirsizdir (Richter vd., 2021: 11).

5.6. Chogha Golan

Chogha Golan yerleşim yeri, Mehran'ın (Amirabad ovası/İlam Eyaleti/İran) yaklaşık 30 km kuzeyinde, Orta Zagros Dağları'nın alt sıralarında yer almaktadır.

Alan 2009 yılında “Tubingen-Iranian Stone Age Research Project (TISARP) ve The Iranian Center for Archaeological Research” projesi kapsamında kazılmıştır. İlk olarak yüzey araştırması ve kazı çalışmaları 1950 ve 1960'larda yapılmıştır (Riehl vd., 2015:1). Chogha Golan'da yapılan sondaj kazılarda, 11 arkeolojik katman (AH XI-I) ve katman dizisinin en alt seviyesinde bir jeolojik tabaka açığa çıkarılmıştır. Yapılan ayrıntılı kazı çalışmalarının verileri sonucunda, yaklaşık MÖ 11.800 ile yaklaşık MÖ 9.600 (AHI) arasında değişen 17 AMS tarihi ile tutarlı bir şekilde tarihlendirilmiştir (Tab.3). Genç Dryas'ın sonundaki en erken tarihiyle Chogha Golan, Sheikh-e Abad ile birlikte İran'daki en eski Çanak Çömleksiz Neolitik alanlardan birini temsil etmektedir. Arkeolojik çökeltilerin çoğu, 8 m derinlikte 5 ila 1 m² arasında değişen derin bir sondajdan elde edilmiştir (Riehl vd., 2015:2).

Chogha Golan'daki arkeolojik tortul buluntuları ve biyoarkeolojik kalıntılar açısından olağanüstü zenginliği, kültürel dizinin, geçim davranışlarının ve yerel çevrenin gelişiminin yüksek çözünürlüklü bir şekilde incelenmesine olanak tanımıştır. Büyük miktarlardaki taş eser kalıntıları, tarih öncesi topluluğun faaliyetlerinin yoğun yapısını göstermektedir. Taş endüstrisinin 11 arkeolojik katman boyunca gelişimi nispeten belirsizdir ve alet kullanımındaki görece değişkenliği göstermiştir. Tüm katmanlar, çok sayıda dilgiciğin ve dilgicikler üzerine yapılan aletlerin sistematik üretimi ile karakterize edilebilmektedir. Chogha Golan'dan gelen alet çeşitliliği nispeten düşüktür ve çoğu alet, sınırlı kazıma ve hasat belirtileriyle birlikte kesme veya delme için kullanılmıştır. Kullanıldığına dair kanıt bulunan orak bıçakların sayısı arkeolojik dönemler boyunca sürekli olarak düşüktür. Chogha Golan'daki taş toplulukların Zagros Yaylaları ve Ovalarındaki diğer Erken Neolitik Dönem yerleşimleriyle karşılaştırılması, bu yerleşimleri yaklaşık 2000 yıl boyunca varlığını sürdüren Mlefaatian endüstrisi ile ilişkili bir kültürel ve davranışsal gruba yerleştiren benzerlikler ortaya koyulmuştur (Riehl vd., 2015:2-3).

Bölgenin sakinleri yerel olarak mevcut hammaddeleri ve çok düşük oranda ithal obsidiyeni düzenli olarak kullanmışlardır. Arkeolojik Katman II'de ve ardından AH I'de obsidiyen ilk kez ortaya çıkmış ve taş malzemenin yaklaşık %0,5'ini oluşturmuştur. Chogha Golan'ın üst katmanlarındaki obsidiyen varlığı, MÖ 9600-9500 civarına tarihlenmekte, obsidiyen buluntularının arttığı bölgenin diyakronik eğilimine uymaktadır. Bölgedeki diğer yerleşmelerde obsidiyenin Doğu Anadolu'dan

geldiği tespit edilmiştir, bu da Paleolitik Çağ kadar erken bir döneme tarihlenen tarih öncesi hareketlilik modellerine işaret etmektedir (Riehl vd., 2015:3-4).

Havanlar ve öğütme levhaları zaman zaman yapı tabanlarına gömülü olarak bulunmuştur, bu da bunların yerleşimin mimarisinde kalıcı demirbaşlar olduğunu gösterirken, diğer harçlar ve öğütme levhaları taşınabilir boyuttadır. İçinde korunmuş taş aletler bulunan kerpiç yapıların ilk ortaya çıkışı AH X katmanına ait olsa da, havanların, öğütme levhalarının ve havanellerinin çoğu AH III katmanından itibaren bulunmuştur ve muhtemelen yiyecekleri işlemek için kullanılmışlardır. Taş aletler üzerinde asfalt ve pigmentlerin bulunması da bunların yalnızca gıda işleme faaliyetleri için kullanılmadığını göstermektedir. Aslında mevcut kayıtlar, taş aletlerin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de genellikle çok işlevli aletler olduğu gözlemine uymaktadır (Riehl vd., 2015:4).

Chogha Golan'da 2009 ve 2010 saha sezonları boyunca tabakalı çökellerden toplam 62 adet kil obje çıkarılmıştır. Bunlar günlük faaliyetlerin kalıntılarıyla birlikte bulunmuş olup, belirgin ritüel bağlamlarla sınırlı değildir. Chogha Golan, kil kullanımının MÖ 10. binyıldan itibaren başladığına dair kanıtlar sağlamıştır. Chogha Golan'da kil kullanımı ilk olarak küçük ve basit biçimli nesnelerle görülmektedir. Kil kullanımı, muhtemelen sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimi yansıtacak şekilde artmaktadır. Kazı ekibi 10 adet kil hayvan figürini bulmuştur. Bilinmeyen bir hayvan başı ve bir boynuz sırasıyla AHVI ve III katmanlarında bulunurken, koyun/keçi, sığır ve domuzu temsil eden hayvan figürlerinin çoğu AHII ve I katmanında ele geçmiştir (Riehl vd., 2015:4). Chogha Golan'ın devam etmekte olan arkeobotanik analizlerin ilk sonuçları, Zagros'ta yabani bitki yetiştiriciliğinin Bereketli Hilal'in diğer yerlerindeki benzer şekilde erken başladığını göstermektedir (Riehl vd., 2015:5).

5.7. Tepe Sialk

Tepe Sialk, İran'ın merkezindeki İsfahan şehrinde bulunan bir höyüktür. Neolitik Döneme ait bu yerleşim, bölgedeki en eski yerleşimlerden biridir. Yapılan arkeolojik çalışmalar, Çanak Çömlekli Döneme ait kalıntılar ve mimari yapılar ortaya çıkarmıştır. Tepe Sialk, bölgenin Neolitik Dönem geçmişi ve kültürel evrimi hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır.

5.8. Godin Tepe

Godin Tepe, İran'ın batısındaki Kermanshah eyaletinde bulunan bir höyüktür. Çanak Çömlekli Döneme ait bu yerleşim, Orta Zagros Bölgesi'ndeki önemli Neolitik Dönem yerleşimlerinden biridir. Yapılan arkeolojik kazılarda, Çanak Çömlekli Neolitik Döneme ait ev kalıntıları, tarım aletleri ve diğer çeşitli buluntular bulunmuştur. Godin Tepe, bölgenin Neolitik Dönemdeki ekonomik ve sosyal yapısını anlamak için önemli bir kaynaktır.

ALTINCI BÖLÜM

ZAGROS BÖLGESİ TARİHÖNCESİ SANAT VE İNANÇ SİSTEMLERİ

İran, Güney ve Doğu Asya'ya doğru ilk insan göçlerinin potansiyel rotalarından biri, geniş bir coğrafi çeşitlilik ve kaynaklar yelpazesıyla karakterize edilen ve bölgeye giren ilk hominin gruplarını barındıran bir ülkedir. İran'daki bu ilk popülasyonların varlığına dair kanıtlar, doğu İran'daki Kashafrud Nehri Havzası, güneydoğudaki Meşkid ve Ladiz Nehirleri, kuzeydeki Sefidrud Nehri, kuzeybatıdaki Mahabad Nehri boyunca uzanan çakıl yataklarından keşfedilen bazı taş eserleri içermektedir. 1950'de Ralph ile Rose Solecki Amerikalı arkeologlar olarak Irak'ın kuzeyinde Zagros Dağlarında bir inceleme yapmışlardır. Zawi Chemi Shanidar'da bir açık hava yerleşim yerinde yaptıkları araştırmalarda, on yedi yırtıcı kuşa ait kanat ve on beş adet de yaban koyunu ile yaban keçisinin kafataslarını bulmuşlardır. Bunların ölüm anında kesilmiş kafatasları olduğu anlaşılmaktadır. Bu kanatlar şamanlar tarafından ölümler kültürünün sembolü olarak ritüel bir uygulamanın teçhizatı olarak kullanılmıştır (Collins, 2019: 143).

Ali Tappeh'e ait boyalı bir çakıl taşı dışında, İran Mezolitik'inin Ana Aşaması'na ait dekoratif sanatlara dair hiçbir kanıt yoktur. Terminal Mezolitik Döneminde, Zawi Chemi Shanidar'daki işlenmiş kemik topluluğunda dışavurumcu sanat kanıtlanmıştır. Sanatsal öğeler arasında küçük, oyulmuş yılan heykelleri, kazıma doğrusal tasarımlar, geometrik desenler ve çapraz taramalar içeren parçalı kemik nesneler ve uçlarında kazıma doğrusal süslemeler bulunan spatula aletler ile sivri uçlu aletler yer almaktadır. Mezolitik Dönemdeki çok sayıda cenaze töreni, ölümle ilgili kaygıları göstermektedir. Mezolitik'in Ana Evresine ilişkin tek mezar verisi Trans-Hazar bölgesindeki Belt ve Hotu Mağaralarından gelmektedir. Bu mağaralarda kırmızı aşı boyası serpilmiş ve bir tür malzemeye sarılmış en az iki, belki de dört adet ikincil mezar ortaya çıkmıştır. Bu kesinlikle bir tür gömme ritüeline işaret etse de, ne ölçüde öteki yaşam anlayışına işaret ettiği tartışmalıdır (Peasnell, 2002: 202).

Terminal Mezolitik Dönemde böyle bir inancın daha güçlü bir örneği olarak, Shanidar Mağarası'ndan 26 mezar buluntusu ele geçmiştir. Büyük ihtimalle bu

mezarlar yakınlardaki Zawi Chemi Shanidar bölgesiyle ilişkilidir. Bu defin popölasyonunun yaş ve cinsiyet yapısı, mağaranın bir defin yeri olarak tüm topluluğa açık olduğunu akla getirmektedir. Ancak, defin sırasında bireylere nasıl davranıldığı konusunda farklılıklar vardır. Bazı yetişkinlerin ve küçük çocukların cenazelerinde çeşitli adak türleri bulunmaktadır. Diğer yetişkinlerin ve çocukların mezarlarında hiçbir ölü armağanı ele geçmemiştir. Yetişkin ile çocuk mezarları arasında ölü armağanlarının türlerinde de farklılık vardır. Yetişkinlerle ilişkilendirilen mezar eşyaları genellikle sahip oldukları ve kullandıkları kemik ve taş aletlerden oluşuyordu. Öte yandan, çocuklar yararlı eşyalarla gömülmemiştir. Bunun yerine, ölü armağanları, boncuklar ve kolye gibi kişisel süs eşyaları olarak kullanılan mezar buluntularıdır. Bazı mezarlarda boncukların sayısı oldukça fazlaydı. Bazı mezarlarda mezar hediyelerinin varlığı, diğerlerinde ise bulunmaması, bireyler arasındaki bazı sosyal farklılaşmalara işaret etmektedir. Ancak bu fark çok güçlü değildir ve bireyler arasındaki sosyal ilişkiler doğası gereği öncelikle eşitlikçiydi (Peasnall, 2002: 213-214). Gömülerin yakınında ocaklar ve büyük miktarda kömür kalıntılarının bulunması, cenaze töreni esnasında toplu bir ziyafet yapıldığı ileri sürülebilir. Törenselle uygulamalara ve gömü sunaklarının varlığına dair kanıtlar, ölümlle ilgili bir endişe olduğunu ve en azından ilkel bir öteki yaşam algısının oluştuğu görülmektedir. Ancak, öteki dünya kavramının ne boyutta olduğu hala tam olarak bilinmemektedir (Peasnall, 2002: 203).

Mezolitik Dönemin sonunda, Zawi Chemi Shanidar sitesinde, törenselle ve ritüel davranışlara dair dolaylı kanıtlar ortaya çıkmaktadır. Başta yırtıcı kuşlar olmak üzere leş yiyen kuşlardan gelen büyük bir kanat kemikleri yoğunluğu söz konusudur ve törenselle kıyafetlerde kullanılmak üzere kanat tüyleri kullanılmış olabilir. Bu kuş kalıntıları, bir grup keçi kafatası ile ilişkilendirilmiş olarak bulunmuştur. Kemik kalıntı yatağının özel yapısı, bunun amaçlı bir davranışın sonucu olduğunu göstermektedir. Bu kalıntıların yansıttığı ritüel veya törenselle faaliyetlerin niteliği bilinmemektedir, ancak leş yiyen kuşlara yapılan vurgu göz önüne alındığında, bunun ölümlle ilişkilendirilmiş olabileceği düşünülmektedir (Peasnall, 2002: 207). Shanidar Mağarası'ndaki bazı ölümlerin mezar hediyeleriyle gömülmesi, bir tür ölümden sonraki yaşama dair bir kavramın varlığına işaret etmektedir. Mezarların çoğunda gömülmüş büyük miktarda kömür bulunmuştur. Söz konusu kömür

kalıntıları ve Shanidar Mağarası'ndaki tabaka boyunca hayvan kemikleri şeklinde yiyecek kalıntılarının varlığı, ziyafetin gömü töreninin bir parçası olabileceğini düşündürmektedir. Muhtemelen, bu gömüler, yakındaki Zawi Chemi Shanidar yerleşimi ile ilişkilidir. Eğer bu durum böyleyse, mağaradaki gömülerin varlığı ve yerleşimdeki gömülerin görünüşteki yokluğu, ölümün sosyal ilişkileri konusundaki farklı fikirleri göstermektedir. Sonraki Terminal Mezolitik'i takip eden Çanak Çömleksiz Neolitik kültürlerinde gömüler yerleşimlerin içinde, ev yapılarının zeminlerinin altına yerleştirilmiştir. Terminal Mezolitik öncesinde ifade kültürüne dair herhangi bir kanıt yoktur. Zawi Chemi Shanidar ve Shanidar Mağarası'nda, ifade kültürü küçük, oyma yılan heykelleri, kazınmış lineer tasarımlar, geometrik desenler ve çapraz çizgiler içeren parçalı kemik nesneler, ve ucu kazınmış lineer süslemeler bulunan spatula şeklinde araçlar ve sivri uçlu iğneler şeklinde ortaya çıkmaktadır (Peasnell, 2002: 207).

Zawi Chemi Shanidar'da büyük yırtıcı kuşlara ait kısmen eklemli kanat kemiklerinin yoğunluğu ve sadece keçi kafataslarını içeren keçi kafatası koleksiyonu ritüele dair dolaylı kanıtlar niteliğindedir. Bu birikintilerin doğası, bunların kasıtlı olduğunu ve tesadüfi tafonomik süreçlerden kaynaklanmadığını göstermektedir. Kuş kemiklerinin çoğu, en büyük tüylerin bulunduğu kanadın dış kısmından gelmektedir. Bu tüyler bir tür kostüm yapımında kullanılmış olabilir (Peasnell, 2002: 213). Köyde cenaze törenine dair kanıtlar bulunmamaktadır. Köy sınırları içinde gömütlerin bulunmaması, buradaki ve Güneydoğu Anadolu'daki diğer Terminal Mezolitik sitelerinde, örneğin Hallan Çemi'de olduğu gibi, insanlar ve mekân arasındaki ilişkinin daha sonraki Erken Neolitik köylerde gözlemlenen ilişkiden farklı olduğunu düşündürmektedir. Ölülerin gömülmesi için özel bir yerin kullanılması, böyle yerlerin insanların zihinlerinde özel özelliklerle donatıldığını göstermektedir. Köyden biraz uzak bir yerin gömü yeri olarak kullanılması, köye kalıcı bir bağ hissinin henüz tam olarak gelişmediğini düşündürebilir. Köyün çevresinin ötesindeki daha geniş bir bölgeyle hâlâ güçlü bir bağ vardır (Peasnell, 2002: 213).

Zagros Bölgesi'nde yapılan arkeolojik kazılar ve elde edilen buluntular, Neolitik Dönem yerleşimlerinin sosyal ve ekonomik yapılarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu bölgedeki Çanak Çömleksiz Dönem yerleşimleri genellikle küçük ölçekli ve göçebe ya da yarı göçebe yaşam tarzını benimsemiştir. Zagros Bölgesi'nde

Neolitik Döneme ait inanç ve dini pratikler, belirli höyükler, mağaralar ve açık hava yerleşimlerdeki arkeolojik buluntularla anlaşılmaktadır. Bu buluntular, dini yapılar, ritüel eşyalar ve dini semboller gibi unsurları içerebilir.

Karim Shahir yerleşim alanında inanç sistemiyle ilgili bulgular, ritüel ve inanç pratiklerine ilişkin bazı ipuçları sağlamaktadır. Öncelikle, pembe gri renk karışımından oluşan kil figürinlerin bulunduğu alanın, yamacın kenarında yer alan gevşek, bozulan bir basamak kesiminde olması dikkat çekicidir. Bu figürlerin bulunduğu yerin hassas seçimi ve figürlerin kırmızı oksit ile ilişkilendirilmesi, onların muhtemelen törensel bir amaç için kullanıldığını düşündürmektedir. Ayrıca, figürlerin tasarımı da ritüel ve inanç pratiklerine işaret etmektedir. Figürlerin, uzun burunlu, sivri başlı, kolsuz varlıklar olarak tasvir edilmesi ve tabanlarının düz veya hafifçe oyuk olması, onların belirli bir sembolizmi veya ritüeli temsil ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca, figürlerin cilalı olmaması ve herhangi bir süsleme veya detay içermemesi, belirli bir minimalizm ve doğrudanlıkla (immediatism) ilişkilendirilebilir, bu da ritüel eylemlerin doğrudan yansıtılabileceğini göstermektedir. Diğer bulgular da ritüel ve inançla ilişkilendirilebilir. Örneğin, sertleştirilmiş kil objelerin yanı sıra kabuk ve kemik objeleri de bulunmuştur. Bu objelerin ısıya maruz kaldığı göz önüne alındığında, ritüel veya dini uygulamalarda kullanılmış olabileceğini düşünebiliriz. Özellikle, kemik ve kabuk objelerin vücut süslemesi veya ekipmanı için kullanıldığı düşünülebilir. Sonuç olarak, Karim Shahir'deki bulgular, ritüel ve inanç pratiklerine dair ipuçları sunar ve bu antik yerleşimdeki toplumun dini ve dinsel uygulamalarının önemli bir parçası olduğunu düşündürmektedir (Howe, 1983).

Tepe Asiab yerleşiminde ise yapılan yeni kazı alanının güneybatı köşesinde zeminde sığ bir çöküntü tespit edilmiştir. Bu çukur kırmızı aşı boyasıyla boyanmış ve çukurun içine yaban keçisine (*Capraaegagrus*) ait tam bir boynuz çekirdeği yerleştirilmiştir (Res. 41). İkinci tabakada yaban koyunu (*Ovis orientalis*) ve yaban keçisi (*Capra aegagrus*) boynuz çekirdeklerinin yanı sıra daha fazla yaban keçisi çekirdeği bulunmuştur. Boynuz çekirdeklerinin yerleştirilmesi ve saklanması, Zagros ve komşu bölgelerdeki Akeramik Neolitik yerleşmelerde yaygın bir durumdur. Ganj Dareh'de, D katmanında bir yaban koyunu kafatası zulası bulunmuştur. Şeyh-eAbad'daki Yapı II'de, MÖ sekizinci binyıla tarihlenen dört büyük yaban keçisi

kafatası ve bir koyun bulunmuştur (Richter vd., 2021: 11). Bölgede özel/kamusal alanlarda yaban keçisi ve koyun kafataslarının ve boynuzların sıklıkla karşılanması dönem insanların besin zincirinde önemli yeri olan bu hayvanları ritüel uygulamalarında sıklıkla kullandıkları, inanç sisteminde büyük bir önem verildiği görülmektedir. Belkide doğurganlık ve bolluğun simgesi olarak düşünülmüş olabilir. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem’de Deh Luran Ovası’nda bazı kaplarda keçi figürü bezeme olarak hala kullanılmaya devam edildiği görülmektedir (Res. 31).

Tepe Asiab’ta yeni kazılara kadar Howe-Braidwood’un daha önceki kazı alanının tabanındaki dairesel çukurun işlevi belirsizdir. Dairesel çukur planlı yapı içerisinde birbirini takip eden iki katın, birkaç posta deliğinin ve dairesel bir seki duvarı ya da seki kalıntısının bulunması, özel bir yapının kalıntıları olduğunun açık bir kanıtı niteliğindedir. Bu yapının çapı yaklaşık 10 m ve iç alanının yaklaşık 78 m² olduğu varsayılmaktadır. Yapı en az 1,6 m derinliğe kadar kazılmıştır. Yapının içindeki birkaç direk deliği yapının muhtemelen çatılı olduğunu göstermektedir, ancak bu direklerin desteklemiş olabileceği çatı tipine dair doğrudan bir kanıt yoktur. Sadece bunun daha hafif organik malzemeden yapılmış olabileceği varsayılmıştır. Asiab’daki diğer yapıların büyüklüğü ve görünüşü hakkında herhangi bir kanıt olmamasına rağmen, komşu bölgelerdeki (örneğin QermezDere, M’lefaat, Nemrik 9) MÖ 10.000 yıllarındaki mimarisi hakkında bilinen, Asiab’daki yapının bu alanlardaki standart Neolitik yapılardan ortalama olarak daha büyük olduğunu göstermektedir. Yapının büyüklüğü ve potansiyel olarak çok sayıda insana yer sağlama kapasitesi, güneybatı Asya’daki diğer erken Akeramik Neolitik yerleşimlerdeki komünal yapılarla paralellik göstermektedir. Asiab yapısının muhtemel kapasitesinin 90-100 kişinin biraz üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Asiab yapısının inşasında kaç kişinin çalışmış olabileceğini tahmin etmek de zor, ancak muhtemelen toprağı kazmak, inşaat malzemelerini temin etmek, direkleri dikmek, zemin döşemek, seki duvarları inşa etmek ve çatıyı yerleştirmek için işbirliği içinde çalışan büyük bir grup insan söz konusudur. Söz konusu iş yükü, bireysel bir hane halkının ya da hatta geniş bir ailenin ötesinde daha büyük bir topluluğun işbirliğini gerektirmektedir (Richter vd., 2021: 15).

Yapım için gereken ortak çalışmaya ek olarak, iç mekandaki bazı özellikler; yaban domuzu deposu, zeminin aşı boyasıyla boyanması, yaban keçisi ve koyun

boynuzu çekirdekleri ile kırmızı geyik boynuzlarının yerleştirilmesi, yapının potansiyel olarak törensel ya da özel amaçlar için kullanıldığını göstermektedir. 19 yaban domuzu ve bir boz ayının öldürülmesi muhtemelen birden fazla avcının işbirliğini gerektirmiştir. Ayrıca, bu kadar çok sayıda yaban domuzunun yakalanmasından elde edilen et, önemli sayıda insan için büyük miktarda yiyecek sağlamış olmalıdır (Richter vd., 2021: 15-16). Bu nedenle Asiab yapısı, MÖ 10.000'de Güneybatı Asya'daki diğer yerleşim yerlerinde belgelenen ortak ya da özel yapılarla birçok özelliği paylaşmaktadır. Yapının genel boyutu, şekli ve yeraltı yapısı Jerf el-Ahmar, Mureybet ve 'Abr 3'te kazılan ortak yapıları anımsatmaktadır. İnşaat yöntemlerinin bazı yönlerindeki farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, diğer benzerlikler, yerleştirilmiş bir tortunun keçi ve koyun boynuzlarının dahil edilmesi ve insan kalıntılarıyla olası ilişki gibi sembolik davranışlara ilişkin diğer kanıtların dahil edilmesidir. Koyun ve keçi boynuzu çekirdeklerinin yanı sıra geyik boynuzlarının yerleştirilmesi, Zagros'taki bazı yerleşmelerde (örneğin Ganj Dareh, Sheikh-e Abad) ve başka yerlerde belgelenmiştir ve genellikle ritüel ya da kült olarak yorumlanmıştır (Richter vd., 2021: 16). Tepe Asiab'da görülen uygulamalar, hayvanların vücut parçalarının olası törenlerde, şölenlerde veya ritüellerde kullanıldığı daha geniş bir kültürel alanla ilişkilendirmektedir. Asiab yapısının sadece toplumsal bir inşa çabasının sonucu olmadığını, belki de törenlerin, şölenlerin veya belirli ritüel etkinliklerin bir parçası olarak önemli yüz yüze sosyal etkileşimlerin gerçekleşebileceği bir alan olarak kullanıldığını muhtemel kılmaktadır. Bunlar zaman içinde belirli noktalarda topluluğu birleştirmeye hizmet etmiş olabilir. (Richter vd., 2021: 16).

Yeni radyokarbon tarihleri, Asiab'daki yapının Güneybatı Asya'dan bildirilen bu türden en eski yapılardan biri olabileceğini göstermektedir. Ortak yapıların bulunduğu diğer yerleşimlerden elde edilen radyokarbon veri dizisi bazen belirsizdir. Bazı yerleşimlerdeki belirli tarihlerle belirli yapılar arasında bağlantı kurmak mümkün olsa da, tarihlenen örnekler ile belirli yapılar veya yapıların ait olduğu evreler arasındaki ilişki daha az nettir. Asiab'daki yapı potansiyel olarak MÖ 9700'lere kadar tarihlenebilir ve Hallan Çemi'deki A Yapısı'nın varsayılan tarihleriyle önemli ölçüde örtüşmektedir. Daha uzakta, Wadi Faynan 16'daki büyük komunal yapı O75'de aynı zaman aralığına tarihlenmektedir. Çayönü'ndeki Kafatası

Binası'nın en erken örneği, Jerf el-Ahmar'daki EA47 yapısı ve Göbekli Tepe'deki büyük alanların en azından bir kısmı Asiab tarih aralığıyla örtüşmektedir (Richter vd., 2021: 16). Son kazılar, yeraltındaki yapının sadece bir Neolitik yapı olmadığını, aynı zamanda bölgede ayakta kalan tek Neolitik yapı olduğunu da göstermiştir. Neolitik yerleşimin geri kalanı binlerce yıl içinde aşınmış gibi görünürken, dairesel çukur planlı yapısı Asiab terasının ham tortusunun derinliklerine kazılmış ve böylece korunmuştur.

Richter ve diğerlerinin (2021) Asiab yapısına ilişkin yorumları doğruysa, orta Zagros'ta böyle erken bir komünal yapının varlığı, bu komünal yapılar olgusunun daha önce varsayılandan daha yaygın olduğunu göstermektedir. Wadi Faynan 16'dan elde edilen sonuçlar, erken Neolitik komünal yapıların Orta/Yukarı Fırat, Güneydoğu Anadolu veya Yukarı Dicle ile sınırlı olmadığını göstermektedir. Asiab'dan elde edilen kanıtlar, bu tür yapıların daha da geniş bir dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Asiab'dan gelen erken tarihler göz önüne alındığında, bu yapıların ilişkili olduğu türden uygulamaların çıkış noktasının (eğer tek bir nokta varsa) kuzey Bereketli Hilal ile ilişkili olmadığı görülmektedir (Richter vd., 2021: 16).

Neolitik Çağ'ın ilk dönemlerinde farklı yerlerde, farklı zamanlarda, farklı topluluklar daha büyük inşaat çalışmaları yapmışlardır. Bu noktada bunun neden gerçekleşmiş olabileceğine tam olarak cevap veremesek de, muhtemelen gıda uygulamalarındaki değişiklikler, nüfus artışı, çevresel değişim, demografideki değişiklikler ve büyük olasılıkla farklı bir sosyal etkileşim biçiminin ortaya çıkmasıyla bağlantılar vardır. Komünal yapılar bu yerleşimlerin en azından bazılarında önemli özelliklere sahip gibi görünmektedir ve açıkça topluluk içi (ve topluluklar arası?) sosyal ilişkilerin sürdürülmesi ve müzakere edilmesinde kilit bir işlevi yerine getirmiştir. Merkezi Zagros, bu açıdan, MÖ 10.000 yılları boyunca benzer toplumsal yapı projelerinin gerçekleştirildiği Bereketli Hilal'in diğer bölgelerine benzediği görünmektedir. Son olarak, Asiab'daki ortak yapılar, MÖ 10. binyıl toplumları arasındaki bölgesel etkileşim ağları için daha fazla kanıt sunmaktadır. Çeşitli yerlerde komünal yapıların ortaya çıkması, insanların girişmeye başladığı bu büyük ölçekli yapı inşa çalışmaları paylaşılan bilgi, fikir ve kaygılar olduğunu göstermektedir.

MÖ 10.000 yılında, bitki yetiştiriciliği karma geçim ekonomilerinin giderek daha önemli bir parçası olmaya başlarken, Güneybatı Asya'da kamusal ya da toplumsal binalar inşa edilmeye başlanmıştır. İnsanlar giderek büyüyen yerleşim yerlerinde toplanmaya başladıkça, yeni sosyal etkileşim ve birlikte yaşama biçimleri ortaya çıkmıştır. Ortak yapı projeleri ve bunların sonucunda ortaya çıkan yapılar, sadece insanların buluşabileceği ve etkileşime girebileceği yeni türde alanlar yaratmakla kalmamış, aynı zamanda insanların dikkatini ortak, müşterek bir girişime odaklanmıştır. Bu yerleşimlerin içinde ve peyzajda daha büyük, kalıcı ve sabit mekanların yaratılması, ortak çaba ve işbirliği gerektirmesi ve bu nedenle toplulukları ortak çalışma yoluyla birleştirmiştir. (Richter vd., 2021: 17).

Bu yapıların inşasının yanı sıra bakım ve yeniden inşasının yapılandırılmış süreci de kullanımları kadar önemli olmuş olabilir. Hodder ve Pels (2010), Çatalhöyük'te 'tarih evleri' olarak adlandırdıkları daha özenli ve farklı yapıların tekrar tekrar inşa edilmesini, benzer terimlerle toplumsal, paylaşılan tarihlerin yaratılması olarak tanımlamışlardır. Watkins (2004a; 2004b) ise erken Neolitik Dönemde evlerin ve özel amaçlı yapıların inşasının yeni bir dünya görüşünü temsil ettiğini ileri sürmüştür. Yer yapımı, paylaşılan deneyim ve anıların oluşturulması elbette Neolitik dönemden çok daha eski olabilir ve Paleolitik Dönemde derin kökleri olduğu görülmektedir (Maher 2019; Maher ve Conkey 2019). Onuncu binyılda topluluklar, komünal inşa projelerinin ortak girişiminde bir araya gelerek kendilerini farklı sosyal yapılar halinde bir araya getirmişlerdir. (Richter vd., 2021: 17).

Ortak yapılar bu sürecin hem aracı hem de sonucuydu. İnsanları ortak bir görevde bir araya getirmekte, ortak anılar ve aile grubunun ötesinde sosyal bağlar yaratıyorlardı. Bu deneyimler, muhtemelen bu yapıların çoğunda gerçekleşen faaliyetler ve zaman içinde bu yapıların bakım ve onarımı ile pekiştirilmiştir. Bu binaların inşası ve kullanımının zaman zaman dışlayıcı olmayabileceği ya da bir dereceye kadar zorlama veya kontrol aracı olarak kullanılmadığı anlamına gelmez. Dışlama veya zorlama yerine ortak, paylaşılan ve sosyal yönü vurgulamak her zaman caziptir, ancak sonuç aşağı yukarı aynı olurdu: ortak anıların ve deneyimlerin yaratılması ve yeni kişisel bağların oluşturulması, ancak potansiyel olarak sosyal bölünmeler. Bu yapıların MÖ 10.000 yılında ortaya çıkması, yeni insan-bitki ve insan-hayvan ilişkilerinin ortaya çıkışı ile bu toplayıcı-avcı-ekici toplumların sosyal

yapısı ve bileşimindeki değişiklikler arasında bir bağlantı olduğunu düşündüren ilgi çekici bir sosyal olgudur. (Richter vd., 2021: 17).

Asiab'dan elde edilen kanıtlar, komünal yapıların Güneybatı Asya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Orta Zagros'taki geçiş dönemi Neolitik toplumlarının da ayrılmaz ve önemli bir unsuru olabileceğini göstermektedir. Şeyh-eAbad'ın alt katlarıyla birlikte Asiab, MÖ 10.000'lerde Orta Yüksek Zagros'taki en eski yerleşimlerinden biridir. Avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçişin bu erken döneminde, Holosen'in hemen başında toplumsal yapıların var olması önemli görünmektedir. Komünal avcılık ve muhtemelen ziyafete ilişkin kanıtlarla birlikte ele alınan yapının inşası, bu dönemde sosyal yapılarda değişiklikler olduğunu göstermektedir.

Asiab'daki kanıtları yeniden değerlendirmesi, Zagros'un merkezi ile kuzey ve batıdaki topluluklar arasındaki olası kültürel bağlantıları veya temasları ve bu tür yapıların inşası ve kullanımında bazı ortak noktalar olabileceğini de göstermektedir. Bir dizi ortak unsur (boyut, yeraltı yapısı, dairesel plan, vb.) paylaşan yapıların Yukarı Fırat'tan merkezi yüksek Zagros'a kadar uzanan bu kadar geniş bir bölgeye yayılmış olması ilginç ve önemlidir. Asiab'daki komünal yapıyı MÖ 10. ve 9. Bin yıllarda Bereketli Hilal boyunca yayılan bir olgunun parçası olarak görürsek, erken Neolitik toplayıcı-ekici-avcılarının genel bir kültürel alana daha önce sanıldığından daha fazla entegre olduklarını düşündürmektedir.

Deh Luran'ın Ali Kosh yerleşiminin mezarlarına baktığımızda ise Bus Mordeh evresinde en az üç yetişkin bireyin bacaklarını içeren ikincil bir defin olduğu Hole ve diğerleri tarafından belirtilmiştir. Beyaz taş boncuklar, üç firuze süs eşyası ele geçmiştir ve mezarın tamamı kırmızı hardalla kaplanmıştır. Ali Kosh B2 bölgesinde ise altında on üç birincil ve bir ikincil gömü bulunmuştur. İlk definler dokuz yetişkin, iki çocuk veya bebek ve iki çok küçük bebek veya fetüsü içermektedir. Bir tanesi dışında, yetişkinler sıkı bir şekilde bükülmüş ve oturur pozisyonunda, en az dördünü çevreleyen kamış veya sopalı hasır izleri tespit edilebildiğinden, çoğunun "demet" gömü olduğu düşünülmektedir. Yani, bireyler evin zemininin altına gömülmeden önce sıkıca bükülmüş ve bir hasıra sarılmıştır.

Ölü armağanı olarak beyaz ve siyah taş boncuklar, deniz kabukları ve bilezikler ele geçmiştir (Hole vd., 1969: 248).

Deh Luran Ovası'nda en fazla özen gösterilen mezarlar Mohammad Jaffar evresinde bulunmuştur. Orta yaşlı bir adamın kafatası ve omzu arasında iki turkuaz boncuk ve bir turkuaz labret ile sağ kolunda bilezik ele geçmiştir. Sağ omzunun yanındaki kırmızı toprak lekelerinden ölen kişiye sunulan sunuların parçalandığı yerin orası olabileceği düşüncesini akla getirmiştir. Üzerinde küçük disk boncuklarının dikildiği ve her iki bacağına ve pelvisine saçakların sarktığı bir peştamal giydiği düşünülmektedir. Çan şeklinde iki kolye de bulunmuştur (Hole vd., 1969: 254). Genellikle gömülerden elde edilen süs eşyaları Ali Kosh ve Tepe Sabz yerleşimlerinden ele geçmiştir. Ayrıca kolyeler, labretler veya dudak küpeleri, bilezikler, düğmeler, yüzükler ve boncuk dizileri ele geçmiştir. Bus Mordeh aşamasında, deniztarağı kabuğu ve yaban domuzu dişinden, pendants ve düğmeler yapılmıştır. Ali Kosh evrelerinde düğmelere rastlanmamıştır, ancak deniz kabuğu ve çan şeklinde taşan kolyeler ele geçmiştir. Mohammad Jaffar aşamasında, yengeç pençesi kolyeler, taş çanlara ve deniz kabuğu süslemelere rastlanılmıştır. Mohammad Jaffar ve Sabz evrelerinden düz ve kazıma olacak şekilde taş bilezikler de ele geçmiştir. Ali Kosh yerleşiminin Mohammed Jaffar evresi mezarlarından turkuaz boncuklar ve Ali Kosh evresinde dövülmüş bakır boncuk ele geçmiştir (Hole vd., 1969: 232-233).

Mezopotamya ve çevresindeki bölgelerde erken köy yerleşimlerinde yaygın olan küçük, hafif pişmiş terracotta heykelcikler Deh Luran ovasında Bus Mordeh, Ali Kosh, Mohammad Jaffar ve Sabz aşamalarıyla sınırlı kalmıştır. Hayvan heykelcikleri Bus Mordeh ve Ali Kosh evrelerinde ortaya çıkarken, insan heykelcikleri Mohammad Jaffar evresinde yoğunlaşmıştır. Soyut "T-biçimli" figürinler benzer şekilde Mohammad Jaffar evrelerinde kümelenmiştir, ancak bunlardan biri Sabz evresinde de ortaya çıkmıştır (Hole vd., 1969: 224). Ali Kosh'ta ele geçen tipik hayvan figürinleri ve soyut parmak şekilli figürinler, Chogha Bonut, Ganj Darreh, Tepe Asiab, Tepe Sarab ve Jarmo gibi diğer erken Neolitik bölgelerden basit kabuktan ve kemikten yapılmış kişisel süs eşyaları olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca, Batı ve Güneybatı İran'daki (Sarab, Chogha Bonut, Chogha Mish, Tepe Ali Kosh) ve Kuzeydoğu Irak'taki (Jarmo) erken Neolitik yerleşim yerlerinin çok

karakteristik olan kültüre özgü T-şekilli figürinler, Chogha Bonut 'tan daha sonra Ali Kosh'taki Mohammad Jaffar aşamasında ortaya çıkmıştır (Alizade, 2003: 6-8).

SONUÇ

Araştırmanın başlangıcında, bölgenin coğrafyası, iklimi ve araştırma tarihçesi hakkında detaylı bilgiler sunularak, insan yerleşimlerinin evrimi üzerine bir anlayış oluşturulmuştur. Paleolitik Döneme odaklanıldığında, Zagros Bölgesi'nde görülen çeşitli kültürler ve bu kültürlerin yerleşim yerleri incelenmiş ve bu dönemdeki insan yaşam tarzı, avcılık-göçebe yaşam biçimi ve teknolojik gelişim üzerinde durulmuştur.

Zagros Bölgesi, coğrafi konumuyla Levant ve Mezopotamya arasında kritik bir koridor oluştururken, aynı zamanda insan evrimi ve Paleolitik kültürel gelişim için zengin bir araştırma alanı sunmaktadır. Coğrafyası ve iklimi, bölgenin insan yaşamı için hem zorlayıcı hem de uygun koşullar barındırdığını göstermektedir. Araştırma tarihçesi incelendiğinde, Zagros Bölgesi'nin arkeolojik keşiflerinin uzun bir geçmişi olduğu görülmektedir. Fransız, Alman ve Amerikalı arkeologlar başta olmak üzere birçok bilim insanı, bölgedeki antik geçmişi ve insanların evrimini anlamak için önemli katkılarda bulunmuştur.

Zagros Bölgesinin Paleolitik Dönemine dair incelenen bulgular, bölgenin insanlık tarihindeki önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Alt Paleolitik Döneme ilişkin belirsizlikler ve güvenilir bağlamlardan yoksunluk, araştırmacıların sık sık varsayımlara dayanmasına neden olmuştur. Ancak, Ganj Par Nehir Teras Alanı, Shiwatoo, Baba Guri Açık Alanı, Pal Barik ve Gakai gibi bazı yerlerde elde edilen taş eserler Acheulan geleneğinde olup, bölgedeki erken insan varlığına ve Acheulan kültürene dair ipuçları sağlamaktadır. Zagros Bölgesi'nde Orta Paleolitik Dönem, Alt Paleolitik Döneme göre daha sistematik çalışmaların yapılması ve zengin verilerin elde edilmesiyle daha belirgin bir şekilde belgelenmiştir. Orta Paleolitik Dönem, Alt Paleolitik Dönemden daha yoğun bir yerleşim görmüştür. Bu yerleşimler; Avcılar Mağarası, Tamtameh Mağarası, Kobeh Mağarası, Kunji Mağarası, Ghamari Mağaraları, Gar Arjeneh Kaya Sığınağı ve Hulailan Vadisi kaya sığınakları ve açık alan yerleşimleri, sistemleri çalışmaların yapıldığı Orta Paleolitik yerleşimleri olarak söylenebilir. Bu dönemdeki yerleşim izlerinde, Mousterian endüstrisinin varlığını, bölgedeki insanların avcı-toplayıcı yaşam tarzını, beslenmesi ve bölgede yaşayan hayvan türlerinin tipolojisini yansıtmaktadır. Orta Paleolitik Dönemdeki taş aletlerin

incelenmesi, bölgedeki teknolojik gelişmeler ve insanların çevreye uyum sağlama stratejileri hakkında önemli bilgiler sunmakta, ikinci ve üçüncü bölümlerde detaylı olarak ele alınmıştır. Genel olarak, Zagros Mousterianı, şu ana kadar tanımlanan başlıca Orta Paleolitik Dönem kültürel gruplarından biri olarak kalmaya devam etmektedir. Ancak, Zavyeh ve diğer sitelerin gösterdiği gibi, Batı İran'ın Orta Paleolitiği son zamanlara kadar düşünüldüğünden çok daha karmaşıktır (Conard vd., 2013: 35, 38).

Yafteh Mağarası, Afrika dışındaki insanların en eski faaliyet dönemlerine ilişkin büyük ve bozulmamış bir yerleşim alanı sunar. Kafkasya'dan Afganistan'a, Toros ve Zagros Dağları'nı geçerek uzanan bu geniş bölge, Aurignacian kültürünün Levant gibi batı Avrasya'nın bazı bölgelerine yayılmış olabileceği devasa bir demografik rezervuar sunar. Orta Asya Aurignacian'ının, malzeme kayıtlarından açıkça anlaşıldığı gibi gerçek bir Aurignacian kültürü olduğunun kültürel tanımı, Shanidar ve Warwasi topluluklarının analizleriyle desteklenmiştir. Bu analizler, Asya'nın bu bölgesinde Aurignacian'ın Mousterian'dan yerel bir evrimini göstermektedir (Otte vd., 2007: 94).

İran platosu, Üst ve Epipaleolitik Dönemlerde işgal edilen alanların sayısı ve taş endüstrisinin çeşitliliği açısından önemli bir takım değişiklikler yaşanmıştır. Üst Paleolitik Döneme geçiş, daha karmaşık bir taş endüstrisinin ortaya çıkışını işaret etmektedir. Üst Paleolitik'e ve Üst Paleolitik'ten Epipaleolitik'e geçişi içeren kesintisiz bir Paleolitik diziyi belirleyen herhangi bir yer bulunamamıştır. Baradostian Kültürü/Zagros Aurignacianı gibi kültürel gruplar, bölgedeki insanların teknolojik yeteneklerini ve yaşam tarzlarını daha da geliştirdiğini göstermektedir. Özellikle Ghar-e Boof Mağarası'nda bulunan Rostamian bıçakçıları, bu döneme ait önemli bir taş alet tipidir. Batı (Orta) Zagros litik endüstrisi tipolojisi Avrupa'nın taş alet teknolojisine benzediği için İran'ın Üst Paleolitiğini bazı bilim insanları bunlar için Baradostian yerine Zagros Aurignacian terimini önermiştir. Avrupa ve Yakın Doğu'daki Üst Paleolitik yerleşimlerle benzer tarihlemeleri göstermektedir. Sonuç olarak, Zagros Bölgesi'nin Paleolitik Dönemi, insanlık tarihine dair önemli bir pencere sunmaktadır. Bölgedeki arkeolojik bulgular, insanların bu bölgede erken dönemlerden itibaren var olduğunu ve çeşitli kültürel gelişmeler yaşadıklarını göstermektedir.

İran Mezolitik Döneminin sonraki aşamalarında, geometrik mikrolitler kullanılmaya başlanmıştır. Bıçakların daha küçük parçalara bölünmesiyle oluşan mikrobürinler mevcuttur ancak çağdaş Levant Bölgesi'nin Epipaleolitik topluluklarına kıyasla nispeten nadirdir. Diğer öğeler arasında kemikten yapılmış iğneler, deldiriciler ve spatula şeklinde araçlar; ayrıca taştan yapılmış havaneller, dövmeler, öğütücüler ve oluklu taşlar da bulunur. Sürtme taş aletler zamanla daha da çoğalmış ve Terminal Mezolitik maddi kültürün ortak bir özelliği haline gelmiştir. Mezolitik Çağ'ın Ana Aşaması boyunca mağaralar ve kaya barınakları, yerleşim için yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu Mezolitik evre coğrafi olarak en az iki, belki de daha fazla alt bölüme ayrılabilir. Zagros dağlarında ve onu çevreleyen ovalarda, bu kültür genellikle Zarzian olarak adlandırılmaktadır. Trans-Hazar bölgesinde başlangıçta bu isim Mazandaranian olarak bilinmektedir (Peasnell, 2002: 198).

Bilinen İran Mezolitik sitelerinin çoğu mağaralar ve kaya sığınağından oluşmaktadır. Ancak Zagros Dağları, Zagros'u çevreleyen alçak araziler ve iç platodan da açık hava sitelerinin birkaçı bilinmektedir. Zagros Dağları ve çevresindeki alçak arazilerden elde edilen mevcut veriler, daha büyük mevsimlik ana kamplar, daha küçük et (kıyım) istasyonları ve geçici istasyonlardan oluşan bir yerleşim birimini göstermektedir. Ana kamplar, çevresel bölgelerin kesişim noktalarına yakın, çevreyi iyi gören büyükçe odalı mağaralardan oluşmaktadır. Bu alanlar, bir veya iki geniş aile tarafından oluşturulan küçük gruplar tarafından işgal edildiği tahmin edilmektedir. Et (kıyım) istasyonları, av partilerinin ana kamplara gidiş gelişler sırasında sık sık kısa sürelerle işgal edildiği küçük kaya sığınaklarından oluşmaktadır. Geçici istasyonlar, genellikle oyun oynamak veya çakmak taşı aletler yapmak gibi kısa süreli faaliyetler için kullanılan, tekrar kullanılmayan yerleşimlerdir. Benzer bir yerleşim deseni, Trans-Hazar bölgesinde de gözlemlenmiştir (Peasnell, 2002: 200).

Paleolitik ve Mezolitik Dönem boyunca geçim ekonomisi sadece avcılık ve toplayıcılığa dayanıyordu. Önceki Üst Paleolitik Döneme kıyasla Mezolitik Dönem, geçim amaçlı olarak kullanılan türlerin sayısında bir artış gözlenmektedir. Bunlar arasında küçük memeliler, sucul türler, su kuşları ve salyangozlar bulunmaktaydı. Geçim kaynakları genişlemesine rağmen, avlanmada öncelikli olarak bir veya iki temel hayvana odaklanılmıştır. Mezolitik avcılar tarafından sömürülen başlıca avlar,

yerel olarak mevcut olan avlara bağılıydı. Palegawra ve Warwasi'de onager; Shanidar Mağarası'nda geyik, koyun ve keçi; Zarzi'de ise ceylan, koyun ve keçi tüketilmiştir. Hazar Denizi kıyısında, avlanmada öncelik Hazar foku ve ceylan arasında değişirken, diyetin önemli bir kısmını ise koyun ve keçi oluşturmaktaydı.

Terminal Mezolitik (Epipaleolitik) Dönem'de yerleşimlerin daha kalıcı hale geldiği, bunun örneğinin Kuzey Zagros'un Irak kısmındaki Zawi Chemi Shanidar sitesinde görülmüştür. Bu dönemde, yerleşimler daha kalıcı su yolları boyunca daha açık vadilere odaklanmıştı. Konutlar belki de açık bir alanda taş döşeli bir meydan etrafında düzenlenmiş, dairesel veya oval yeraltı yapıları şeklinde ortaya çıkmıştır. Mezolitik Döneme geçişte, ölü gömme ritüelleri ve törensel faaliyetlere dair kanıtların ortaya çıkması önemli bir gelişme olmuştur. Zawi Chemi Shanidar ve Shanidar Mağarası gibi önemli yerleşimlerde, ölümlerle ilişkilendirilen ritüel davranışlar gözlemlenmiş ve bu davranışların insan topluluklarının sosyal ve dini yapıları üzerindeki etkileri üzerinde derinlemesine düşünülmüştür. Ayrıca, bu dönemde sanatın ve sembolizmin ortaya çıkışı, oyulmuş kemik nesneleri ve boyalı çakıl taşları gibi sanat eserlerinin varlığı, insanların ruhsal ve kültürel dünyasına dair önemli ipuçları sunmuştur. Zawi Chemi Shanidar'da ritüel amaçlar için tüylerden oluşan tören kostümleri kullanılmış olduğunu Peasnell (2002), söylemiştir ve bu da Shanidar insanların belli bir inanç kavramını oluşturduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi Döneminde sanat ve inanç sistemlerinin incelenmesi, bölgenin insanlık tarihindeki önemli bir konumunu vurgulamaktadır. Bu çalışma, arkeoloji ve antropoloji alanında daha ileri araştırmalar için bir temel oluşturmayı hedeflemektedir. Ayrıca, bölgenin kültürel ve tarihsel mirasının korunması ve anlaşılması açısından da önemli katkılar sunmaktadır.

Mezolitik Dönemin sonlarına doğru, insanlar avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarım ve yerleşik yaşama geçiş yapmaya başlamıştır. Bu dönemde, iklimsel değişiklikler ve doğal kaynakların tükenmesi gibi faktörler, insanları tarımsal faaliyetlere yönlendirmiştir. Zagros Bölgesi'nde bu dönemde avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin yanı sıra, tarıma yönelik ilk adımların atıldığı görülmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem öncesi, insanların tarım ve yerleşik yaşama geçiş yaptığı dönemi kapsar. Bu dönem genellikle MÖ 10.000 ila MÖ 7.000 yılları arasında kapsamaktadır. Zagros Bölgesi'nde, bu döneme ait birçok önemli arkeolojik buluntu

ve yerleşim bulunmaktadır. Çanak Çömlekli Neolitik Öncesi dönemde, Zagros Bölgesi'nde çeşitli yerleşimler ortaya çıkmıştır. Bu yerleşimler genellikle ovaların kenarında veya dağ eteklerinde yer almıştır. İnsanlar, tarım faaliyetleri için uygun alanlara yerleşmiş ve yerleşik yaşam tarzını benimsediği gözlenmiştir.

Zagros bölgesinde Neolitik Çağ'a ait ilk sistematik kazılar ve araştırmalar "İran Tarih Öncesi Projesi" ile R. Braidwood tarafından yapılmıştır. Tepe Guran, Tepe Asiab, Tepe Sarab, Tepe Abdul Hossein gibi önemli Neolitik yerleşimlerinin kazısı İran İslam Devriminden önce yapılmış ayrıca İran'ın kuzeybatısındaki Hajji Firuz Tepesi'nde, Merkezi Platodaki Tepe Sialk'ta ve güneybatı İran'ın Deh Luran bölgesindeki Ali Kosh'ta kazılar yapılmıştır. Bu kazılara ek olarak yüzey araştırmalarında onlarca Neolitik yerleşim yeri tespit edilmesi Zogras Neolitigi hakkında önemli bilgiler elde etmemizi sağlamıştır. Zagrosların Neolitik Dönem kronolojisi ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüş ancak bunlar tam olarak kabul edilmemiş, net bir kronoloji oluşturulmamasına neden olmuştur.

Proto Neolitik Dönem I, Zagroslarda MÖ 9500-8500 yıllarına tarihlenmekte olup tam olarak tanımlanmamakla birlikte, Bu dönemde, yerleşimler çoğunlukla yarı yerleşik şeklinde olmakla birlikte en çok yılın ilk yarısında iskân edildiği düşünülmektedir. Taş teknolojisi açısından bazı yenilikler görünmektedir (Aghalari, 2017: 101). Tepe Asiab ve Ganj Dareh (E tabakası) yerleşimlerinde ilk keçi-bitki evcilleştirme örnekleri bu süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Proto Neolitik Dönem II'de taş alet buluntularında önceki döneme göre bir artış görünmekte ve bu dönemden itibaren orak tipi aletler öne çıkmıştır. Mimaride Chia Sabze Sharghi'de taş, Chogha Golan'da kerpiç ve Sheikh-e Abad'da pise tekniği kullanıldığı görülmektedir. Zagros Bölgesinde yuvarlak mimari kalıntıların bulunmaması nedeniyle muhtemelen dönemin ilk yapıları dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır. Yapılarda depo olarak kullanılan yuvarlak yapıların bulunması mülkiyet kavramının bu dönemde ortaya çıktığını göstermektedir. Proto/Transitional Neolitik II Dönemi, Bereketli Hilalin batısında ki Natufian Son evresiyle çağdaştır (Aghalari, 2017:104). Batı İran'da da yaklaşık MÖ 9000 yılın sonlarında veya 8000 yılın başlarında tam evcilleştirilmiş bitkiler Chogha Golan ve Chia Sabz gibi yerleşimlerde görülmektedir.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem I, MÖ 8000-7000 yıllarına tarihlenmektedir. Mimari, hayvan evcilleştirilmesi, çanak çömlek, figürin, taş ve kemik aletler Neolitik ve Neolitikleşme sürecinin özelliklerini oluşturmaktadır. Tam evcilleştirme ve çanak çömlek üretimi Neolitik Döneme özgüdür. Yaklaşık MÖ 8.000'lerde bitki ve hayvanların tam evcilleştirilmesi ile birlikte Neolitik Çağ'ın başlamış olduğu düşünülmektedir (Aghalari, 2017: 106). Bu dönemde kamusal ve kutsal alanlarının söz konusu olması toplumsal ve inanç yapısında gelişmelerin yaşandığını göstermektedir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem II MÖ 7000-6500 yıllarına tarihlenmektedir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II'de genel olarak tüm Batı İran'da yerleşimlerin arttığı gözlenmektedir. Bu dönemde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik I'de iskân edilen yerleşimler (Chogha Golan, Chia Sabze Sharghi, Abdul Hossein, Tepe Jani) yanı sıra yeni yerleşim gören özellikle Tepe Guran, Ali Kosh, Chogha Bonut ve Chogha Sefid gibi yeni yerleşimler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İran'ın diğer bölgelerinde de bu döneme ait bir kaç yerleşim yeri tespit edilmiştir (Aghalari, 2017:109). Yerleşim düzeni önceki dönem gibi devam ederek tam yerleşimlerin yanı sıra yarı yerleşim toplulukları da görülmektedir. Bu dönem toplulukların bölgesel ilişkilerinde olan etkiler ile ilgili bazı kanıtlar elde edilmiştir. Göçebe ve yarı göçebe toplulukların yaygınlaşması ile aynı zamanda obsidiyen kullanımının yaygınlaşması bölgelerarası ilişkilerin başlangıcı Çanak Çömlek Öncesi Neolitik II. Dönemin en önemli özelliğidir.

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem I-II MÖ 6500-5500 yılları arasında kapsamaktadır. Batı İran'da MÖ 7000 ortalarından başladığını göstermektedir (Aghalari, 2017:110). Batı İran'da özellikle Orta Zagros'ta çanak çömleğe bağlı kronolojiler Jarmo, Sarab ve Guran kazılarında elde edilen çanak çömleğe bağlıdır. Bu çalışmada kullanılan Çanak Çömlekli Neolitik I ve II, Zagros için kullanılan Orta ve Geç Neolitik Döneme denk gelmektedir.

Neolitik Dönem Zagros yerleşimlerine bu yerleşimlerin kültür tabakaları kapsamlı bir şekilde beşinci bölümde incelenmiştir. Neolitik Dönemde yerleşimlerin başlangıçta yarı göçebe yaşam biçimini benimsemiş olduğunu ve ilk hayvan-bitki evcilleşmesini erken dönemde başlanılmış ve Asiab gibi yerleşim yerlerinde insan topluluklarının gelişim gösterdiğini, komünal olarak ortak değerler altında birleşip kamusal/özel yapılar oluşturduğunu belli zamanlarda bu yapılarda toplu ritüeller

yapmıştır, sosyal yapısı inanç sistemine dair inceleme Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi Döneminde sanat ve inanç sistemleri olarak altıncı bölümde incelemesi yapılmış altıncı bölümde için kapsamlı bir çerçeve sunulmuştur.

Son olarak, bu çalışmanın, gelecekteki araştırmalar için örnek teşkil etmesi, Zagros Bölgesi'nin Tarih Öncesi Dönemine yönelik daha sistematik ve detaylı çalışmaların yapılmasına yol açılmasını amaçlamaktadır. Özellikle, Zagros Paleolitik Döneminin taş endüstrisi, beslenme–avlanma, sanat ve inanç olgusunun kültürel evrelerinin daha derinlemesine anlaşılması için, kesintisiz bir dizinin ortaya konması için daha fazla arkeolojik kazı ve araştırma yapılması gerekmektedir. Ayrıca, bölgedeki kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması için çeşitli önlemlerin alınması da önemlidir. Bu genişletilmiş sonuç bölümü, çalışmanın ana bulgularını özetlemekte ve gelecekteki araştırmalar için bir çerçeve sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdi, K., Biglari, F., ve Heydari, S. (2002). *Islamabad project 2001. Test excavations at Wezmeh Cave*. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 34, 171-194.
- Abdi, K., *A Visit to the Deh Luran Plain*. Antiquity. Cilt No (75). 247- 250
- Adams, R. M. (1962). *Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran: Archeological survey provides a basis for observing broad changes during 7000 years of sedentary life*. Science, 136(3511), 109-122.
- Aghalari, B. (2017). *Arkeolojik Verilerin Işığında Epi-Paleolitikten Tunç Çağı Sonuna Kadar Anadolu-İran İlişkileri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara.
- Algaze, G. (2008). *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape*. University of Chicago Press.
- Alizade, A. (2003). *Excavations at the Prehistoric Mound of Chonga Bonut, Khuzestan, İran Seasons 1976/77, 1977/78, and 1996*. The Oriental Institute of the University Chicago, Chicago 2003.
- Allué, E., Expósito, I., Tumung, L., Ollé, A., ve Bazgir, B. (2018). *Early evidence of Prunus and Prunus cf. amygdalus from Palaeolithic sites in the Khorramabad Valley, western Iran*. Comptes Rendus Palevol, 17(6), 335-345.
- Barge, O., Kharanaghi, H. A., Biglari, F., Moradi, B., Mashkour, M., Tengberg, M., ve Chataigner, C. (2018). *Diffusion of Anatolian and Caucasian obsidian in the Zagros Mountains and the highlands of Iran: Elements of explanation in 'least cost path' models*. Quaternary International, 467, 297-322.
- Baumler, M. F. ve Speth, J. D. (1993). *A Middle Paleolithic assemblage from kunji cave, Iran*. In *The Paleolithic prehistory of the Zagros-Taurus* (ed. Olszewski, D. ve Dibble, H.) 1–74 The University Museum of the University of Pennsylvania.
- Bazgir, B., Ollé, A., Tumung, L., ... ve Carbonell, E. (2017). *Understanding the emergence of modern humans and the disappearance of Neanderthals: Insights from Kaldar Cave (Khorramabad Valley, Western Iran)*. Scientific Reports.
- Bertrand, A. (1995). *Les armatures de sagaies magdaléniennes en matière dure animale dans les Pyrénées*. PhD Thesis. Paris 1.

- Bertrand, A. (1999). *Les armatures de sagaies Magdaléniennes en matière dure animal dans les Pyrénées*. British Archaeological Reports International Series 773. Oxford: Archaeopress.
- Biglari, F., Nokandeh, G., ve Heydari, S. (2000). *A recent find of a possible Lower Palaeolithic assemblage from the foothills of the Zagros Mountains*. *Antiquity*, 74(286), 749-749.
- Biglari, F. (2001). *Report on newly discovered Palaeolithic sites at Bisitun, central-western Iran*. *J. Archaeol. Hist*, 28, 50-60.
- Biglari, F., Heydari, S., ve Shidrang, S. (2004). *Ganj par: the first evidence for lower Paleolithic occupation in the southern Caspian basin, Iran*. *Antiquity*, 78 (302), 1-3.
- Biglari, F. (2004). "The Middle Paleolithic Occupation of Bisitun Cave: Its Importance for the Prehistory of the Zagros Region." *Archaeological Studies in the Zagros Mountains*, 15, 33-45.
- Biglari, F., ve Shidrang, S. (2006). *The lower paleolithic occupation of Iran*. *Near Eastern Archaeology*, 69 (3-4), 160-168.
- Braidwood, R.J., (1951). *From cave to village in prehistoric Iraq*. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 124, 12–18.
- Braidwood, R. J. (1954). *From Cave to Village in Iraq*. *Agricultural History*, 28(2), 41-43.
- Braidwood, R. J. (1960). *Seeking the World's First Farmers in Persian Kurdistan: A Full-Scale Investigation of Prehistoric Sites Near Kermanshah*. *The Illustrated London News*, no. 237, 695–97.
- Braidwood, R. J. (1960). *Guess Dating for Jarmo*. *American Antiquity*. 26 (2), 266-266.
- Braidwood, R. J., ve Howe, B. (1960). *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. *Studies in Ancient Oriental Civilization*, No. 31. The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Braidwood, R. J. (1973). *The Early Village in Southwestern Asia*. *Journal of Near Eastern Studies*, 32.
- Braidwood, R. J., ve Howe, B. (1962). *Southwestern Asia beyond the lands of the Mediterranean littoral*. *Courses Toward Urban Life*, 132-146.
- Baraidwood, L.S., Braidwood, R.J., Howe, B. ve Reed, C. A. (1983). *Prehistoric Archaeology along The Zagros Flanks*. *Oriental Institute Publications*, Volume 105.

- Brookes, I. A., Levine, L. D., ve Dennell, R. W. (1982). *Alluvial sequence in central west Iran and implications for archaeological survey*. Journal of Field Archaeology, 9(3), 285-299.
- Carretero, L. G., Lucas, L., Stevens, C., ve Fuller, D. Q. (2023). *Investigating early agriculture, plant use and culinary practices at Neolithic Jarmo (Iraqi Kurdistan)*. Journal of Archaeological Science: Reports, 52, 104-264.
- Conard, N. J., Ghasidian, E. ve Heydari-Guran, S. (2013). *The Paleolithic of Iran*. In Ancient Iran . (ed. Potts, D. T.) 29–48 Oxford press.
- Coon, C. S. (1951). *Cave Explorations in Iran 1949*, Museum Monographs. Philadelphia, PA: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Coon, C.S., (1952). *Excavations İn Hotu Cave, Iran, 1951: A Preliminary Report*. PAPS 96/3: 231–49.
- Cowgill, L. W., Trinkaus, E., ve Zeder, M. A. (2007). *Shanidar 10: A middle paleolithic immature distal lower limb from Shanidar cave, Iraqi Kurdistan*. Journal Of Human Evolution, 53(2), 213-223.
- Çıvgın, İ. (2019). *Batı İran’da Avcı-Toplayıcılıktan Yiyecek Üretimine Geçiş: İklim, Fauna-Flora, Nüfus Yoğunluğu ve Kültürel Temas (MÖ 15000-7500)*. 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı (722-732).
- Darabi, H., Richter, T., ve Mortensen, P. (2019). *Neolithization Process in the central Zagros: Asiab and Ganj Dareh Revisited*. Documenta Praehistorica, 46.
- Darabi, H., Richter, T., ve Mortensen, P. (2019). *New excavations at Tapeh Asiab, Kermanshah, Central Zagros Mountains*. Journal of the Iranian Center for Archaeological Research Vol.2, No.2, Spring 2019.
- Dashtizadeh, A. (2006). *Report of Archaeological Survey of Paleolithic Sites at Marvdasht, Fars Province, Iran*. In School of Ancient History, Culture and Archaeology Studies, book of abstract, A.K. Singh and R. A. Sharma (eds.), 28-29, Jiwaji University.
- Dibble, H.L., ve S.J. Holdaway (1993). *The Middle Paleolithic Industries of Warwasi*. In The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus, D.I. Olszewsky ve H.L. Dibble (Ed.), 75–99. Philadelphia: University Museum Symposium Series, Volume 5, University of Pennsylvania.
- Dibble, H. L. (1984). *The Mousterian Industry From Bisitun Cave (Iran)*. Paléorient, 23-34.
- Djamali, M., Biglari, F., Abdi, K., Andrieu-Ponel, V., de Beaulieu, J. L., Mashkour, M., ve Ponel, P. (2011). *Pollen Analysis of Coprolites from A Late Pleistocene–Holocene Cave Deposit (Wezmeh Cave, West Iran): Insights*

Into The Late Pleistocene And Late Holocene Vegetation and Flora Of The Central Zagros Mountains. Journal of Archaeological Science, 38(12), 3394-3401.

Edey, A., Allen, M. B., ve Nilfouroushan, F. (2020). *Kinematic variation within the Fars Arc, eastern Zagros, and the development of fold-and-thrust belt curvature.* Tectonics, 39(8).

Field, H. (1951). *Reconnaissance in Southwestern Asia.* Southwestern Journal of Anthropology 7, 86–102.

Frahm, E., ve Tryon, C. A. (2018). *Origins of Epipalaeolithic Obsidian Artifacts from Garrod's Excavations at Zarzi Cave in The Zagros Foothills of Iraq.* Journal of Archaeological Science: Reports, 21, 472-485.

Garrod, D.A.E (1930). *The Palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazar Merd.* Bulletin of the American School of Prehistoric Research 6: 8–43.

Garrod, D.A.E (1932). *A New Mesolithic Industry: The Natufian of Palestine.* Journal of the Royal Anthropological Society 62: 257-269.

Garrod, D.A.E (1936). *A Summary of Seven Seasons Work in the Wady Mughara.* Bulletin of the American School of Prehistoric Research 12: 125-129.

Ghasidian, E. (2010). *Small River Pebbles and Late Pleistocene Craftsman: the dawn of bladelet production in the southern Zagros Mountains of Iran.* Hugo Obermaier Gesellschaft, Leipzig. Abstract Book.

Hartz, S., Lübke, H., ve Gross, D. (2019). *Early Mesolithic bone points from Schleswig-Holstein. In Working at the sharp end: From bone and antler to early mesolithic life in northern europe.* Wachholtz, (203-238).

Hesse, B. C. (1978). *Evidence for husbandry from the early Neolithic site of Ganj Dareh in Western Iran.* Columbia University.

Herzfeld, E., ve Guyer, S. (1930). *Meriamlik und Korykos: Zwei Christliche Ruinenstätten des rauhen Kilikiens.* Manchester University Press.

Henry, D. O. (1989). *From Foraging to Agriculture: The Levant at the End of the Ice Age.* University of Pennsylvania Press.

Heydari-Guran, S. (2014). *Paleolithic Landscapes of Iran.* BAR International Series 2586, Printed in England by Information Press, Oxford.

Hodder, I., ve Pels, P., (2010). *Historyhouses: a new interpretation of architectural elaboration at Çatalhöyük.* In Hodder, I. (ed.), Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study (Cambridge), 163–86.

- Hole, F ve Flannery, Kent V., (1962). *Excavations at Ali Kosh, Iran, 1961*. Iranica Antiqua, Vol. 2, pp. 97-148.
- Hole, F. ve Flannery, Kent V. (1967). *The Prehistory of Southwestern Iran: A Preliminary Report*. Proceedings of the Prehistoric Society XXXIII: 147-206.
- Hole, F., Flannery, Kent V., ve Neely, J. A., (1969). *Prehistory and human ecology of the Deh Luran Plain: an early village sequence from Khuzistan, Iran*. University of Michigan Museum of Anthropological Archaeology.
- Hole, F., Kirkby, M. J., ve Renfrew, C. (1976). *Studies in the Archeological History of the Deh Luran Plain: The Excavation of Chagha Sefid*. University of Michigan Press.
- Hole, F. (1977). *Studies Excavation of in the Archeological History of the Deh Luran Plain The of Chagha Sefid*, University of Michigan Museum of Anthropology, Ann Arbor.
- Hole, F. (1987). *The Archaeology of Western Iran: Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*. Washington D.C.: Smithsonian Institution Press).
- Howe, B. (1983). *Prehistoric Archaeology along The Zagros Flanks*. Karim Shahir (Edts: Baraidwood, L.S., Braidwood, R.J., Howe, B. ve Reed, C. A.) Oriental Institute Publications, Volume 105. 25-152.
- Howe, B. (2014). *Barda Balka* (Y. M. Rowan, Foreword). Oriental Institute Communications, 31. The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Ikeda, J. (1979). *Preliminary report of an archaeological survey in Arsanjan area, Fars Province, Iran, 1977*. Kyoto University.
- Jaubert, J., Biglari, F., Bordes, J. G., Bruxelles, L., Mourre, V., ... ve Alipour, S. (2006). *New Research on Paleolithic Of Iran: Preliminary Report of 2004 Iranian-French Joint Mission*. Archaeological Reports, 4, 17-26.
- Jayez, M., Mirzai, K.M., ve Niknami, K.A. (2018). *Introduction of Late Pleistocene Cultural Material of An Intermediate Region: Paleolithic Sites of Pion and Izeh plain Between Central and Southern Zagros, Southwest Iran*. Quaternary International 1-30.
- Jaubert, J., Biglari, F., Mourre, V., Bruxelles, L., Bordes, J. G., Shidrang, S., ... ve Laroulandie, V. (2009). The Middle Palaeolithic occupation of Mar-tarik, a new Zagros Mousterian site in Bisotun massif (kermanshah, Iran). In *Le paléolithique d'Iran UISPP, Proceedings of the XV World Congress* (Lisbon, 4-9 September 2006) (7-27).

- Jones, M. D., ve Roberts, C. N. (2008). *Interpreting Lake Isotope Records of Holocene Environmental Change in The Eastern Mediterranean*. *Quaternary international*, 181(1), 32-38.
- Kuhle, M. (2008). *The Pleistocene Glaciation (LGP and pre-LGP, pre-LGM) of SE Iranian mountains Exemplified by the Kuh-i-Jupar, Kuh-i-Lalezar and Kuh-i-Hezar Massifs in the Zagros*. *Polarforschung*, 77(2/3), 71-88.
- Maher, L.A., (2019). *Persistent Place-Making In Prehistory: The Creation, Maintenance, And Transformation Of An Epipalaeolithic Landscape*. *Journal of Archaeological Method and Theory* 26, 998–1083.
- Maher, L.A., ve Conkey, M., (2019). *Homes for hunters?: exploring the concept of home at hunter-gatherersites in Upper Paleolithic Europe and Epipaleolithic Southwest Asia*. *Current Anthropology* 60, 91–137.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygarlığın doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*. (Çev. Alaeddin ŞENEL). İmge Kitabevi.
- Mashkour, M., Radu, V., Mohaseb, A., Hashemi, N., Otte, M., ve Shidrang, S. (2009). *The Upper Paleolithic faunal remains from Yafteh cave (Central Zagros), 2005 campaign. A preliminary study. Le Paléolithique d'Iran*, Oxford, Archeopress. (BAR International Series, 1968), 73-84.
- Matthews, R. (2000). *Early Prehistory of Mesopotamia 500.000 to 4.500 BC*. Turnhout: Brepols Publisher.
- Matthews, W., Mohammadifar, Y., Motarjem, A., Ilkhani, H., Shillito, L. M., ve Matthews, R. (2013). *Issues in the study of palaeoclimate and palaeoenvironment in the early Holocene of the central Zagros, Iran*. *International Journal of Archaeology*, 1(2), 26-33.
- McBurney, C. (1950). *The geographical study of the older Palaeolithic stages in Europe. In Proceedings of the Prehistoric Society*. Cambridge University Press, 16, 163-183.
- McBurney, C. (1968). *The cave of Ali Tappeh and the Epipaleolithic in northeastern Iran*. *Proceedings of the Prehistoric Society* 34, 385-413.
- McBurney, C. (1969). *Report on further excavations in the caves of the Kuh-i Dasht area during August, 1969*. *Bastan Shenasi Va Honar-e Iran*, 3, 8–9.
- Mc Donald, M. (1979). *An examination of mid-Holocene settlement patterns in the Central Zagros region of western Iran*. Ph.D. Dissertation, Department of Anthropology, University of Toronto. Toronto.
- Meiklejohn, C., Merrett, D. C., Reich, D., ve Pinhasi, R. (2017). *Direct dating of human skeletal material from Ganj Dareh, Early Neolithic of the Iranian Zagros*. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 12, 165-172.

- Mellaart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East*. London. Thames and Hudson.
- Morgan, J. D. (1912). *Observations sur les couches profondes de l'Acropole de Suse*. Mémoires de la Délégation en Perse, 13, 1-25.
- Mortensen, P. (1972). *Seasonal Camps and Early Villages in the Zagros*. P. Ucko, R. Tringham, G. Dimbleby (Ed.). *Man, Settlement and Urbanism* (s. 293-297). London: Gerald Duckworth & CO LTD.
- Mortensen, P. (1974). *A Survey of Early Prehistoric Sites in the Holailan Valley in Luristan*. In *Proceedings of the 2nd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*. 34-52.
- Mortensen, P. (1975). *The Prehistoric Archaeology of the Hulailan Valley*. *Acta Archaeologica*, 46, 1-36.
- Nasab, H. V. (2011). *Paleolithic archaeology in Iran*. *Intl. J*, 18, (2), 63-87.
- Neely, J. A. ve Wright, H. T. (1994). *Early Settlement and Irrigation on the Deh Luran Plain Village and Early State Societies in Southwestern Iran*. University of Michigan Museum of Anthropology, Ann Arbor.
- Neely, J. A. (2011). *Sasanian Period Drop-Tower Gristmills on the Deh Luran Plain, Southwestern Iran*. *Journal of Field Archaeology*, 36(3), 232-254.
- Neely, J. A, *Parthian and Sasanian Settlement Patterns on the Deh Luran Plain, Khuzistan Province, Southwestern Iran*. *Iranica Antiqua*. 51, 235-300.
- Olszewski, D. ve Dibble, H. L. (1994). *The Zagros Aurignacian*. *Curr. Anthropol*, 35, 68–75.
- Olszewski, D.I. (1993a). *The Late Baradostian Occupation at Warwasi Rockshelter, Iran*. In *The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus*, D.I. Olszewsky ve H.L. Dibble (Ed.), 187–206. Philadelphia: University Museum Symposium Series, Volume 5, University of Pennsylvania.
- Olszewski, D.I. (1993b). *The Zarzian Occupation at Warwasi Rockshelter, Iran*. In *The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus*, D.I. Olszewsky ve H.L. Dibble (Ed.), 207–236. Philadelphia: University Museum Symposium Series, Volume 5, University of Pennsylvania.
- Olszewski, D. I., ve Dibble, H. L. (2006). *To be or not to be Aurignacian: the Zagros Upper Paleolithic*. *Towards a Definition of the Aurignacian*. 45, 355-373.
- Olszewski, D. I. (2012). *The Zarzian in the context of the Epipaleolithic Middle East*. *The International Journal of Humanities*, 19 (3), 1-20.
- Otte M., Biglari F., Flas D., Shidrang S., Zwyns N., Mashkour M., ... ve Radu V. (2007). *The Aurignacian in the Zagros Region: New Research at Yafteh Cave, Lorestan*. *Iran Antiquity*, 81 (311), 82–96.

- Otte, M., ve Kozłowski, J. (2007). *L'Aurignacien du Zagros*. Liège: ERAUL.
- Peasnell, B. L. (2002). *Iranian Mesolithic*. (P. N. Peregrine ve M. Ember (eds)) Encyclopedia of Prehistory. Volume 8: South and Southwest Asia. Boston: Springer US, 198–214.
- Piperno, M. (1972). *Jahrom, a Middle Paleolithic Site in Fars, Iran*. EW 22: 183–97.
- Reed Charles A. (1960). *A Review of the Archeological Evidence on Animal Domestication in the Prehistoric Near East*. In *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*, by Robert J. Braidwood and Bruce Howe. Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 31, pp. 119-45. University of Chicago (Oriental Institute).
- Reynolds, T., Farr, L., Hill, E., Hunt, C., Jones, S., Gratuze, B., ... ve Barker, G. (2018). *Shanidar Cave and the Baradostian, a Zagros Aurignacian Industry*. L'anthropologie, 122(5), 737-748.
- Richter, T., Darabi, H., Alibağı, S., Arranz-Otaegui, A., ... ve Yeomans L., (2021). *The formation of Early Neolithic Communities in the Central Zagros: An 11,500 Year-Old Communal Structure at Asiab*. Oxford Journal of Archaeology 40(1) 2–22 2021.
- Riehl, S., Asouti, E., Karakaya, D., Starkovich, B.M., Zeidi, M., ve Conard N.J. (2015). *Resilience at the Transition to Agriculture: The Long-Term Landscape and Resource Development at the Aceramic Neolithic Tell Site of Chogha Golan (Iran)*. Hindawi Publishing Corporation BioMed Research International Volume 2015.
- Rosenberg, M. S. (1979). *Eshkaft-e Gavi (The Malyan Project)*. Iran 17: 148–9.
- Rosenberg, M. S. (1988). *Paleolithic settlement pattern in the Marv Dasht, Fars Province, Iran*. PHD. University of Pennsylvania.
- Roustaei, K. (2010). *Discovery of Middle Palaeolithic occupation at high altitude in the Zagros Mountains*. Iran Antiquity, 84(325).
- Shidrang, S. (2018). *The Middle to Upper Paleolithic transition in the Zagros: the appearance and evolution of the Baradostian*. In *The Middle and Upper Paleolithic Archeology of the Levant and Beyond*, 133-156. Springer, Singapore.
- Smith, P. E. (1967). *Ghar-i-Khar and Ganj-i-Dareh*. Iran. 5, 138-139.
- Smith, P. E. L. (1986). *Palaeolithic Archaeology in Iran*. Philadelphia: Published for the American Institute of Iranian Studies by the University Museum, University of Pennsylvania, Print. American Institute of Iranian Studies Monographs.

- Smith, P. E. L. (1998). *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*. University of Wisconsin Press.
- Solecki, R. S. (1958). *The 1956–1957 season at Shanidar, Iraq: A preliminary statement*. *Summer*, 14, 1104-1108.
- Solecki, R. S. (1963). *Prehistory in Shanidar Valley, Northern Iraq: Fresh insights into Near Eastern prehistory from the Middle Paleolithic to the Proto-Neolithic are Obtained*. *Science*, 139(3551), 179-193.
- Solecki, R.S., (1971). *Shanidar The First Flower People*. Knopf, New York
- Solecki, R.L. (1981) – *An Early Village Site at Zawi Chemi Shanidar*. Malibu: Undena.
- Sołtysiak, A., ve Darabi, H. (2017). *Human remains from Ali Kosh, Iran, 2017*. *Bioarchaeology of the Near East*, 11, 76-83.
- Stevens, L. R., Wright Jr, H. E., ve Ito, E. (2001). *Proposed changes in seasonality of climate during the Lateglacial and Holocene at Lake Zeribar, Iran*. *The Holocene*, 11(6), 747-755.
- Trinkaus, E. (1983). *The Shanidar Neandertals*. Academic Press.
- Trinkaus, E., ve Biglari, F. (2006). *Middle Paleolithic Human Remains from Bisitun Cave, Iran*. *Paléorient* 32(2), 105-111.
- Vahdati Nasab, H., (2011). *Paleolithic Archaeology in Iran*. *The International Journal of Humanities of the Islamic Republic of Iran* 18/2: 63–87.
- Van Zeist, W., ve Bottema, S. (1977). *Palynological Investigations in Western Iran*. *Palaeohistoria*, 19-85.
- Van Zeist W., Smith P.E.L., Palfenier-Vegter R.M., Suwijn M., ve Casparie W.A. *An Archaeobotanical Study of Ganj Dareh Tepe*. *Iran. Palaeohistoria*. 1984; 26:201–24.
- Watkins, T.,(2004a). *Architecture and 'theatres of memory' in the Neolithic of Southwest Asia*. In Demarra, E., Gosden, C., ve Renfrew, C. (eds.), *Rethinking Materiality. The Engagement of Mind with the Material World* (Cambridge), 97–106.
- Watkins, T., (2004b). *Building Houses, Framing Concepts, Constructing Worlds*. *Paléorient* 30.
- Wright Jr, H.E., (1968). *Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia*. *Science*, July 1968, New Series, Vol. 161, No. 3839.

- Wright, Henry T., (1981). *An Early Town on the Deh Luran Plain Excavations at Tepe Farukhabad*. The Museum Of Anthropology University of Michigan, Ann Arbor
- Wahida, G. (1981). *The re-excavation of Zarzi, 1971*. In Proceedings of the Prehistoric Society 47, 19-40. Cambridge University Press.
- Wahida, G. (1999). *The Zarzian Industry of the Zagros Mountains*. In: Davis, W., Charles, R. (Eds.), *Dorothy Garrod and the Progress of the Paleolithic. Studies in the Prehistoric Archaeology of the Near East and Europe*. Oxbow Books, Oxford, 181-208.
- Young Jr, T. C., ve Smith, P. E. (1966). *Research in the Prehistory of Central Western Iran: Recent Preliminary Excavations Promise to Document 40,000 Years of Prehistory in the Zagros Mountains*. Science, 153(3734), 386-391.
- Zarins, J. (1981). "The Land of Incense: Archaeological Work in the Hadramawt." *American Scientist*, 69(4), 444-453.
- Zanolli, C., Biglari, F., Mashkour, M., Abdi, K., Monchot, H., Debue, K., ... ve Macchiarelli, R. (2019). *A Neanderthal from the Central Western Zagros, Iran. Structural reassessment of the Wezmeh 1 Maxillary Premolar*. Journal of human evolution, 135, 102643.
- Zeder, M. A. (2009). "The Origins of Agriculture in the Near East." *Current Anthropology*, 50(5), 671-684.
- Zeder, M.A., ve Hesse, B. (2000). *The Initial Domestication of Goats (Capra hircus) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago*. Science 287 (5461), 2254–2257.

İNTERNET KAYNAKÇA

<https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/neanderthal-life-death-shanidar-cave/>

<https://archaeology.columbia.edu/2019/05/11/30953/> Erişim Tarihi: 17/09/2023.

TABLOLAR

	Derinlik Altında Veri (M)	Günümüzden Önce (GÖ)	Labaratuvar Numarası	Yorumlar
Üst Tabaka C	2.35 3.05 3.05 -----	28,700 ± 700 26,500 ± 1,500 29,500 ± 1,500 33,900 ± 900 34,000 ± 420	W-651 L-335H W-178 GrN-1830 GrN-1494 W-650	Aynı Numunenin Bölümleri
Orta Tabaka C	3.30 4.57 4.57	33,300 ± 1,000 32,300 ± 3,000 >34,000	L-335I W-180 GrN-2016	"Kemik" Fraksiyonu "Dinlenme" Fraksiyonu
Alt Tabaka C	5.10 -----	35,440 ± 600 34,590 ± 500	GrN-2015	Aynı Numunenin Bölümleri
Üst Tabaka D		46,900 ± 1,500 50,600 ± 3,000	GrN-2527 GrN-1495	"Kemik" Fraksiyonu "Dinlenme" Fraksiyonu

Tablo 1. Shanidar Mağarası'nın C ve D katmanlarından radyokarbon bulguları (Trinkaus, 1983: 10)

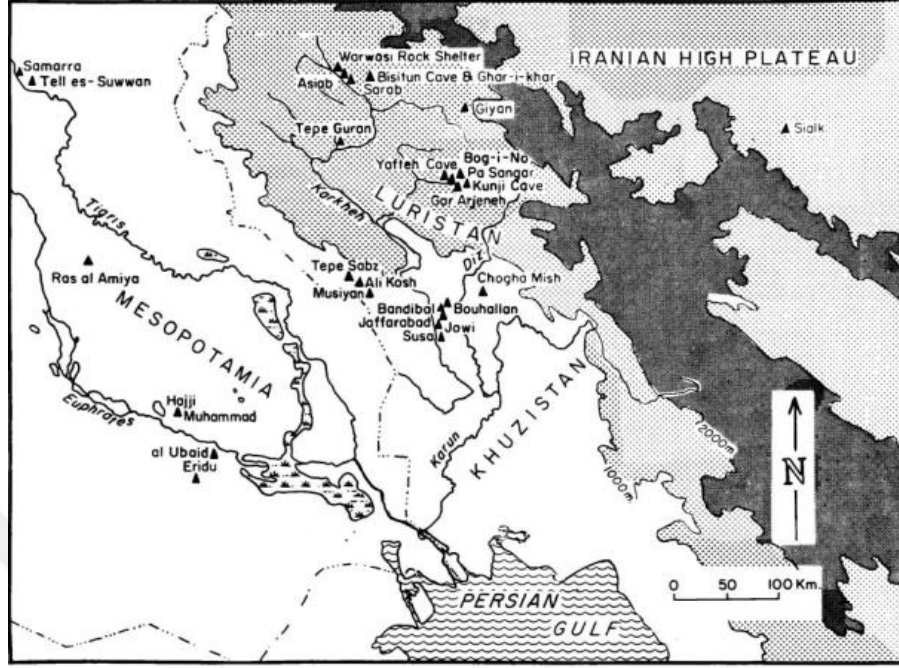
DÖNEM	KÜLTÜR	AÇIK HAVAALANLARI	KAYA SİĞİNAKLARI	MAĞARALAR
ALT PALEOLİTİK	Acheulean	Ganj Par Nehir Teras Alanı Shiwatoo Baba Guri Gakia Kuri Gol Pal Barik Balda Barka		
ORTA PALEOLİTİK	Zagros Mousterianı	Cheshmeh Kahreh Açık Havaalanı Sar Sarab Açık Havaalanı Site No.7 Açık Havaalanı Saimarreh E Açık Havaalanı Saimarreh F Açık Havaalanı Hasanlangi Açık Hava Sitesi Gourband Açık Hava Sitesi	Zavyeh Gar Arjeneh Kaya Sığınağı Ghar Huchi Kaya Sığınağı Ghar Villa Kaya Sığınağı Ghar Sefid Kaya Sığınağı	Tamtameh Mağarası Kobeh Mağarası Avcılar Mağarası Kunji Mağarası Ghamari Mağarası Bisütün? Waswasi Eshkaft-E Ghad-E Barm-E Shur Mağarası Mar Tarik Mağarası Zawi Chemi Shanidar D Tabakası Ghar-E Khar Mağara
ÜST PALEOLİTİK	BARADOSTİAN/ ZAGROS AURİGNACİAN		Gar Arjeneh, Pa Sangar Kaya Sığınağı Warwasi Kaya Sığınağı Eshkaft-E Gavi Garm Rud Zawi Chemi	Yafteh Mağarası Ghar-E Boof Mağarası Shanidar C Tabakası Ghar-E Khar Mağarası Eshkaft-E Ghad-E Barm-E Shur Mağarası
EPIPALEOLİTİK	ZARZİAN		Gar Arjeneh, Pa Sangar Kaya Sığınağı Mar Gurgalan Sarab Houmian ve Bard Spid Kaya Sığınağı	Hotu Mağarası Belt Mağarası Yafteh Mağarası Palegawra Mağarası Zawi Chemi Shanidar B Ve A Tabakaları Ali Tappeh Mağarası Keyaram Mağarası

Tablo 2. İran ve Zagros Bölgesi, Paleolitik Dönem yerleşimleri (Bahar ÇERİOĞLU).

Species/archaeological horizon	Lab code	BP	Cal BP	Cal BC (2 σ)
<i>Hordeum spontaneum</i> , geological horizon	KIA45647	9330 $\pm$ 35 (base residue) 10125 $\pm$ 45 BP (humic acid)	10549 $\pm$ 37 (b.r.) 11740 $\pm$ 187 (h.a.)	8658–8529 (b.r.) 10042–9651 (h.a.)
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH XI	KIA44943	9790 $\pm$ 120/–110	11162 $\pm$ 220	9556–8812
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH XIa	KIA45648	9320 $\pm$ 120 BP (base residue) 10230 $\pm$ 45 BP (humic acid)	10527 $\pm$ 166 (b.r.) 11952 $\pm$ 137 (h.a.)	8847–8283 (b.r.) 10155–9817 (h.a.)
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH XI	KIA44944	9690 $\pm$ 45	11054 $\pm$ 129	9274–9119
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH XI	KIA44942	9385 $\pm$ 37 (base residue) 9590 $\pm$ 40 (humic acid)	10622 $\pm$ 45 (b.r.) 10945 $\pm$ 123 (h.a.)	8754–8565 (b.r.) 9118–8872 (h.a.)
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH VIII	KIA43836	9425 $\pm$ 45	10656 $\pm$ 53	8814–8602
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH VI	Ua-44324	8812 $\pm$ 53	9910 $\pm$ 157	8117–7803
<i>Aegilops</i> sp., AH V	Ua-44323	8845 $\pm$ 54	9954 $\pm$ 148	8152–7856
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH IV	Erl-14839	8887 $\pm$ 37	10037 $\pm$ 94	8234–7938
Poaceae, AH III	Erl-14840	8805 $\pm$ 38	9839 $\pm$ 81	8181–7731
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH III	Erl-14838	8770 $\pm$ 40	9788 $\pm$ 84	7967–7648
<i>Aegilops glume bases</i> , AH II	KIA45649	8965 $\pm$ 35	10091 $\pm$ 107	8286–8181
Cerealia, AH II	KIA44941	9518 $\pm$ 44	10887 $\pm$ 147	8934–8713
<i>Hordeum spontaneum</i> , AH II	Beta336511	9110 $\pm$ 40	10319 $\pm$ 59	8460–8280
<i>Triticum</i> type species, AH II	Beta336510	8800 $\pm$ 40	9831 $\pm$ 82	8020–7750
Charcoal, AH I	Beta336509	8900 $\pm$ 40	10045 $\pm$ 95	8240–7950
Charcoal, AH I	Beta336508	8690 $\pm$ 40	9637 $\pm$ 54	7790–7600

Tablo 3. Chogha Golan'dan radyokarbon tarihleri ve AMS verileri (Riehl vd., 2015:4)

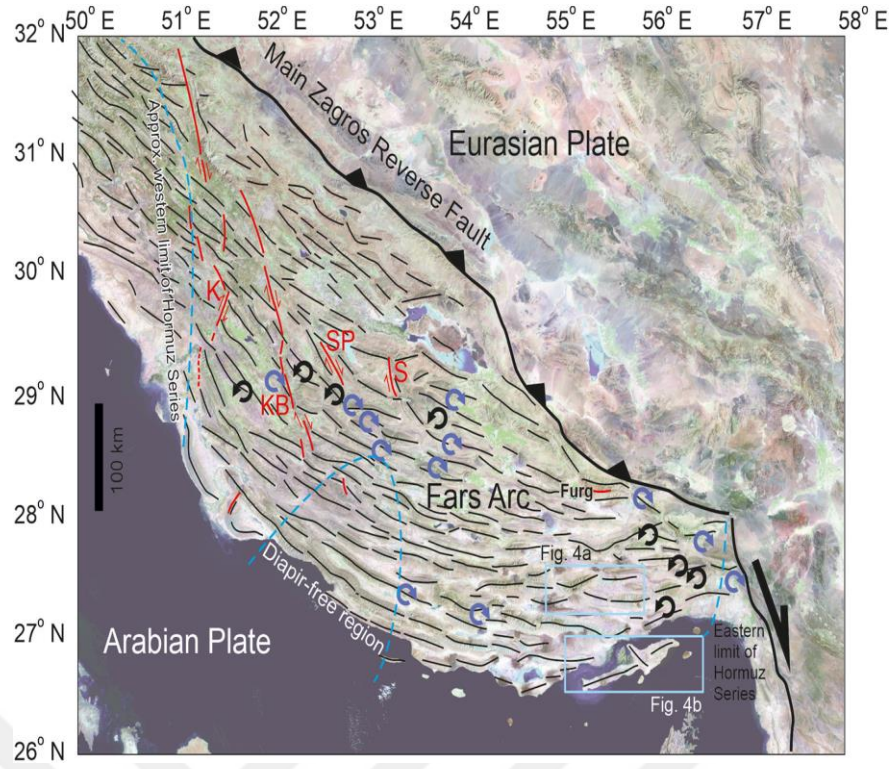
HARİTALAR

Harita 1. Güneybatı İran ve Mezopotamya Haritası (Hole vd., 1969: 11)

Harita 2. Kuzey, Orta ve Güney Zagros Dağları (Barge vd., 2018: 298).

Harita 3. Zagros Yayılı. (Edey, Allen ve Nilfouroushan, 2020: 4).

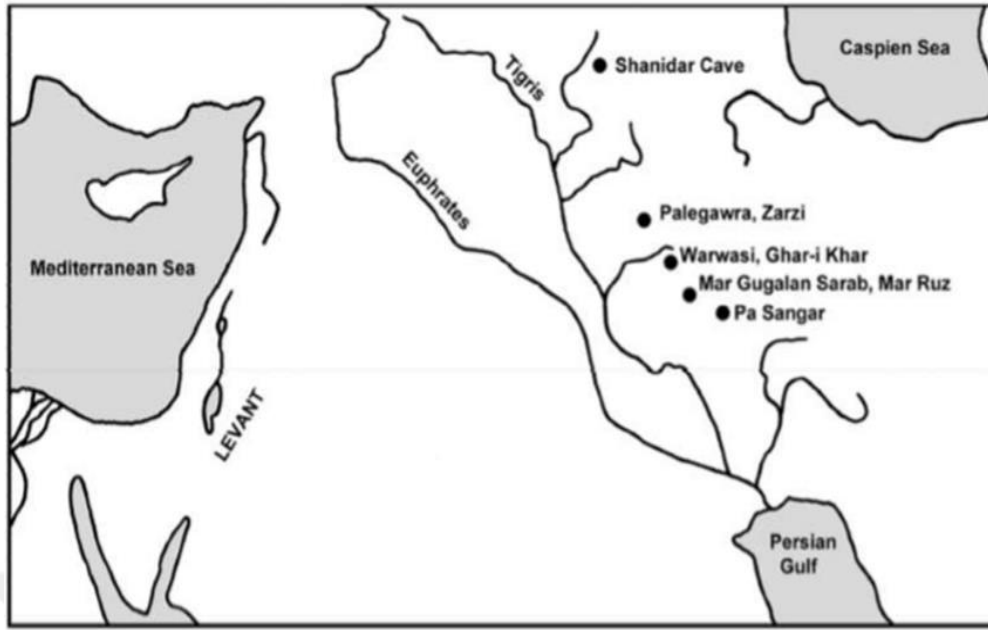
Harita 4. Alt Paleolitik dönem İran bölgesine ait yüzey buluntuların bulunduğu yerler (Biglari ve Shidrang, 2006)

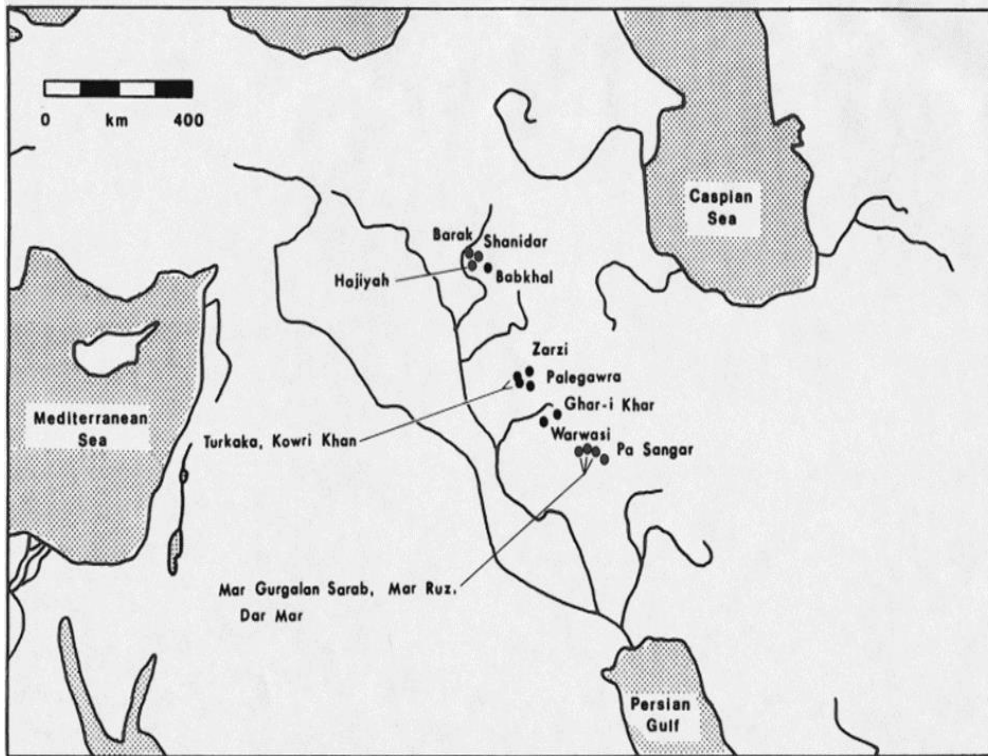
Harita 5. Orta Paleolitik Dönem Zagros Bölgesi mağara yerleşimleri.

Harita 6. Üst Paleolitik Dönem, Baradostian yerleşimleri (Shidrang, 2018:135).

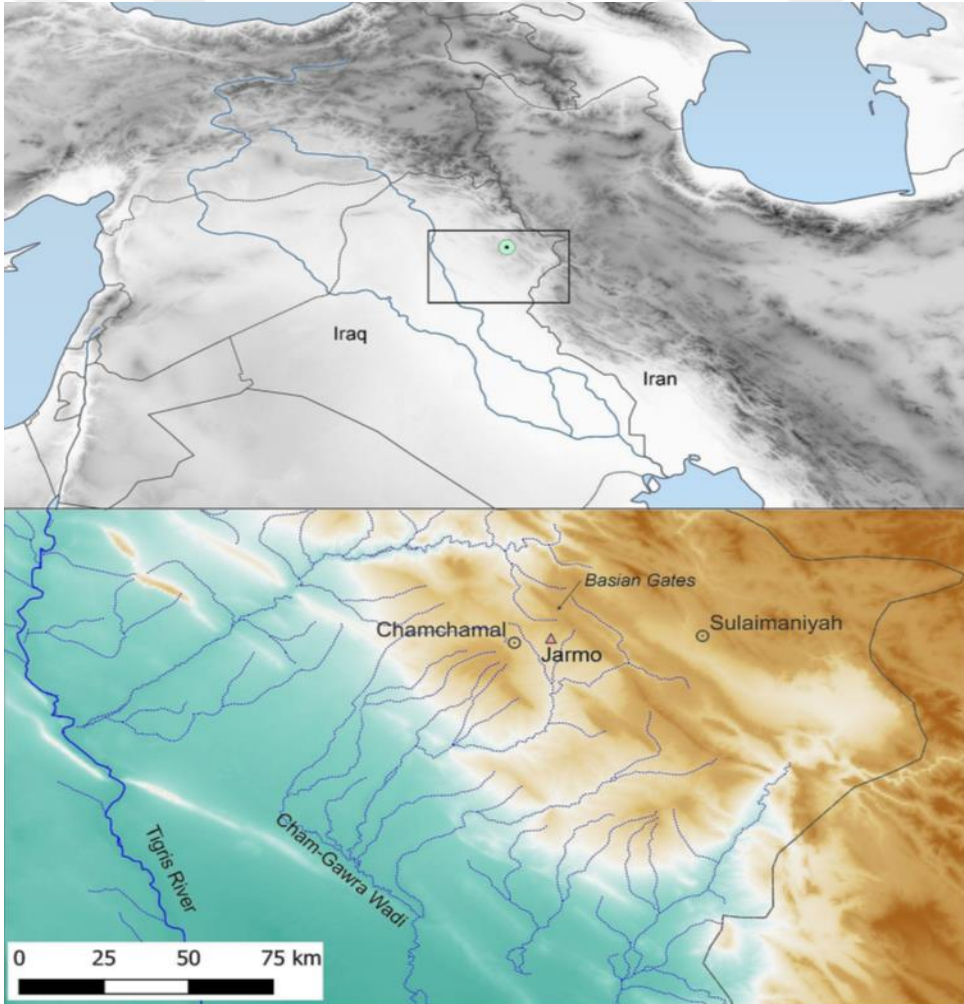
Harita 7. Epi-Paleolitik Dönem Zarzian yerleşimleri (Olszewski, 2012)

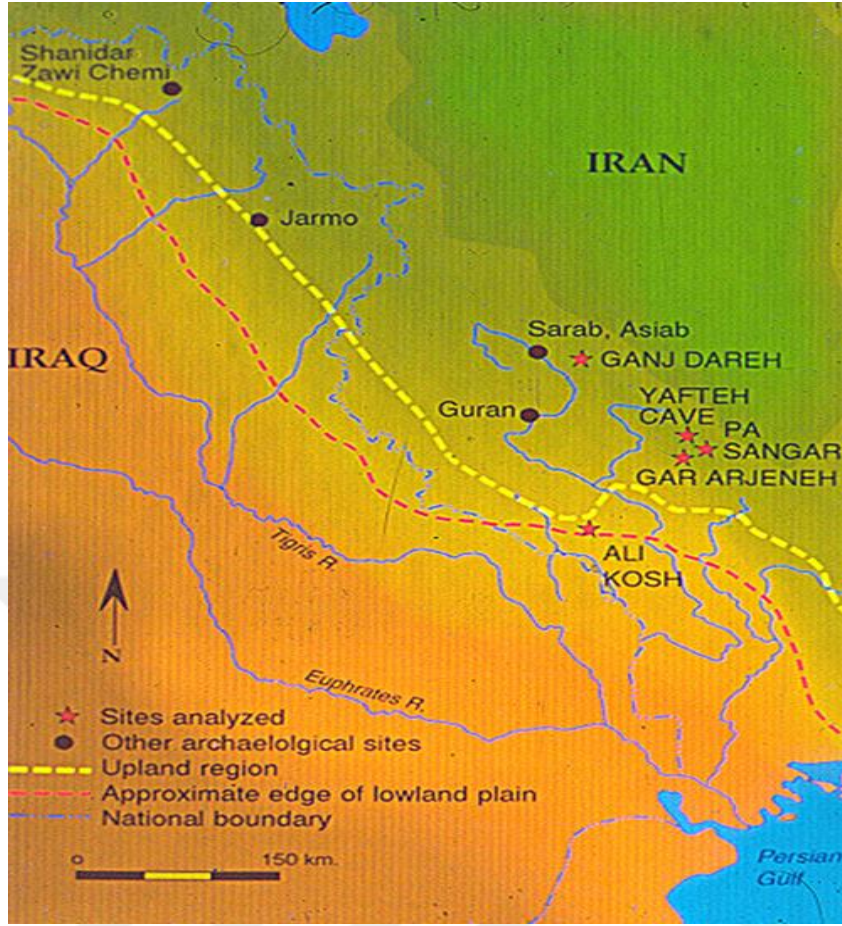
Harita 8. Zagros Bölgesi Zarzian yerleşimleri (Olszewski, 1993a: 236).

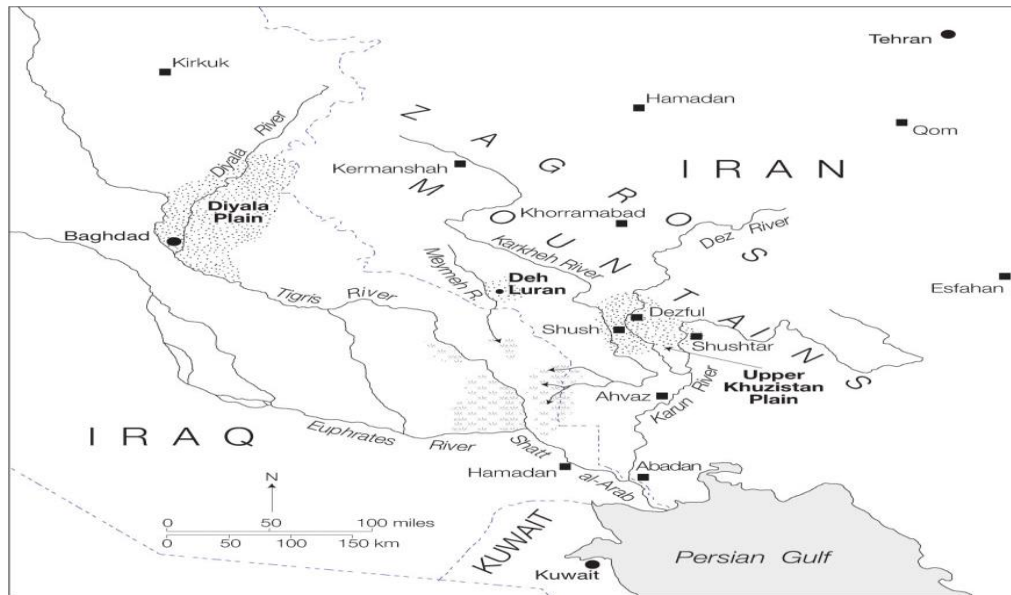
Harita 9. Kaldar Mağarası (Bazgir vd., 2017: 3)

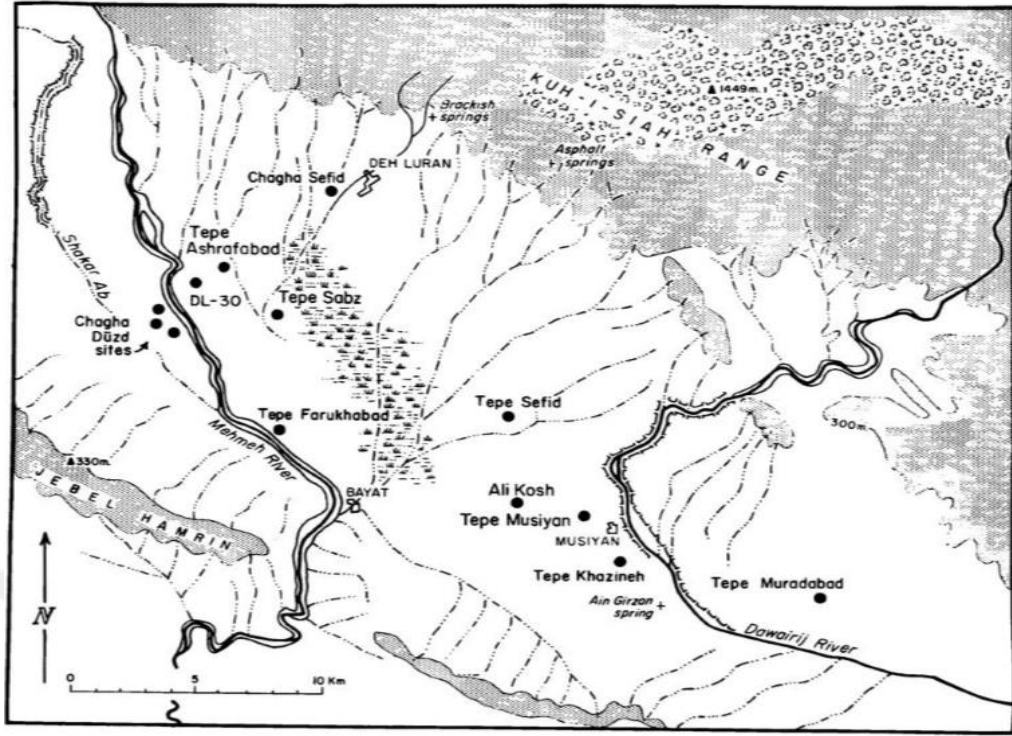
Harita 10. Jarmo yerleşim yerini gösteren harita (Carretero vd., 2023: 3).

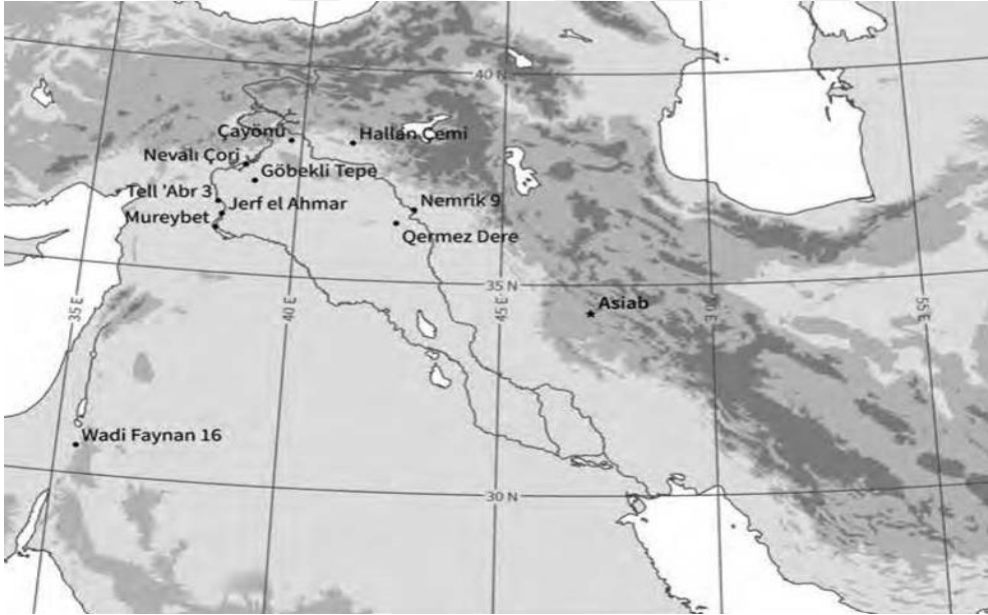
Harita 11. Batı Zagros Neolitik Dönem yerleşim yerlerini gösteren harita.
(Kaynak: <http://www.mnh.si.edu/highlight/goats/> Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2022)

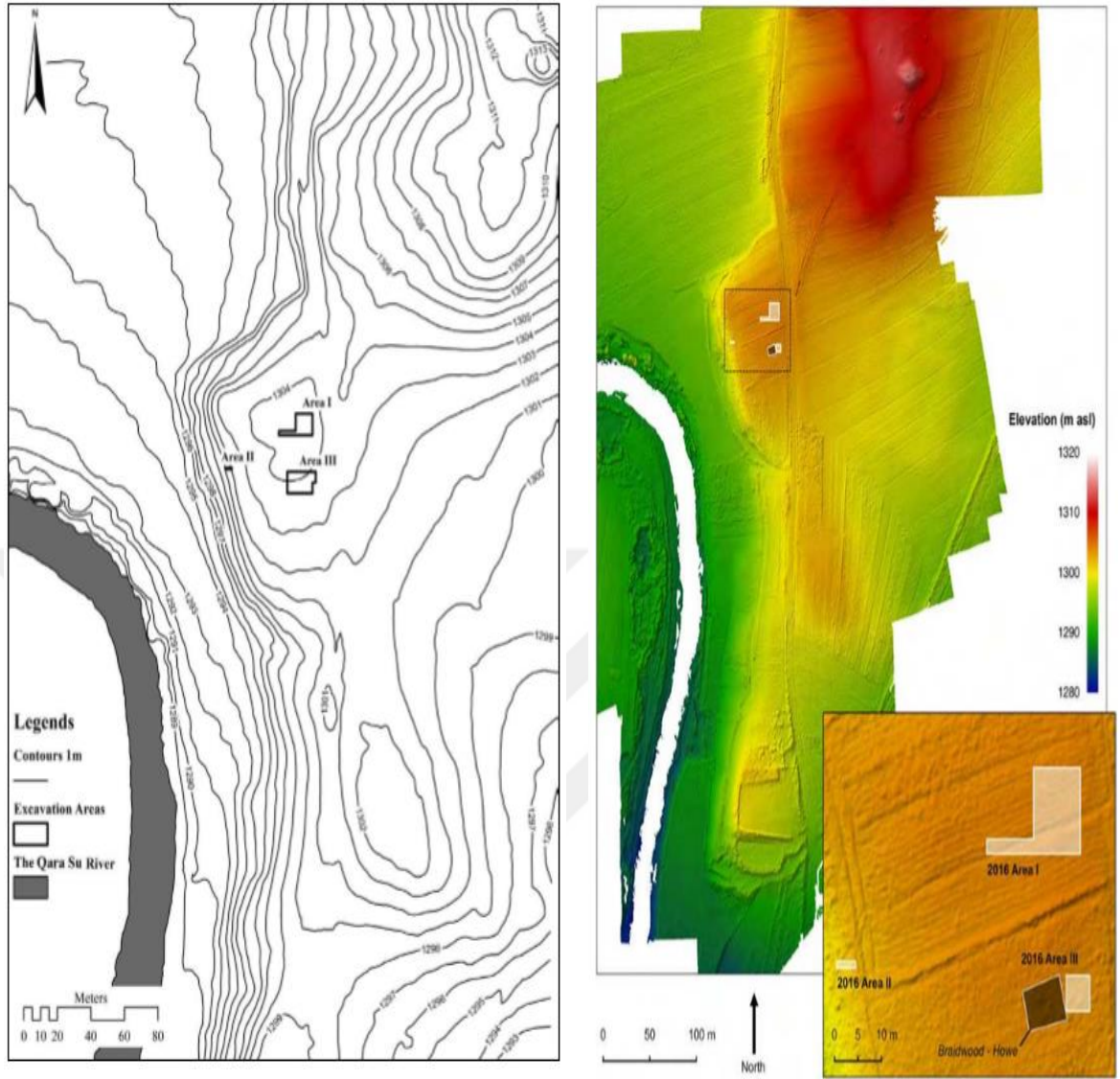
Harita 12. Deh Luran Ovası'nın Diyala Ovası ve Yukarı Khuzistan Ovası'na göre konumu (Neely, 2011: 233).

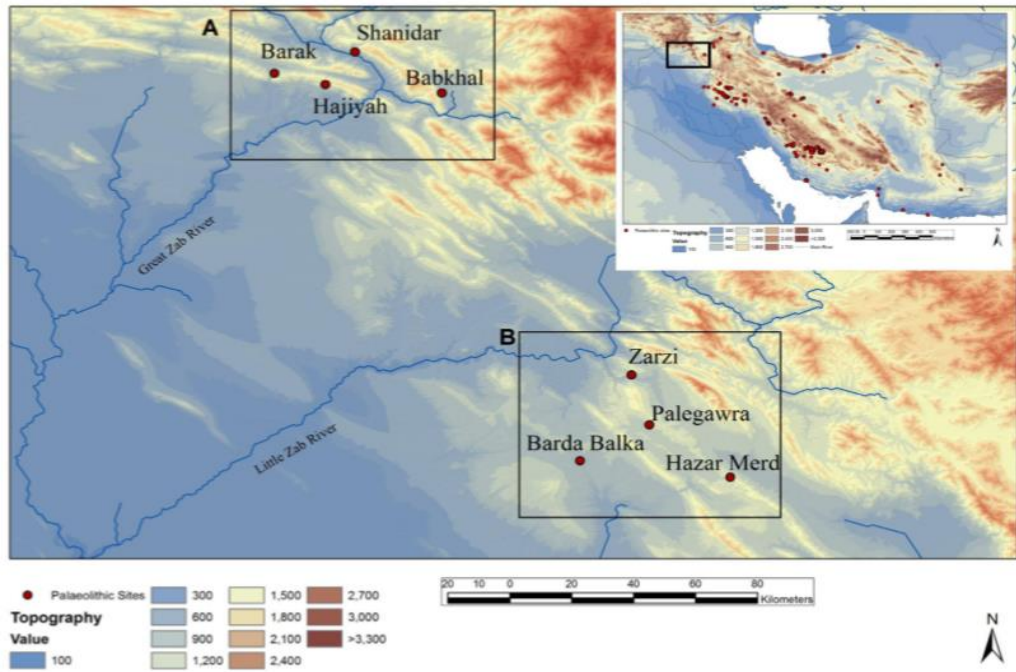
Harita 13. Deh Luran Ovası yerleşim yerleri (Hole vd., 1969:14)

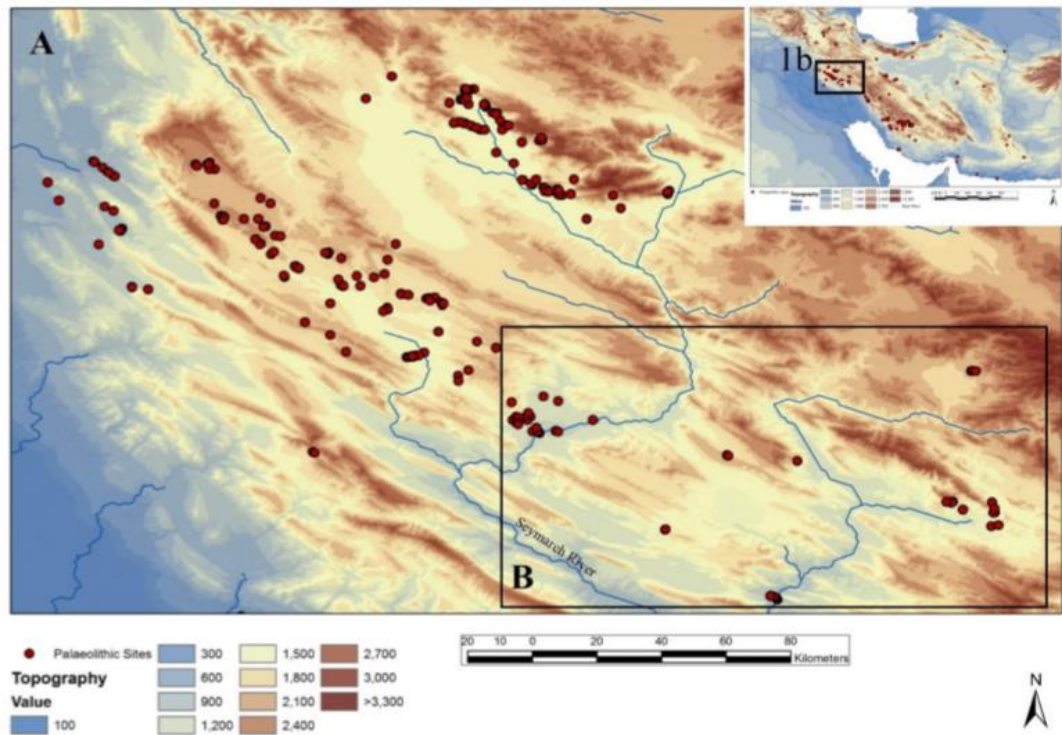
Harita 14. Tepe Asiab'ın konumu ve diğer Neolitik Dönem yerleşim yerleri (Richter vd., 2021:4).

Harita 15. Tepe Asiab, 2016 yılında kazı yapılan alanlarının konumu ve topografik haritası (Richert vd., 2021:5; Darabi vd., 2019:82)

Harita 16. Rawanduz Ve Chemchemal Bölgesi Paleolitik yerleşimleri gösteren harita (Heydari-Guran 2014:37).

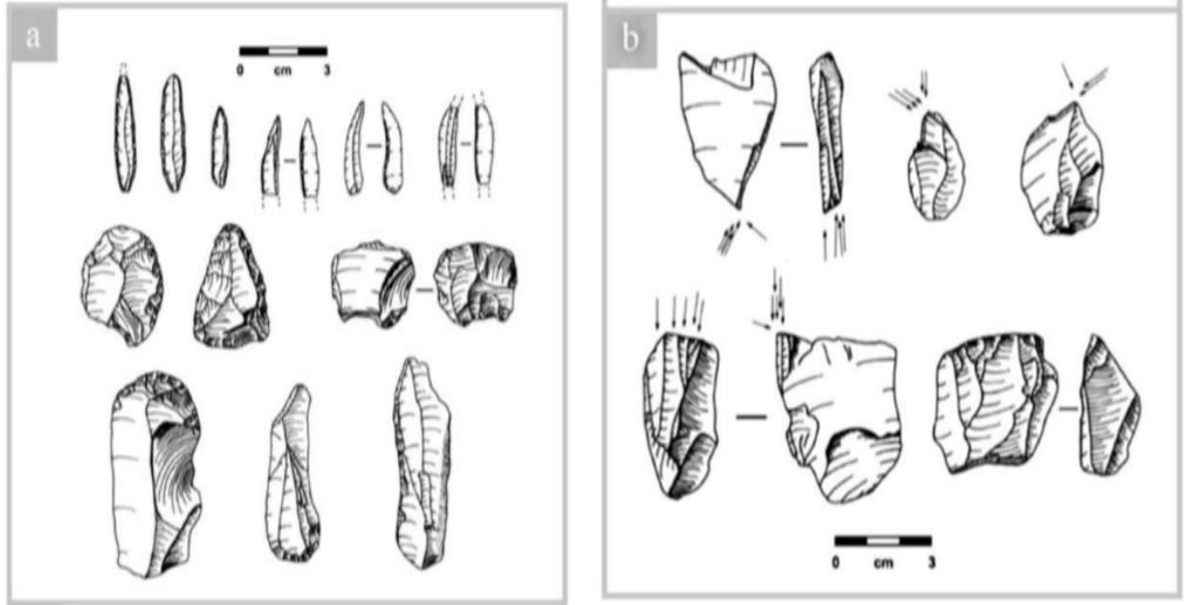

Harita 17. Batı Orta Zagros, Kermanshah ve Luristan Bölgesinde Paleolitik Yerleşimleri (Heydari- Guran, 2014:41)

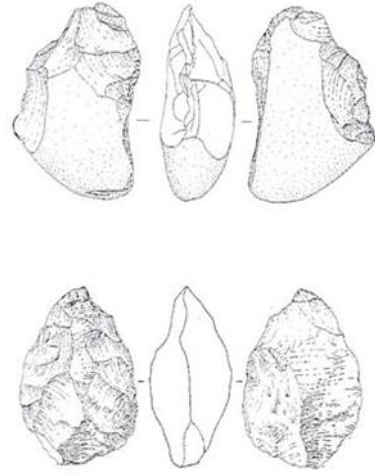
RESİMLER

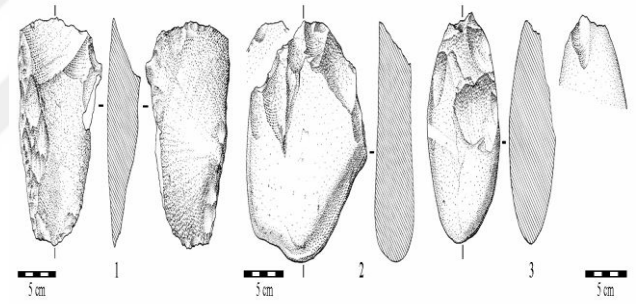
Resim 1. Alt Paleolitik Dönem çeşitli yüzey buluntuları. (Biglari ve Shidrang, 2006).

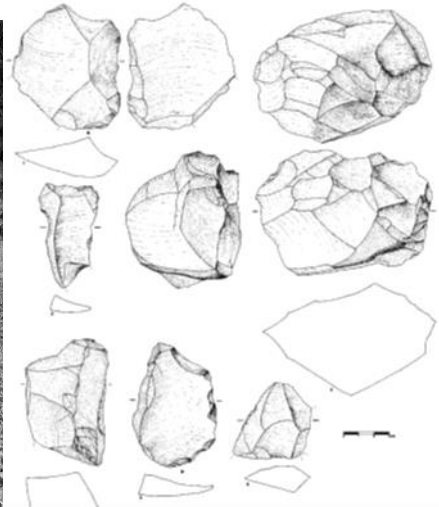
Resim 2. Üst Paleolitik Dönem Warwasi yontmataş buluntuları (Olszewski ve Dibble, 2006; Shidrang, 2018: 138)

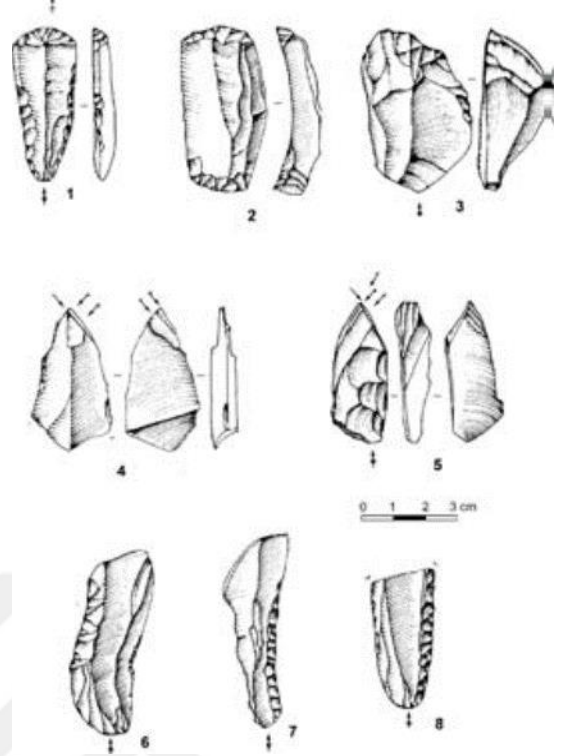
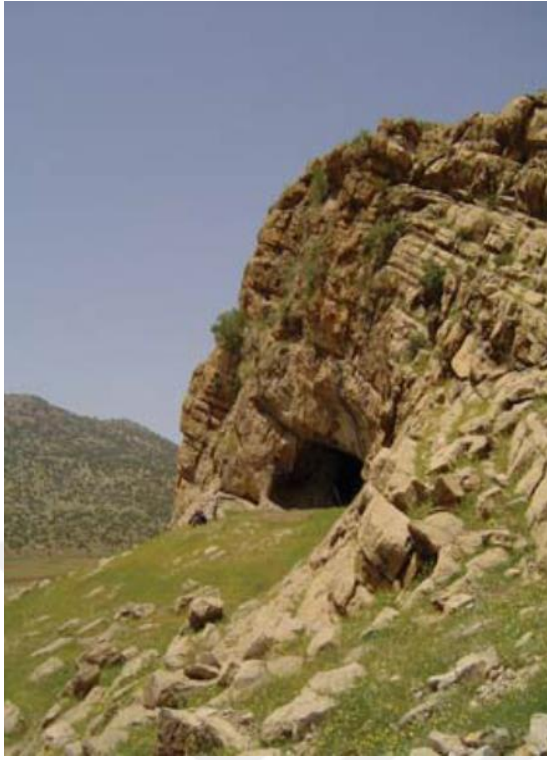
Resim 3. Ganj Par alanı ve bifaslar (iki yüzeyle) (Biglari, Heydari ve Shidrang, 2004: 1)

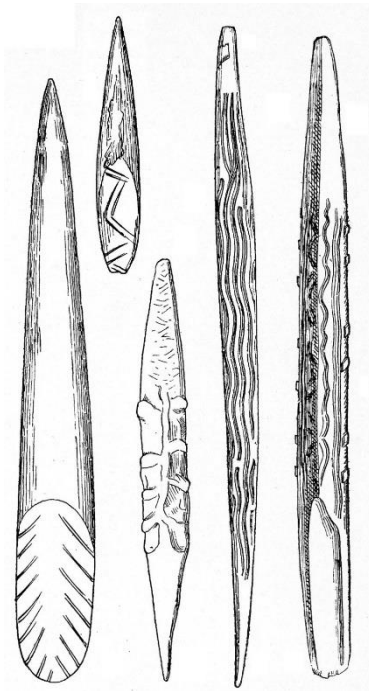
Resim 4. Shiwatoo'nun genel bir görünümü, taş yığınının yerini gösteren oklar.(Jaubert vd., 2004: 23).

Resim 5. Baba Guri Açık Hava Sitesi ve taş buluntuları (Heydari-Guran, 2014: 215)

Resim 6. Yafteh Mağarası ve taş aletler (Otte vd., 2007: 84- 87).

Resim 7. Assagailer (Hartz vd., 2019: 207; Bertrand, 1999).

Resim 8. Shanidar bebeğine ait bacak kemiği (Cowgill vd., 2007: 214).

Resim 9. Shanidar Mağarası.

(Trinkaus, 1983: 6;

<https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/neanderthal-life-death-shanidar-cave/>

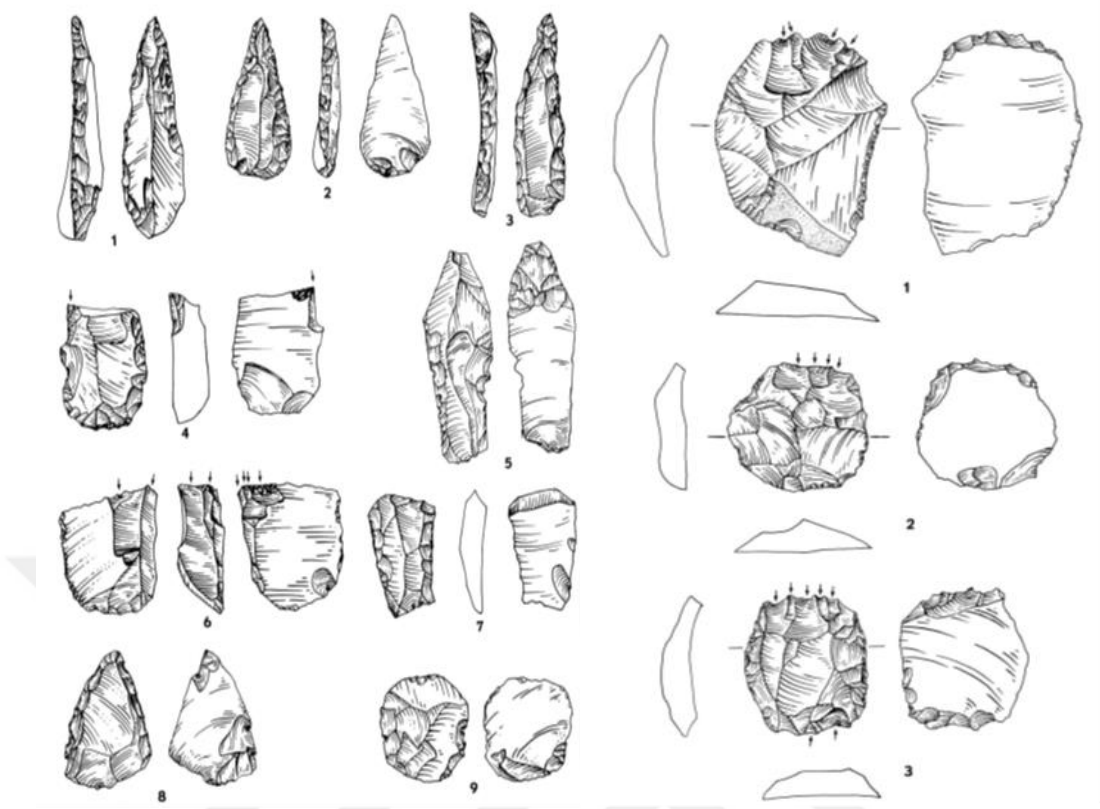
Erişim Tarihi: 20/02/2024)

Resim 10. Kaldar Mağarası, Üst Paleolitik Dönem dilgi ve dilgicikler (Bazgir vd, 2017: 9-10)

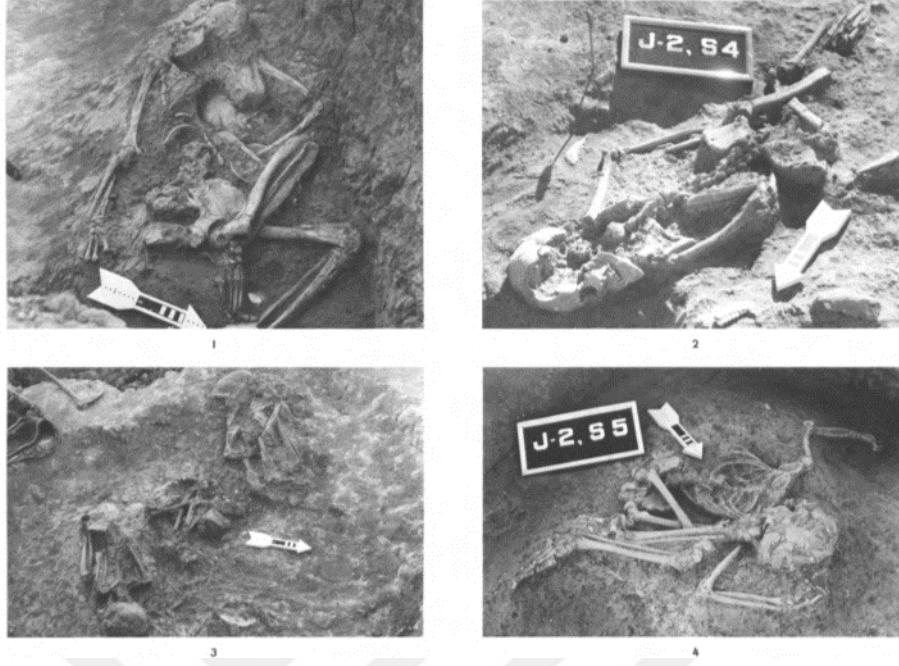
Resim 11. Kunji Mağarası genel görünümü (Baumler ve Speth, 1993: 58).

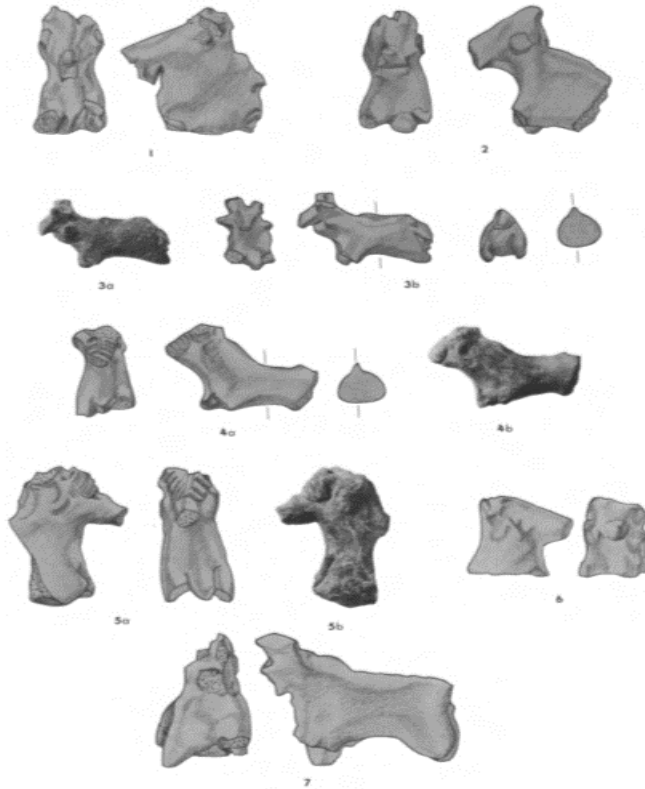
Resim 12. Clactonian teknik taş buluntu çizimleri (Dibble, 1984: 27).

Resim 13. Jarmo kazısı ve test çukurları (Braidwood, 1983: 200).

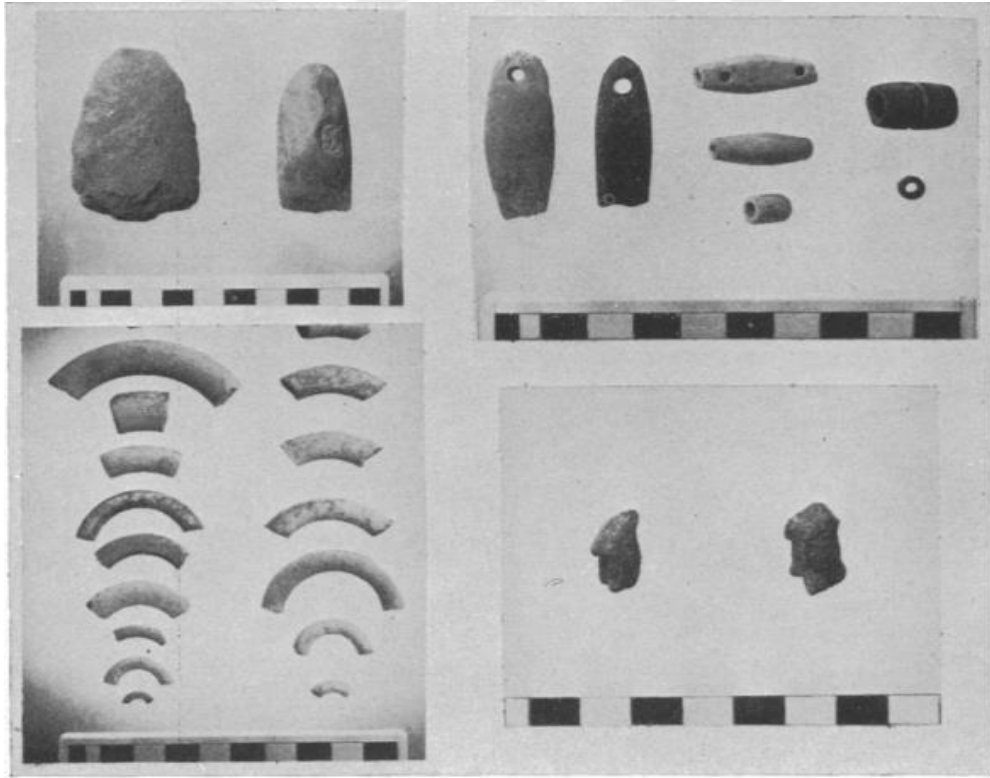
Resim 14. Jarmo mezarları (Braidwood, 1983: 429)

Resim 15. Jarmo hayvan figürinleri (Braidwood, 1983: 408).

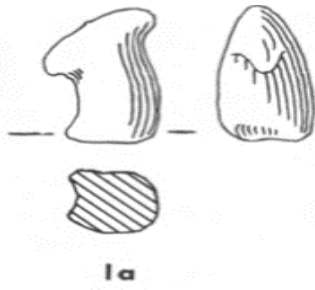
Resim 16. Jarmo havan taşları (Braidwood, 1983: 351).

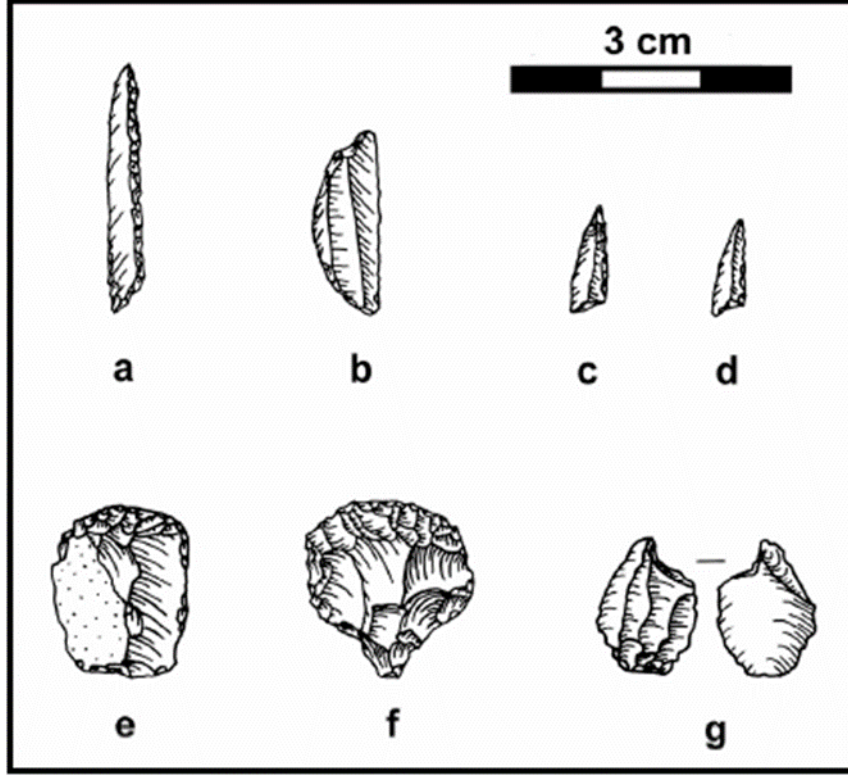
Resim 17. Karim Shahr buluntuları (Howe, 1983).

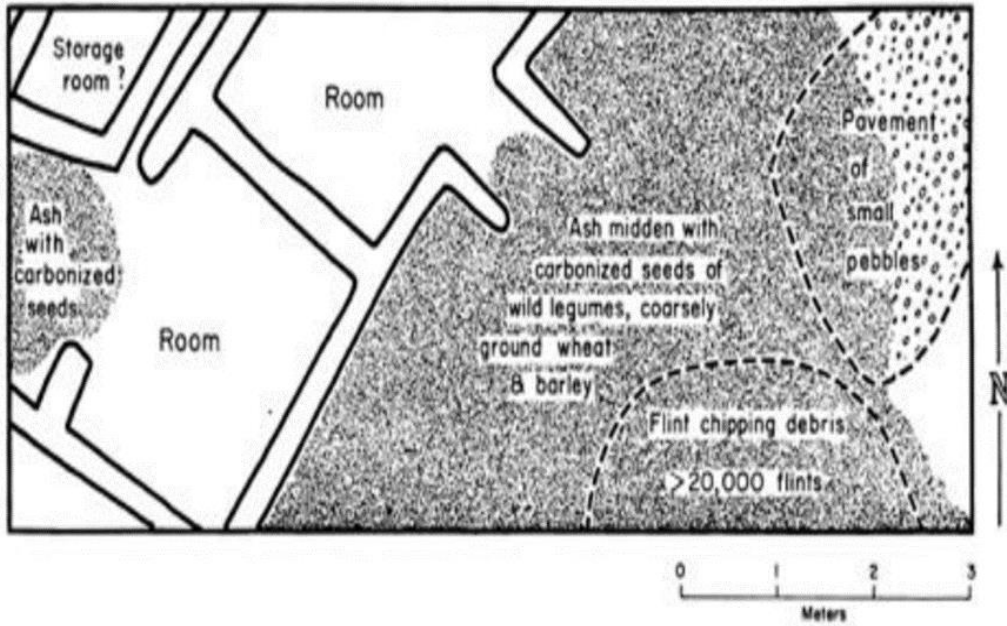
Resim 18. Karim Shahr taş buluntuları (Howe, 1983).

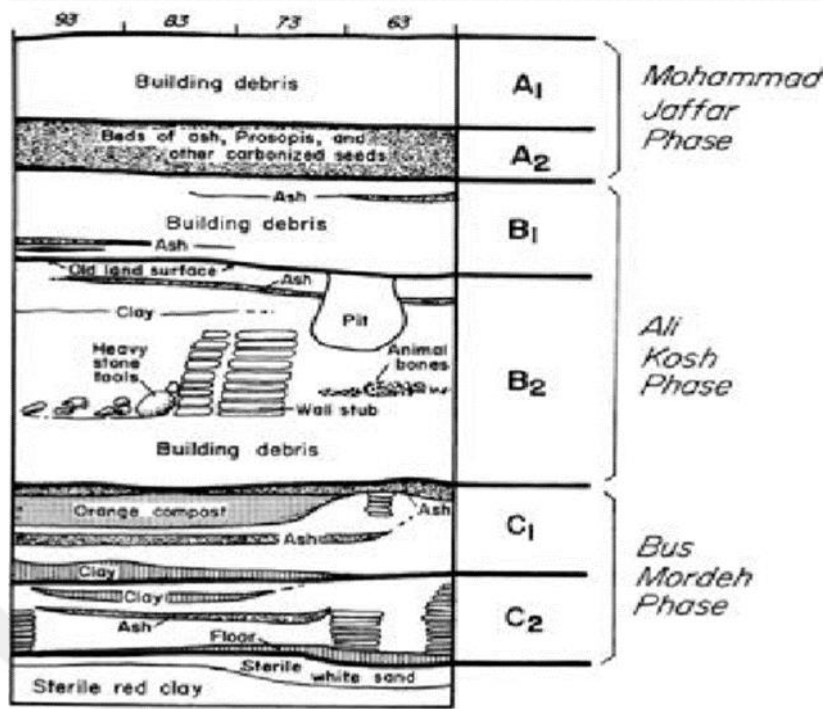
Resim 19. Karim Shahr Neolitik Dönem figürin buluntuları (Howe, 1983).

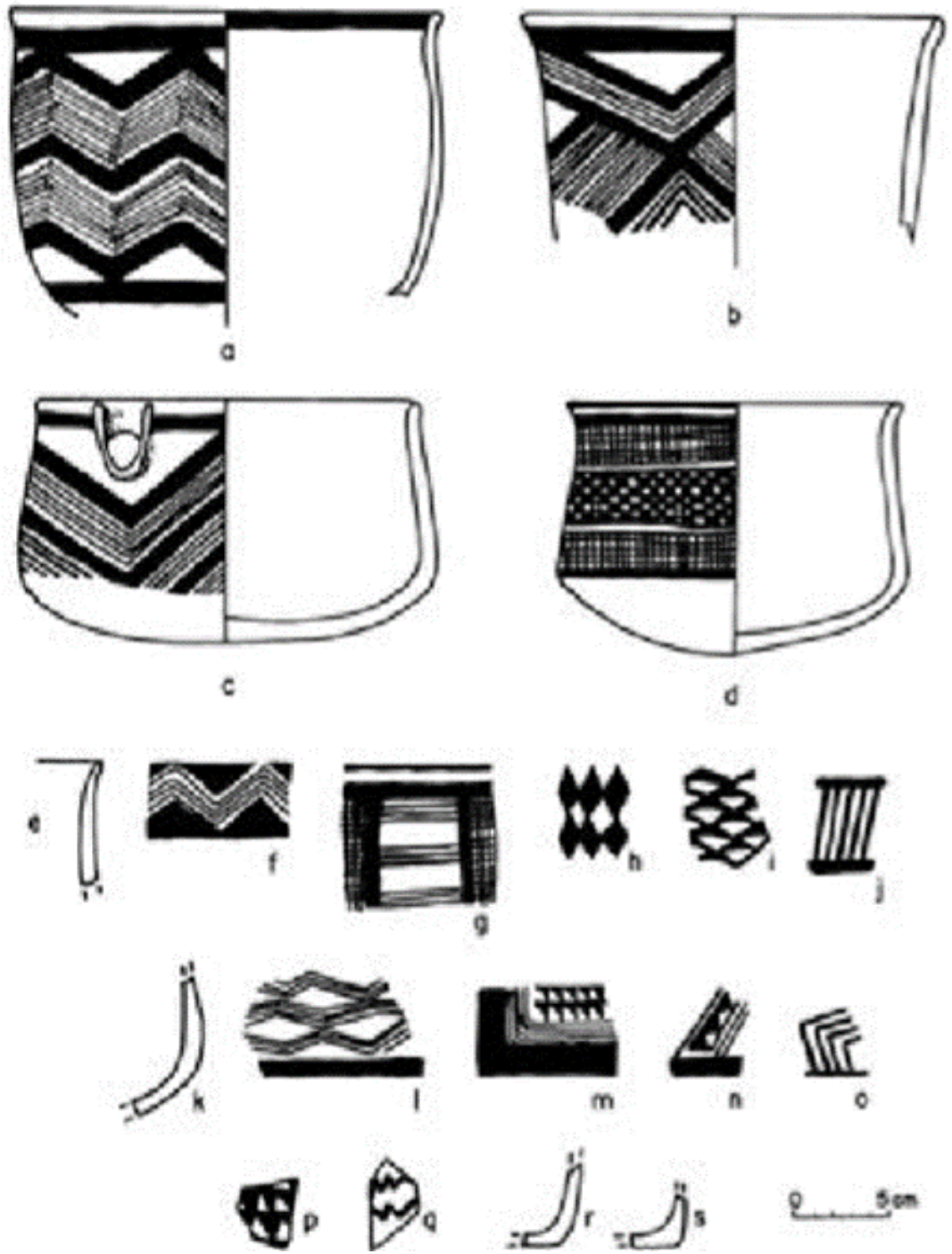
Resim 20. Warwasi'den Zarzian taş alet örnekleri (Olszewski,2012: 19)

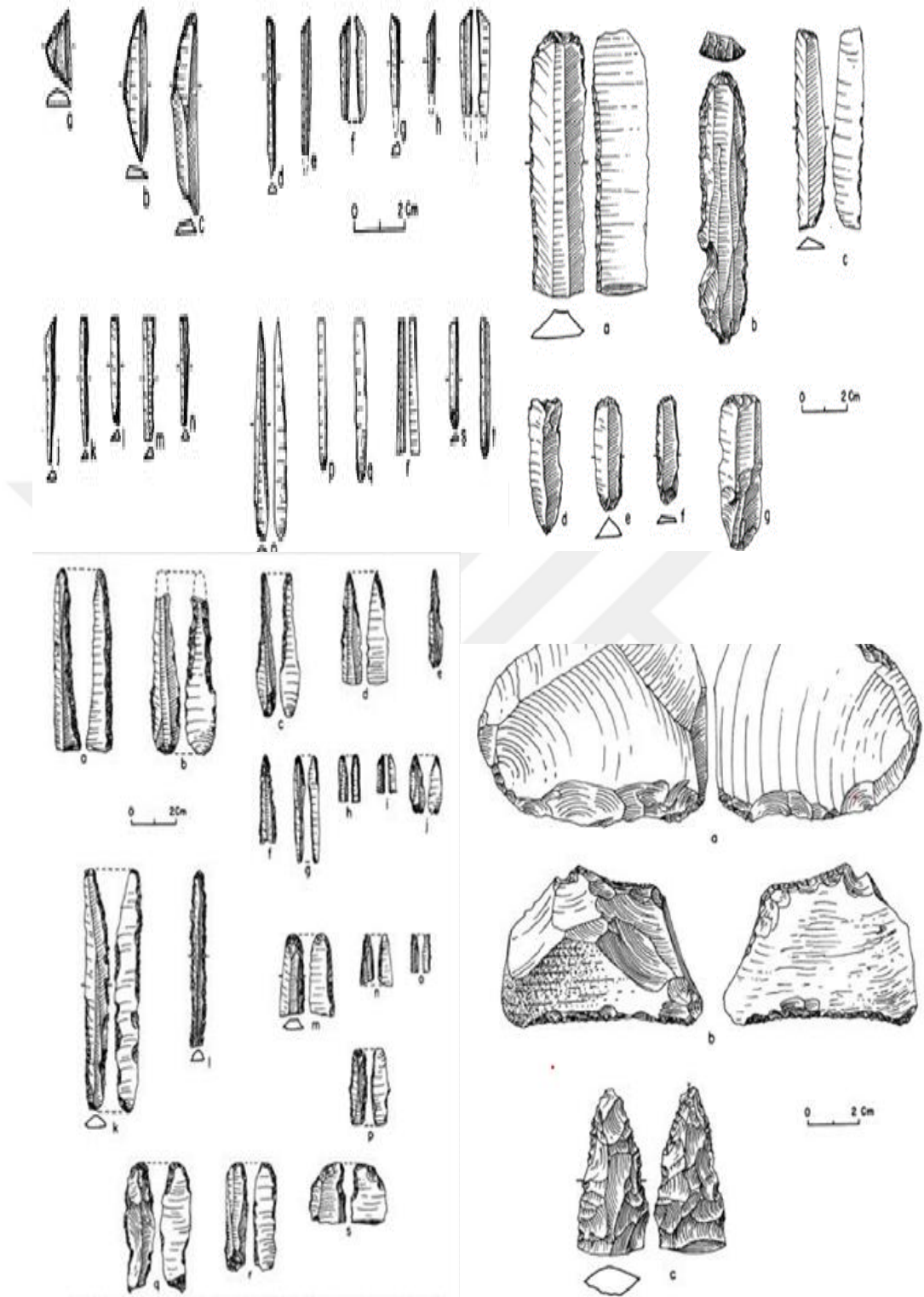
Resim 21. Ali Kosh Höyüğü, Bush Mordeh Evresi yapı planı (Hole vd., 1969).

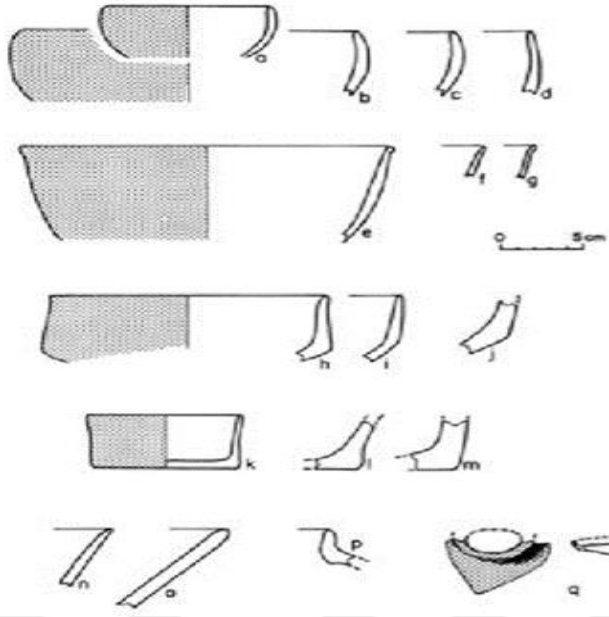
Resim 24. Ali Kosh Höyüğün, Bush Mordeh, Ali Kosh ve Mohammad Jaffar evrelerini veren kesit planı (Hole vd., 1969).

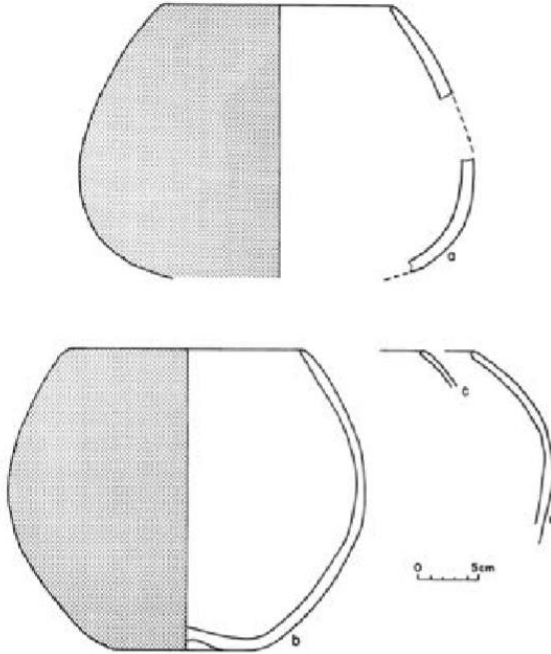
Resim 25. Mohammad Jaffar Evresi, kap formlarının örnekleri ve boyalı motifleri (Hole vd., 1969).

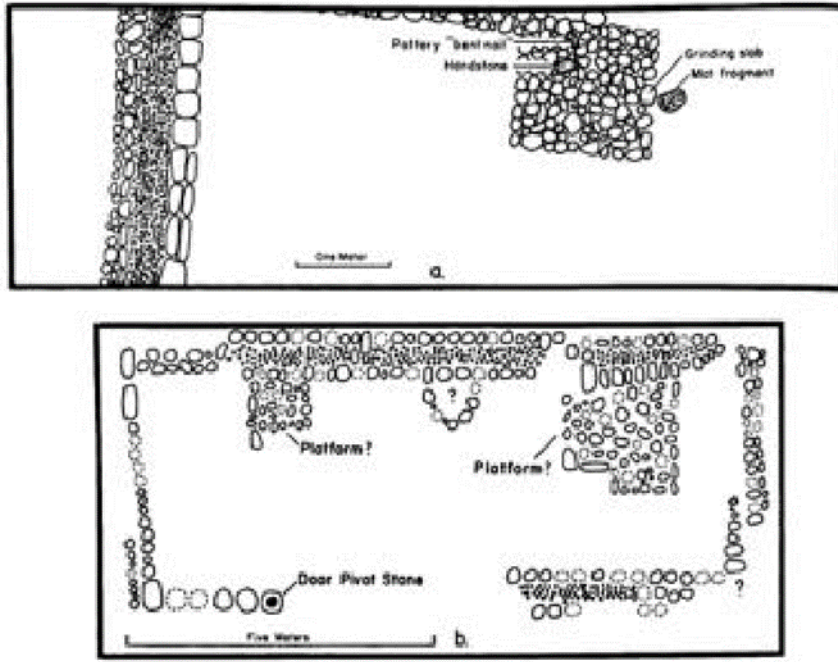
Resim 26. Bush Mordoh Evresi, Ali Kosh Evresi ve Muhammed Jaffar Evresine ait Ali Kosh Höyüğünde bulunan taş aletler. (Hole,1969)

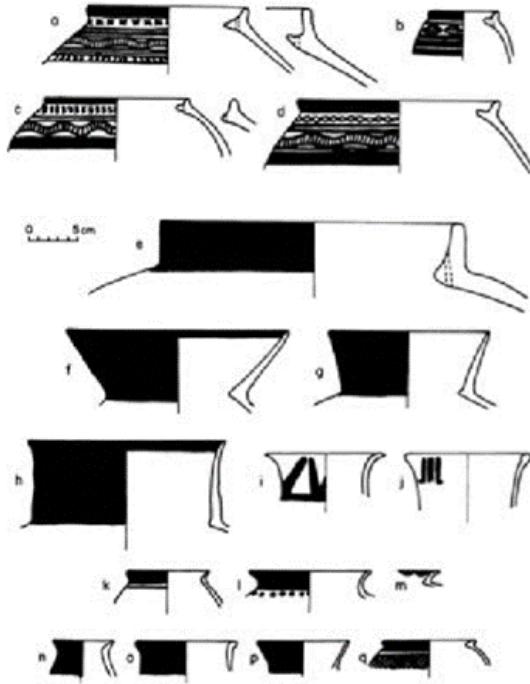
Resim 27. Khazineh Kırmızı Seramiğinin örnek formları (Hole vd., 1969).

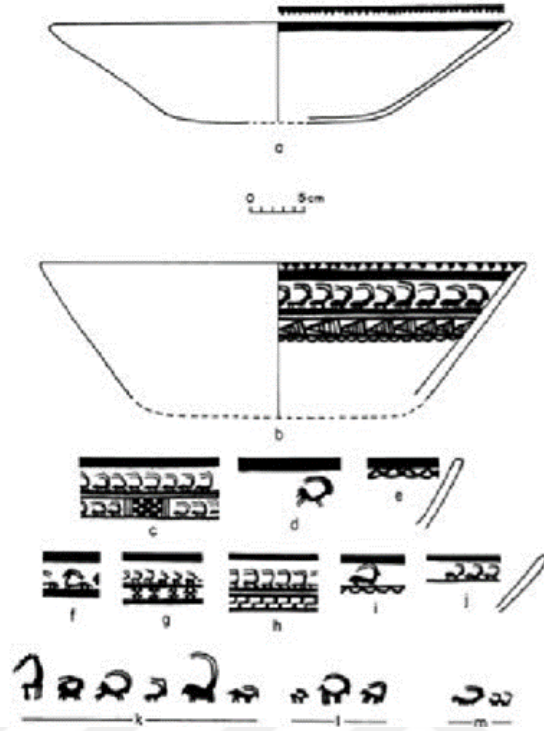
Resim 28. Khazineh Kırmızı Seramiği, delik ağızlı ve kıvrık tabanlı seramik örneği (Hole vd., 1969).

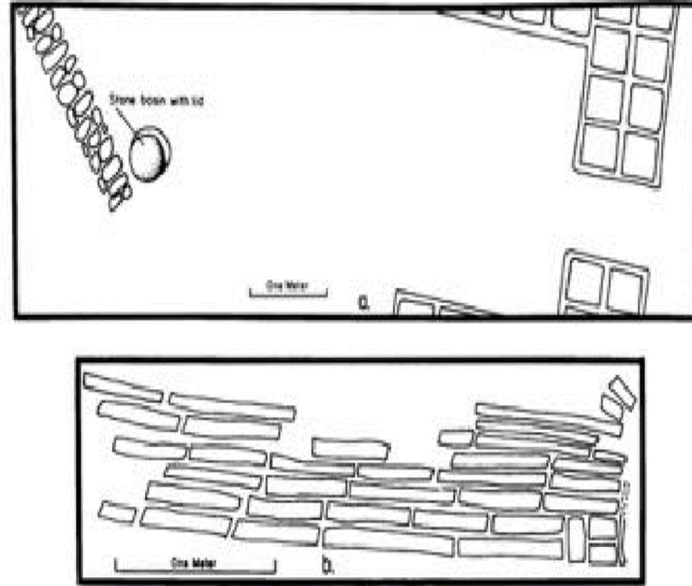
Resim 29. a. Sabz Höyük, Mehme Evresine ait mimari kalıntılar
b. Ashrafabad Höyüğündeki, Mehme Evresine ait ev temelinin planı (Hole vd., 1969).

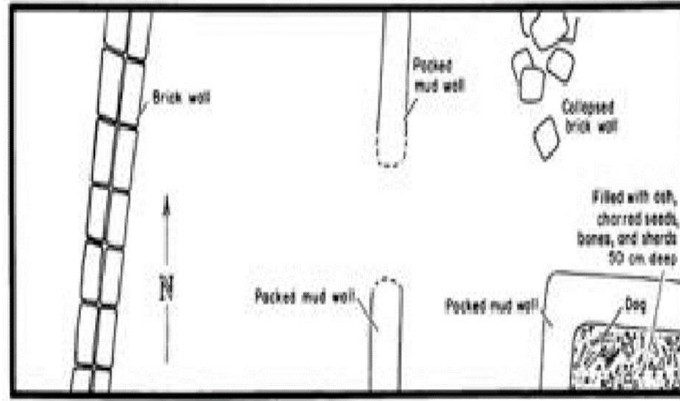
Resim 30. Sabz ve Mursiyan Höyüğünde, Mehme Evresine ait çeşitli tipte seramik örnekleri (Hole vd., 1969).

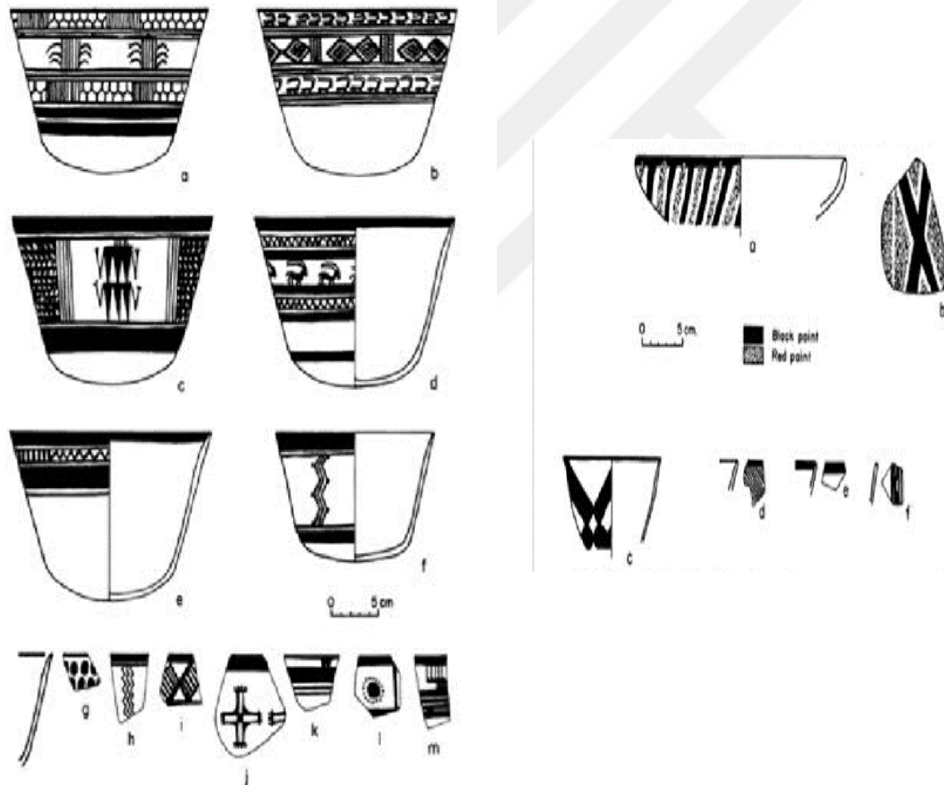
Resim 31. Sabz Höyüğü'nde Mehmev Evresine ait seramiklerdeki keçi motifi betimlemeleri (Hole vd., 1969).

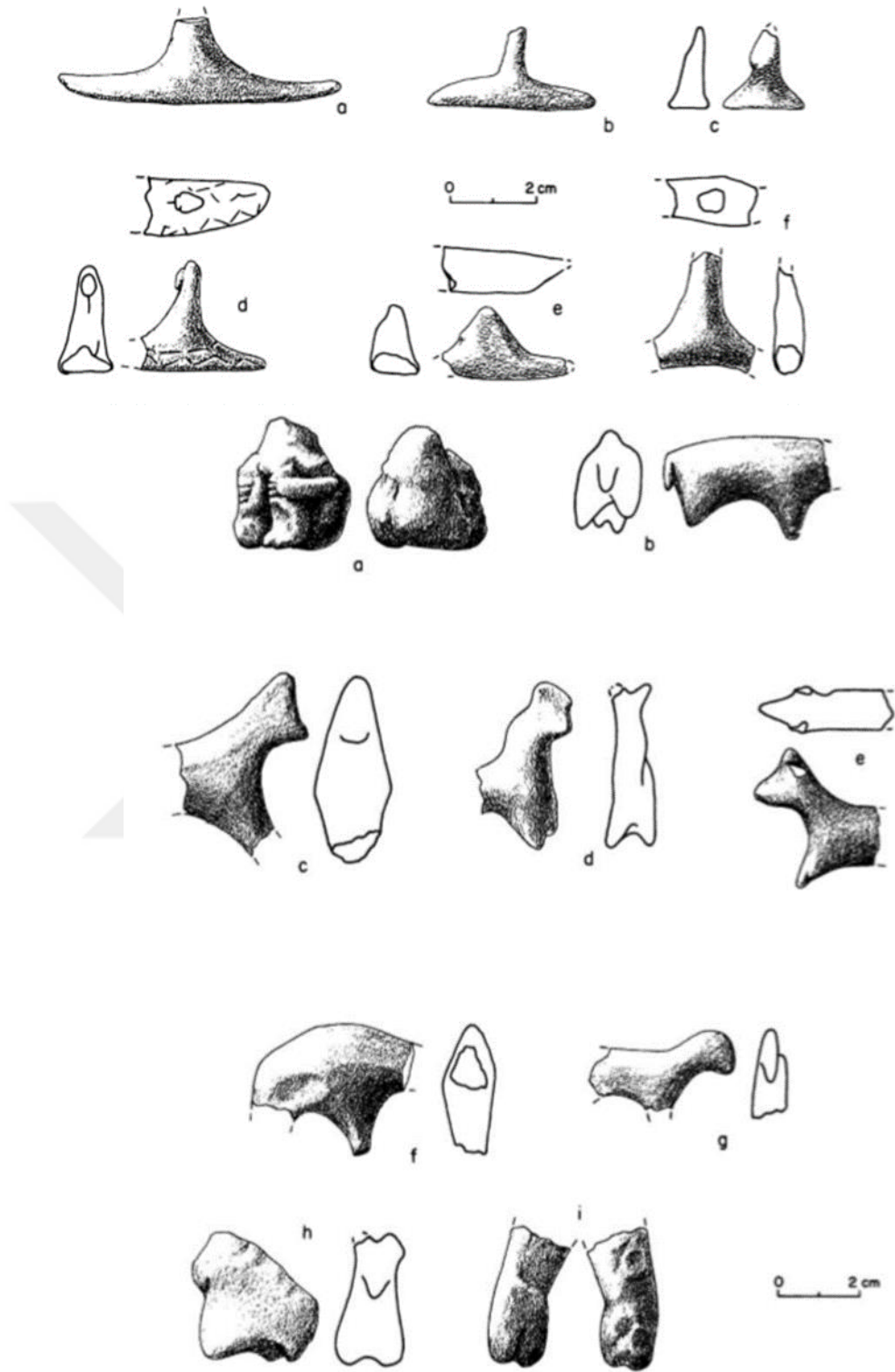
Resim 32. Bayat Evresine ait ev planının çizimi (Hole vd., 1969).

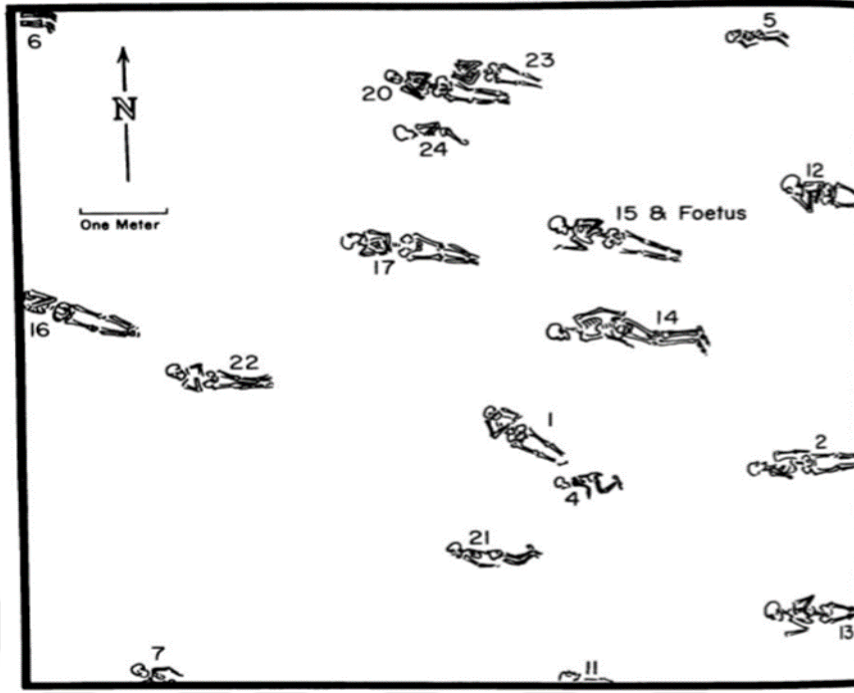
Resim 33. Bayat Evresi, köpek iskeleti, yanmış kemik ve seramiklerin olduğu alanın plan çizimi (Hole vd., 1969).

Resim 34. Bayat Evresine ait seramikler (Hole vd., 1969).

Resim 35. Deh Luran Ovasına ait figürinler (Hole vd., 1969).

Resim 36. Ali Kosh höyüğünde bulunan Demir Çağ mezarlarındaki iskelet çizimleri (Hole vd., 1969: 260).

Resim 37. Tepe Asiab kazı çalışmaları yapılan alanın fotoğrafı (Richter vd., 2021:6)

Resim 38. Howe-Braidwod kazısının dış kesitinde V şeklindeki hayvan yuvaları (Richter vd., 2021:9).
(Soldaki ekler kesitteki iki katın detaylarını göstermektedir. Sağdaki ek, Asiab-2016-2,101 ince kesitin yatay taramasıdır ve alttaki kompakt kil bakımından zengin tabanı (tabakaları) ve bunun altındaki olası bir temel dolgusunu, üstteki koyu renkli, organik ve mikro eser bakımından zengin dolgu ve örtücü dolgu çökeltilerini göstermektedir.)

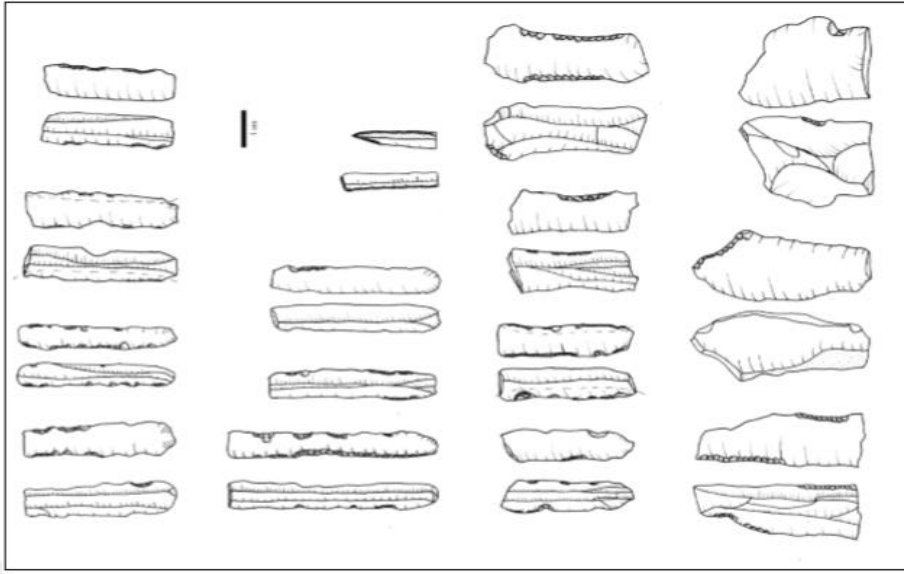
Resim 39. Tepe Asiab'ta yeniden kazılan Howe-Braidwood kazı alanının ve 2016'da kazılan bitişik yeni kazı alanının fotogrametrik 3D modeli (Richter vd., 2021:8).

Resim 40. Tepe Asiab'ta Neolitiğe Geçiş Dönemine ait yapının yeni ortaya çıkarılan kısmı, yapının zeminindeki bir çukura yerleştirilen yaban keçisi boynuzu çekirdeği kırmızı aşı boyayla boyanmış zemin (Darabi vd., 2019: 86; Richter vd., 2021:11).

Resim 41. Tepe Asiab'ta kasıtlı olarak yerleştirilmiş yaban domuzu kafatasları (Darabi vd., 2019:83)

Resim 42. Tepe Asiab 2016 kazılarında elde edilen yontma taş eserlerden örnekler (Darabi vd., 2019:87).